

DRUŠTVENA PISMENOST: KULTURA, EKOLOGIJA, MEDIJI

**JASMINA HUSANOVIĆ,
DAMIR ARSENIJEVIĆ
I MARIO HIBERT**

Sarajevo, 2020.

NASLOV: Društvena pismenost: kultura, ekologija, mediji

AUTORI: Jasmina Husanović, Damir Arsenijević i Mario Hibert

RECENZENTI: prof.dr. Esad Delibašić, Univerzitet u Zenici
prof.dr. Vedada Baraković, Univerzitet u Tuzli

IZDAVAČ: Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine

INDEKSIRANJE: Saša Madacki

LEKTURA: Azra Rizvanbegović

OBLIKOVANJE: Boris Stapić

ŠTAMPA: OFF-SET Tuzla

TIRAŽ: 500

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

37[:316.774:502

HUSANOVIĆ, Jasmina

Društvena pismenost : kultura, ekologija, mediji / Jasmina Husanović,
Damir Arsenijević, Mario Hibert.
- Sarajevo : Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine,
2020. - 142 str. ; 25 cm

Bibliografija: str.127-138. - Registar.

ISBN 978-9926-446-07-9

1. Arsenijević, Damir 2. Hibert, Mario

COBISS.BH-ID 41743110

SADRŽAJ

UVOD	5
I. KULTURA I DRUŠTVENA PISMENOST	9
II. EKOLOGIJA I DRUŠTVENA PISMENOST	61
III. MEDIJI I DRUŠTVENA PISMENOST	91
LITERATURA	127
INDEX	139

UVOD

Skoro četvrt stoljeća nakon kraja rata, mir u Bosni i Hercegovini i dalje se smatra 'fragilnim', što potvrđuje i činjenica da UN pokazatelji zadnjih godina tretiraju BiH kao zemlju u kojoj treba spriječiti budući konflikt. Glavni razlog za ovo je svakako tzv. teror tranzicije, odnosno potpuni kolaps pri izgradnji pravednog društveno-ekonomskog sistema zasnovanog na jednakosti i solidarnosti. Javne institucije zadužene za razne oblike javnog dobra (kultura i obrazovanje, okoliš, mediji, zapošljavanje...), jednako kao i privređujuće djelatnosti, kidnapovane su i urušene od strane političkih i ekonomskih elita, kroz privatizaciju ili razne mehanizme korupcije i nepotizma, radi eksploatacije, uzurpacije i pljačke javnog dobra i resursa. Građani Bosne i Hercegovine i materijalno udišu potpunu kontaminaciju životnog prostora: kroz kulturu i medije, te kroz sam okoliš, sa sve većom cijenom vlastitih života i budućnosti. Poseban problem predstavlja i činjenica da postoji generacijski jaz u BiH u kojoj mlade generacije nemaju sjećanja ili iskustva vezano za one vrste društvenih institucija i praksi koje se zaista brinu za dobrobit zajednice, odnosno brane i otjelovljuju javne interese.

Sve su ovo pitanja koja su nas kao autore naučne monografije *Društvena pismenost: kultura, ekologija, mediji* okupila kako bismo pitanje društvene pismenosti potrebne danas na različitim poljima promišljanja i djelovanja doveli u centar pažnje. Stoga je cilj ove monografije je da doprinese analizi i materijalizaciji društvene pismenosti u oblasti kulture, ekologije i medija kroz proizvodnju znanja i izgradnju kapaciteta, te transfer posebnih oblika znanja i metoda djelovanja između mlade populacije, akademskih i prosvjetnih radnika, aktivista, sindikata, te drugih formalnih i neformalnih grupa. U svom radu vodili smo se recentnim metodologijama iz oblasti društvenih i humanističkih nauka koje su utemeljene u interdisciplinarnim teorijskim i empirijskim istraživanjima zasnovanim na kritičkim pedagogijama i participativnom akcionom istraživanju. U poglavlju „Kultura“ gleda se na poseban oblik društvene pismenosti koji proističe iz feminističkog etosa društvene brige u kontekstu Bosne i Hercegovine, gdje akteri u kulturi svjedoče kontinuiranom urušavanju kada su u pitanju kapaciteti glasova smještenih između kulturne produkcije, proizvodnje znanja, te glasova građanskog društva i 'grassroots' inicijativa koji se mogu suprotstaviti iskustvima bijede, gubitka i straha u svim porama društva. Naročito je alarmantna situacija u posljednjih pet godina, kada su u pitanju kolaps stvarnog društvenog i ekonomskog razvoja, slabljenje aktivizma nevladinog sektora, fragmentacija formalne i neformalne, institucionalne i vaninstitucionalne progresivne scene mobilizirane oko javnog dobra, koja još nije poklekla pod

svepisutnim osjećajem cinizma, nepovjerenja i konformizma. Da bi se spriječila dalja atrofija, pražnjenje i mrvljenje ovih društvenih snaga, ključni zadatak jeste ojačati i materijalne i nematerijalne infrastrukture u kulturnoj proizvodnji koja je utemeljena u 'grassroots' aktivizmu kroz ujedinjavanje međusobnih iskustava i energija, sredstava i rada u proizvodnji otpora.

Stoga je cilj tematske cjeline „Kultura“ upravo analiza novih vrsta infrastrukture i metoda zajedničkog rada na društvenoj brizi i radu na društvenom dobru na osnovu konkretnih studija slučaja i postojećih centara/grupacija društvenog otpora u zajednici tokom posljednje dvije decenije. Ovakve infrastrukture i metode moraju imati zdrave temelje u vlastitim reflektiranim iskustvima borbe protiv pljačke javnog dobra, te analize vlastitih uspjeha i neuspjeha (posebno u smislu politike emocija kao materijalne afektivne infrastrukture unutar kulturne produkcije, naučno-istraživačkog rada i društvenog aktivizma). Cilj je da na određen način razne generacije i grupe aktivista zbiju redove u vremenskom i prostornom smislu, te svoje metode grade na produktivnom shvatanju načina na koje se afektivna solidarnost i ujedinjavanje sredstava za proizvodnju otpora materijaliziraju i otjelovljuju kroz kritičke pedagogije i 'grassroots' intervencije u raznim poljima javnog dobra, a naročito na polju kulture.

Drugo poglavlje ove monografije pod nazivom „Ekologija“ fokusira se na pitanje humanističke ekologije i borbe protiv ekološkog nasilja. UN program za zaštitu okoliša rangira BiH kao drugu smrtonosnu zemlju po broju umrlih osoba zbog zagađenja zraka. Opštepoznato je da se u Bosni i Hercegovini okupiraju i zagađuju voda, zrak i tlo, i na taj način se žrtvuje veliki broj populacije. Političke i ekonomske elite rasprodaju prirodne resurse zarad profita: trguje se vodom i zrakom, šumama i zemljom, i uništavaju cijeli ekosistemi za izgradnju mini hidrocentrala ili za korištenje tla za opasni otrovni otpad. U ovom tematu se istražuje zašto su javni interes i javno dobro, u vezi s ekološkom katastrofom na području Tuzle, kao i drugih sredina širom BiH, zagušeni i nevidljivi kao tema te kako mogu postati ključne mobilizirajuće teme u borbi protiv beskrupulozne ekstrakcije profita.

U ovom tematu analiziraju se kompleksne mreže uništenja javnog interesa u tranziciji i privatizaciji tako što se gradi otvorena multimedijalna arhiva ekološkog javnog interesa i privatizaciji tako što se gradi otvorena multimedijalna arhiva ekološkog javnog interesa (npr. u ovoj arhivi se prave i čine vidljivim veze između: prekarne radne snage otpuštenih radnika HAK-a i sadašnjih berača željeza; načina na koji su poljski i austrijski privatnici, koji su likvidirali HAK, a ostavili otrovni opad, narušili javno

zdravlje; te nemara kantonalnih i općinskih javnih organa za zaštitu okoliša koji ne poznaju lokacije deponija i skrivaju raspoložive podatke vezane za otrovni otpad). Cilj je da se proizvede i aktivira znanje koje mobilize zajednica oko pitanja: Na koji način branimo zrak, vodu i zemlju u odnosu na pljačkašku spregu nemara javnih organa Bosne i Hercegovine i privatnika koji u likvidaciji firmi ostavljaju nepropisno odložene otrove koji štete zajednici? Protiv štete uzrokovane u zajednici postavlja se i gradi briga za zajednicu kroz borbu za nezagađene prirodne resurse kao bazu javnog dobra.

Poglavlje „Mediji“ u centar pažnje dovodi analizu povezanosti društvene pismenosti i digitalnih tehnologija u borbi za javno dobro. Digitalno stanje danas je od ključne važnosti za konkretne strukturalne promjene u društvenom tkivu, koje obuhvata sve generacije uključene u tendencije tzv. postdemokratije s jedne strane, i zainteresovane za zajednička dobra, s druge strane. Cilj ovog temata je objašnjavanje odnosa koji se odvijaju na infastrukturalnoj osnovi umreženosti te njihovog uticaja na erodiranje institucija liberalne demokratije i javne sfere, kao i razloga izostanka društvenog aktivizma koji ima konkretne transformativne učinke. Ideja je bila da se skrene pažnja na to da konkretne vještine informacijske/medijske, odnosno digitalne pismenosti kod mladih osoba zahtijevaju i razumijevanje političke ekonomije umreženog društva.

Ova tematska cjelina teži da ponudi znanje potrebno da se opismene društvene snage i akteri, individualno i kolektivno, po pitanju operativnih strategija digitalne infrastrukture, kao i taktičke aspekte potrebne za društvenu promjenu, a to podrazumijeva reorganizaciju i preraspodjelu tehnoloških sredstava i znanja u borbi za javno dobro. Opismenjavanje u polju informacijsko-komunikacijskih tehnologija, zasnovano na konkretnim primjerima i intervencijama u bosansko-hercegovačkom kontekstu danas, ima cilj da stvori temelje za učinkovito i kreativno korištenje digitalnih tehnologija kako bi se mogla produktivno mobilizirati šira zajednica (razne generacije) za društvenu promjenu na konkretnim primjerima javnog interesa (kultura, okoliš, mediji).

Nadamo se da će znanje stečeno kroz analize ključnih problema i studija slučaja u domenu kulture, ekologije i medija, pored svog naučnog doprinosa, također biti korisno i pri osmišljavanju novih javnih intervencija, odnosno sticanju potrebnih kapaciteta i vještina za akademske i aktivističke prakse u konkretnim zajednicama koje će se moći efektivno mobilizirati i organizirati u kontekstu gorućih pitanja vezanih za javno dobro u domaćim i međunarodnim okvirima.

JASMINA HUSANOVIĆ

I. KULTURA I DRUŠTVENA PISMENOST

Društvena briga i rad za
društveno dobro u kulturnoj
proizvodnji: podruštvljavanjem
protiv krize imaginacije
i krize kolektivizacije

Rasap društvene brige i rada za društveno dobro oko nas treba posmatrati i kao simptom svojevrsne krize imaginacije i krize kolektivizacije, krize koja nam ne dozvoljava da produktivno osmišljavamo odgovore i načine na to „kako radimo skupa“ u polju kulturne produkcije, društvenog aktivizma i obrazovanja. U korijenu ovih kriza je posebna vrsta eksploatacije i alijenijacije koja direktno podriva tijela subjekata promjene, odnosno društveno tijelo u cijelosti. Šta se dešava onda kada se ova dijagnoza ogoli kao svojevrsna kriza rada, i produktivnog i reproduktivnog, uključujući emocionalne i afektivne dimenzije rada u svoj njihovoj tjelesnoj materijalnosti? Moglo bi se reći da ta svojevrsna društvena pismenost, potrebna za jedan novi i drugačiji zamah emancipativne politike u čijoj je srži jednakost, zahtijeva posebnu vrstu regeneracije, posebnu vrstu energije koja životvori stvaralaštvo-kroz-zajedništvo i zajedništvo-kroz-stvaralaštvo, i to upravo unutar paralizirajućeg (skoro pa apokaliptičnog) registra umrtvljavanja kao okosnice normaliziranog društvenog života („terora kao i obično“) oko nas. Suprotstavljajući se depolitizirajućem činu obeshrabrivanja, poput konstatovanja kako je emancipativna politika „nemoguća“ na terenu oko nas, ovdje je cilj upravo pokazati kako horizont nade i nadajuće politike ne samo da nije mrtav, nego i dalje ima i svoje izdanke i svoje tokove, svoje matice i infrastrukture (ili ono što Moten i Harney označavaju svojom inačicom „undercommons“), kao i svoje djelotvorne zaloge i aktere.

Ono što jeste osnovno pitanje brige za takvu vrstu društvenih, ekonomskih, kulturnih, obrazovnih, a nadasve političkih snaga okupljenih oko raznih vidova društvenog dobra (obrazovanje, zdravlje, okolina), jeste kako izaći iz začaranog kruga sljedećih simptoma eksploatacije i otuđenja oko nas: sveproždiruće iscrpljenosti na ličnom i razmrmljenosti na kolektivnom planu, ukoliko je to dvoje uopće i ikada odvojivo. Ovdje su nam neupitno od iznimne vrijednosti upravo one lekcije i imperativi koje dolaze iz naslijeđa i današnjih djelovanja koje nalazimo u polju socijalističkih, marksističkih, materijalističkih feminizama, kao i ekofeminizma, na vrelima njihove teorije i prakse, odnosno u žarištima svakodnevne transformativne politike društvenih pokreta i aktera koji se vode njihovim vrijednostima i uvidima.

U ovom poglavlju fokus je na analizi krize imaginacije i kolektivizacije kroz lekcije koje nam mogu dati posebna iskustva aktivizma, otjelovljena u Arhivu udruženog rada Radničkog univerziteta², gdje je posebna pažnja data ženama radnicama na temeljima socijalističko-feminističkih imperativa, i gdje se trenutno

1 Moten, Fred i Harney, Stefano (2013). *The Undercommons: Fugitive Planning and Black Study*. New York: Minor Compositions.

2 Vidi više na webstranici Arhiva udruženog rada www.auratuzla.org

radi na arhivu dokumenata i svjedočenja žena aktivistica o društvenoj brizi u Tuzli i Bosni i Hercegovini od devedesetih do danas. Naporedo s teorijskim tekstom na lijevoj stranici, na desnoj stranici prikazani su i navedeni citati iz ovih svjedočenja kako bi se oprimgjerile teme ključne za razmatranje materijalne afektivne infrastrukture potrebne za društvenu brigu koja je samo po sebi društveno dobro, a i preduvjet za postizanje svakog drugog oblika društvenog dobra³. Arhivski materijal, odnosno citate iz svjedočenja aktivistica na tuzlanskoj sceni čiji angažman premošćuje zadnje tri decenije (a koje, pored obrazlaganja ovog povijesnog procesa iz vlastite perspektive, akcentiraju i trenutne simptome i moguće strategije emancipativnog djelovanja kako bi se nadvladala kriza imaginacije i kolektivizacije po pitanju društvene brige), možemo svrstati u četiri tematski i hronološke cjeline navedene na kraju navođenja konkretnih citata, a sve u svojevrsnoj vizualnoj paraleli s teorijom s lijeve strane, s obzirom na sraslost i međusobno suglasje teorije i prakse iz kojih je ovo poglavlje poniklo.

PROTIV KRIZE IMAGINACIJE I KOLEKTIVIZACIJE: ISKUSTVA SOLIDARNOSTI I ZAJEDNIŠTVA U PROIZVODNJI ZNAJANJA I EMANCIPATIVNOJ POLITICI

3 Na desnim stranicama ovog poglavlja nalaze se citati iz intervjua u sklopu Arhiva udruženog rada Radničkog univerziteta čiji su dio i kolekcija materijala, poput dokumenata i životnih priča, vezanih za angažman žena aktivistica fokusiranih na pitanje društvene brige i društvenog dobra u periodu od 1990. do 2020. godine u Tuzli. Mada je ovaj obimni i ambiciozni arhivski rad još uvijek u toku i svojim prvim fazama, već su vidljivi obrisi nekoliko zajedničkih i znakovitih problemskih cjelina navedenih na kraju poglavlja. Odabrani su citati iz intervjua koji je Jasmina Husanović radila sa aktivisticama Sahibom Srna (12.10.2020.) i Lejtom Dervišević (25.7.2020.) u Tuzli.

Ime najmanjeg mišića u ljudskom tijelu je *stapedius* (stremen ili uzengija, tik uz čekić i nakovanj u uhu), a najvećeg *transversus abdominis* (transverzalni mišić preko stomaka i rebara, sve do leđa). Svoje vrijeme oni troše za slušanje i disanje. Za emancipativnu politiku koja dolazi iz stomačne jezgre naših radnih kapaciteta, koja i sluša i udiše, treba se svakodnevno ponovo spremati, o njoj učiti i na njoj iznova raditi. Za to su potrebni transverzalni mišići koji nas kao tijela političkih subjekata drže na okupu, daleko više nego povremena osluškivanja i susreti – umnoženi, ali raspršeni ekskurzusi u prostoru feminističke teorije i angažmana gdje osciliramo kao klatna oko osi, traverzirajući neke putanje i proizvođači neke produktivne frekvencije, ali vraćajući se stalno na početke. Početke svjedočenja propasti – gdje se grcamo u naporu da prodišemo novim djelovanjima. Šta je put odavdje do feminističkog hora s mišićima potrebnim za udisaje i izdisaje, glasove, pokrete, misli ljudi koji politički solidarno žive, vole, stvaraju, s vjerom u jednakost? Znamo iskustveno, teorijski i politički, kako je za takav hor potreban sluh kolektivnoga, koji se crpi iz izgubljenog i preostalog, ondje gdje logika privatizacije nije zglušila životvornost politike nade. Mada se mnogo puta radilo

„VODILO NAS JE SRCE“ - GOVOR AKTIVISTICA

„Pa taj period je definitivno, ja bih rekla, možda neki period koji mi svi želimo da zaboravimo. Znači teško se i prisjetiti svega što se tada događalo, ali definitivno je tada solidarnost bila na jednom posebnom nivou. Mislim da smo tada živjeli kao jedna duša, i u tim zgradama i u kvartovima i u ekipama koje su išle skupa na fakultet, i kada smo se sklanjali od granatiranja. Znači zajedno smo upadali u iste rupe pa se gurali pa sve je to bilo tako nekako i... i imalo je neku dozu i komičnosti i humora koji nam je omogućavao da sve to preživimo. Ja bih rekla da se i ta samopomoć tada zasnivala zaista samo na principu solidarisanja u svakoj situaciji. Ono kada komšija ili drug iz razreda ili neko iz generacije pogine pa mi svi doživimo takav strašan šok da ne možemo sebi da dodemo, a kamoli da pomognemo njegovim ili njenim najbližim. Solidarisali smo se i na taj način da smo jednostavno pokušavali da pomognemo svim porodicama koje su doživjele neku tragediju u našem okruženju, da prevaziđu tu tragediju. A da ne govorim o onom solidarisanju u smislu podjele posljednjeg zalogaja i tako dalje. Bilo je teških momenata i ono čega se ja sjećam jesu momenti kada smo na fakultetu, tada Elektrotehnika, bukvalno dijelili jedan sendvič koji neko donese na deset dijelova. Ali to je bilo nešto što se nije stavljalno nikako pod pitanje, znači to je bilo nešto što je bio dio svakodnevnice.“

„I ja bih rekla da se ta vrsta solidarnosti koju smo tada osjetili i način na koji smo je manifestovali počela intenzivno gubiti već u prvim poslijeratnim godinama. Jednostavno svijet se okrenuo na drugu stranu. Ja se okrećem ovom nevladinom sektoru, mislim da je to bio puki sticaj okolnosti, i tek tad sam počela da otkrivam, ustvari i da pronalazim, u tom nekom novom svijetu sve one modele i sve one ideje koje sam ranije već počela da živim. Zato sam vjerovatno i ostala tako dugo u ovom sektoru. Ja bih rekla da su devedesete nosile tu spontanost, nosile su taj entuzijazam bez mnogo razmišljanja. Vodili smo se srcem, to sam spomenula već toliko puta. Već od 2000 - tih perspektiva se mijenja.“

(SAHIBA SRNA)

horski, opet je scena transformativne feminističke politike u Bosni i Hercegovini u svojevrsnoj paralizi, bez obzira na zaista obećavajuće rasplamsaje koje je imala nekoliko puta tokom zadnjih nekoliko decenija. To ne znači da su nestale uši za slušanje ljudskoga sadržaja, nezaglušene krvlju, kroz koje kola i feministički fluid emancipativne politike uprkos suverenim napadima gdje bubnjić puca, krvari i zarasta od nasilja svaki dan. Međutim, ono što ipak ostaje skrajnuto, nevidljivo ili zatomljeno jeste znanje koje je stečeno kroz kolektivno tkanu imaginaciju, naša višedecenijska iskustva, stvoreno s drugaricama i drugovima kroz nebrojene vidove solidarnosti i zajedništva u proizvodnji znanja i emancipativnoj politici, kroz potrage za jednakošću i pravdom.

Danas je prekarnija nego ikad materijalnost kolektivnog rada na kritičkoj feminističkoj praksi u Bosni i Hercegovini. Svjedočimo golom/prekarnom životu na frakturama biopolitike i biokapitala, svođenom na puku radnu snagu na neoliberalnoj vjetrometini, u kolopletu korupcije, osiromašenja i banalnosti. Kapacitet za rad, mogućnost mišljenja, društvena promjena – gdje je obećanje tog radikalnog pomaka da bi se moglo udahnuti uprkos svakodnevnom iskustvu „terora kao i obično“ kroz koje treba kolektivno promišljati i proizvoditi feminističku teoriju i politiku? Počnimo od kapaciteta tijela za eksploataciju u svrhu profita, i crvene feminističke niti emancipativne politike. Sve je na stolu onda kada postuliramo kako je jedna od ključnih arena kapitalističke eksploatacije upravo sfera reproduktivnog rada, kao i sfera potrošnje, kroz tijela koja žele da konzumiraju i/li koja su konzumirana, i čiji je proizvodni kapacitet u konvencionalnom smislu ekonomski i politički učinjen nerelevantnim. Iako su postojale šire pobune unutar prostora javnosti, kulturne i umjetničke produkcije, žestoko suprotstavljene pokušajima da nas se svede na horizont suverene identitarne politike u svrhu dominacije tijelom i tlom, kroz nove nomose državotvorenja i simboličko-materijalnih upisa i ispisa života, mi svoja znanja i arhive svoga rada nismo pretočile u priče i lekcije potrebne novim generacijama. Uvijek se čini da se kreće od nule, uvijek se ponavljaju iste greške i upada u iste zamke, uvijek su isti zapleti i saplitanja koja ne samo da nam troše vrijeme, i ne samo da nam crpe djelatnu energiju, nego uvijek i iznova zahtijevaju da glavninu svog reproduktivnog rada trošimo na to da se unutar sebe i između sebe ne smrvimo i ne rastočimo.

„To ratno iskustvo je važno jer mi se čini da smo nekako bili bolji. Čini mi se da smo... il' smo očekivali nešto bolje. Valjda smo bili svjesni da iz onoga u čemu jesmo ne može dalje, ne može gore, i da jednostavno možemo krenuti nekom progresivnom linijom. U tom smislu je ono poslijeratno vrijeme šok, stvarno šok.“

(...)

„To je baš bio pokušaj otpora i pokušaj... ne pokušaj ignorisanja nego pokušaj da se neka situacija koja nije uopće normalna, koja je daleko od normalne, svede na nivo svakodnevnog događaja. I da se na neki način kaže: 'Aha, ja moram da živim s tim, ali ovo je ono što ja hoću'. Znači pored onoga što nam je nametnuto, što moramo, postoji i ono što mi hoćemo.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

„Devedesete, zapravo, početak devedesetih, onaj nesretni dio nažalost, i mene je uhvatio kao tek svršenu srednjoškolku i u rat praktično ulazim s nekih nepunih devetnaest godina. Naravno, tokom rata mi smo kao omladina bili poprilično izgubljeni u situaciji koja nam se desila. Vrijeme je samo po sebi bilo teško, pokušavali smo studirati, pokušavali smo nešto korisno uraditi i tad su možda i krenule te neke ideje aktivističkog karaktera i u mojoj glavi, kada smo organizovali te nekakve prve grupe u kvartu, prve grupe na fakultetu za nekakvu, ja bih rekla, samopodršku, današnjim žargonom nevladinog sektora, to bi bile nekakve grupe za samopodršku ili samopomoć kada smo pokušavali nekako da se izorganizujemo da preživimo taj teški period koji nas je zadesio, u toj svojoj mladalačkoj naivnosti i neiskustvu, ambiciji i želji, nadi da će se nešto promijeniti i da ćemo krenuti da živimo nekim drugim životima. Ipak, pravi susret s tim nekim aktivističkim svijetom počinje negdje pred kraj rata, kada se i ja javno angažujem, po prvi put praktično počinjem da radim u švicarskoj nevladinoj organizaciji 'Terre des hommes'. U okviru organizacije TDH, koja ubrzo i napušta Bosnu i Hercegovinu, već sa završetkom tog ratnog perioda, vrlo kratko su se zadržali. Mi ostajemo, koji smo radili, odlučni u našoj namjeri da vokalizujemo projekat koji je TDH započeo.“

(SAHIBA SRNA)

Niko od nas ne uspijeva uteći posljedicama tehnologija upravljanja – gdje je naša ljudskost isključena, odnosno upisana u 'otpad' koji se može vrlo unosno reciklirati. Reciklaža tijela, brisanje golog/prekarnog života, trgovina ljudskošću oko nas, jesu 'teška pitanja', abjekat/afekat koji preplavljuje kada raspletemo priče i raskrinkamo političke ekonomije oko nas. Ova se teška pitanja postavljaju kroz mnoge priče ženskog roda množine⁴ kojima jedri feministička produkcija u polju znanja, upravo ondje gdje imamo „teoriju u umjetnosti, umjetnost u teoriji, a školu u oboma“⁵. Naime, ipak postoji u našim iskustvima, uvidima, riječima i djelima jedno univerzalno sidrište koje prosijava kroz sav 'otpad', jedan učinkoviti krik kroz istinu iskustva radikalno svjedočenu, kroz abjekt, afekt, revolt i kolektivitet, hrabar i odgovoran prema isključenom i traumatiziranom subjektu⁶. Ta se istina kroz mnoge geste u proizvodnji znanja i kritičkoj kulturi izgovara u lica moći koja nam se javljaju u parodijama i farsama etnokapitalističkih tranzicija kao halucinacije smrtne borbe kroz kulturne prakse posredovanja u horor/porno verziji baraža za državu, (inter)nacionalni stadion tržišta i skladišta radne snage (fizičkih i intelektualnih sposobnosti čovjeka da stvara i troši). Dok eksploatacija buja, abjekt se upisuje u tijela preprodanih oko nas, a afektom se ta tijela depolitiziraju, smrtna vura presuđuje političkom subjektu jer raspodjela plijena nije ni izblizu gotova.

4 Šehabović, Šejla. (2007). *Priče – ženski rod, množina*. Banjaluka: Nezavisne novine.

5 Arsenijević, Damir i Husanović, Jasmina (2011). "Community as Academia: An Outline of Emancipatory Politics of Knowledge Production", u *Modernisation of Literary and Cultural Studies*, ur. Penda, P. i Bijelić, T. Banjaluka: Faculty of Philology; Podgorica: Faculty of Philology, str. 133-140

6 Husanović, Jasmina (2015). „Governance of life and femininity in Bosnia and Herzegovina. Reflections on affective politics and cultural production”, u *Genre and the (Post) Communist Woman. Analyzing transformations of the Central and Eastern European female ideal*, ur. Andreescu, F.C. i Shapiro, M. London: Routledge, str. 115-132; Husanović, Jasmina. (2009). *Između traume, nade i imaginacije: Kritički ogledi o kulturnoj produkciji i emancipativnoj politici*. Beograd: Fabrika knjiga.

Ključno pitanje ovdje jeste odgovor na politiku atrociteta, rasizma, nejednakosti i terora (masovne grobnice/ropstva/logora/nasilja/mučenja) i orođavanje strategija upravljanja životom koje živimo danas. Stoga u prvi plan treba uvijek i iznova stavljati određene kritičke društvene prakse u pravcu nade, jednakosti i pravde, kao nagovijesti afirmativne i univerzalne politike novog subjekta. Oni se mogu pronaći u transverzalama i ekskurzijama jednog novog vala angažiranih javnih radnica i radnika u polju teorije, umjetnosti i aktivizma na prostoru Bosne i Hercegovine koji su vlastite slušne i trbušne aparate izoštrili na ratno-poratnom razmeđu, kroz posebne habituse i strukture osjećanja iznjedrene ovakvim povijesnim iskustvom, doživjevši svojevrzni epistemološki rez, traumu suverenosti (historijski i ontološki), i prije ili upravo u momentu kada su se mogli pozicionirati kao subjekti koji javno i politički djeluju u pravcu jednakosti i slobode, solidarnosti i emancipacije. Mogućnost takvog političkog subjektiviteta bila je nužnošću određena upravo već postojećim političkim odnosom terora i pljačke, onim koji je proizveo masovnu grobnicu i urušenu fabriku, i upravo se u takvu činjenicu vladanja i bivanja upravljanim od strane suvereno identitarnih

„U međuvremenu se dosta toga izdešavalo i ono što je, po mom mišljenju, nas kao osobe oblikovalo i oblikovalo tu formu našeg aktivizma, jeste ta borba od prvog dana. Zaista, to je bila borba da nešto što je dobro, što je dobra ideja opstane, da bude prihvaćeno i podržano u zajednici, da se ne ugase stvari za koje smo vidjeli da imaju perspektivu, da imaju određeni naboj neke pozitivne energije koju treba održati.“

(SAHIBA SRNA)

„Bilo je tu niz umjetničkih grupa. Sad bi mi trebalo vremena da pokušam da se sjetim, da nabrojim, i da nekako poredam po važnosti. Ja se sjećam one prve koja je bila neka vrsta likovnog ateljea u kojem smo se družili i, bogami, učili. Ovdje negdje blizu Telexa. Ja se više ne sjećam ni kako, ni ko, ni otkud ja tu, i mislim da nije ni važno na kraju krajeva. Važni su ti ljudi koji su bili tu. Znam samo da smo mnogo učili jedni od drugih i da je to nekako bio logičan nastavak onoga što sam započela kad sam išla u srednju školu, u smislu pokušaja da se izdvojiš iz onog svega što je rat i da nekako živiš bolje, normalnije... da ideš korak naprijed. Nas je bilo pet-šest koji smo bili konstantno tu, koji smo nekako utjecali jedni na druge. Imali smo i neku izložbu u Biblioteci. Ali ja se zaista više ne sjećam detalja.“

(...)

„Stalni pokušaji da se uradi nešto... Bio je to likovni atelje, bile su to neke predstave, bili su... Nekad su to bili pokušaji, nekad je bilo uspješno, ali bili su to stalni pokušaji da se radi nešto korisno u duhovnom smislu. Sjećam se te spontanosti i znam da smo mi tražili ljude koji će nam nešto omogućiti. Nije niko došao da nam ponudi nešto i da kaže 'Evo vi ćete sad ovdje sjediti i raditi, imate materijal, imate ljude', nego smo mi išli... Ja se sjećam tih momenata kad smo išli i tražili i prostore i način kako da dođemo do prostora za vježbanje, od gospođe Tahirović u Domu mladih. Okupljanja kod pozorišta, pa malo kasnije u pozorištu, kako smo gdje nalazili prostor. Ja ne mogu više da se sjetim tačno, ali ne sjećam se da je neko došao i rekao 'Eh, izvolite, ovdje ćete raditi.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

režima i matrica nasilja koje ih prate.

Prema tome, autentične političke intervencije nasuprot kulture terora jesu praksa koja uspostavlja mogućnost političkog subjekta koji traverzira trbuhozborstvo oficijene politike i javnosti, njihove i dalje krvosljednne ideološke i represivne mjere. Koje su to geste, priče i djela koje svjedoče potencijalnosti obećavajuće politike (uključujući akademsku, kulturnu, javnu produkciju, odnosno polje proizvodnje znanja) stoga što 'gubitku daju kreativno svojstvo', koje svjedoče pretvarenjem iskustva (traume) u uvid (borbe / nade), kroz insistiranje na političkom subjektu i političkom činu pobune u odnosu na dominantne (inter)nacionalne režime upravljanja i propratne oblike političkog autoriteta? Šta nam to u našim / univerzalnim laboratorijama „hegemonije neoliberalizma, porasta fundamentalizma i fašizma, maskulinizacije, etnicizacije, racijalizacije i militarizacije svijeta, te (feminizacije) siromaštva“⁷ govori „Ja se bunim, dakle mi smo... ono što tek dolazi“⁸? Sasvim je izvjesno da su nam prijeko potrebni novi, radikalni društveni imaginariji kada je u pitanju politika svjedočenja koja navigira trijadu goli/prekarni život – suverena moć – biopolitički nomos novih carstava oko nas.

7 Mohanty, Chandra Talpande (2002). “Under Western Eyes” Revisited: Feminist Solidarity Through Anticapitalist Struggles’, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 28 (2), str. 499–535

8 Kristeva, Julia (2006). „Intimate Revolt: The Future of the Culture of Revolt, The Life of the Mind, and the Species“, *International Journal of Baudrillard Studies*, vol. 3, br. 1

9 Clough, Patricia Ticineto i O'Malley Halley, Jean ur. (2007). *The Affective Turn: Theorizing the Social*. Durham: Duke University Press..

10 Athanasiou, Athena, Hantzaroula, Pothiti i Yannakopoulos, Kostas (2008). „Towards a New Epistemology: The “Affective Turn”,“ uvodnik u specijalno izdanje časopisa *Historiein*, vol. 8, str. 5

Ovdje treba uzeti u obzir da se nekad devedesetih, paralelno sa proizvodnjom afekta kroz razne poličke projekte nasilja i isključivanja, odnosno sa kulturaliziranom politikom i ekonomijom emocija, javlja i takozvani „afektivni obrat“ u samoj proizvodnji znanja humanističko-društvene provenijencije.⁹ U tom obratu unutar savremene kulturalne i društvene teorije vrijedi se priključiti naporu da se odupremo „konvencionalnim opozicijama između emocije i razuma, odnosno diskursa i afekta“ tako što će se istražiti i transformirati „političke i etičke (mis)aproprijacije emocija; kompleksni odnosi između moći, subjektiviteta i emocije; mjesta emocije, afekta, osjećanja i osjećajnosti unutar političkog polja, odnosno političke teorije; afektivne dimenzije normativnog; afektivno kao uvjet mogućnosti subjektiviteta; i emotivno i afektivno investiranje u društvene norme kao konstitutivni način subjektivacije“.¹⁰

Stoga je važno insistirati na otporima konfiskaciji iskustva i pamćenja, na otporu onome što porobljava kritičku misao i intelektualni život, gdje je jedan od najbrutalnijih mehanizama

„Mi smo stalno imali kontakt sa sredinom. Imali smo taj kontakt i u tom likovnom ateljeu, i tu su dolazili ljudi nekad direktno s ratišta, nekad izbjeglice, prognanici, ljudi koji su na bilo koji način oštećeni ratom. I to su te situacije kad ja kažem da pokušamo nekako da prihvatimo situaciju koja nije normalna i da je svedemo na neki nivo događaja koji moramo prihvatiti. Ratna prijateljstva su posebna utoliko što je posebno sjediti s nekim, nemati struje, nemati ništa, samo sjediti i ćaskati. I sjediti tako cijelu noć, i znati da, ako izađeš vani, pitanje je hoće li te neko zaustaviti, hoće li te granata zaustaviti, ili policijski sat. To jesu posebni momenti. Mi se uvijek vrlo rado sjećamo, kad kažem mi, mislim na Merimu, Edinu i sebe. Rado se sjećamo jednog momenta kad smo šetali kroz Hendek, kroz moju ulicu; snijeg je bio, ja se ne sjećam koja je to godina bila, možda '93., jako dubok snijeg, veliki snijeg. Ali je bilo čisto, nije bilo automobila, nije bilo ničega i nije bilo nikoga. Ja sad ne znam šta je u tom momentu nama bilo toliko lijepo ali to su neki momenti za koje ja znam, sigurna sam, mi njih evociramo i svi ih se sjećamo. Šta je to tačno... To jeste neka ekskluzivnost tog momenta, kad se u ratu nađe jedna oaza potpuno mirna, potpuno bijela, nema ničega. To je nešto što mislim da se ne može ponoviti. Jeste posebno. Bilo je momenata kad smo nešto mislili, planirali, smislili nešto veliko. Tog takvog jednog momenta se sjećam, ali su granate počele padati. Ta vršljanja i lutanja po gradu u toku rata stvarno su bila baš posebna mnogim ljudima.“

(...)

„To je nešto što traje 17 godina. Ja bih rekla da traje i duže jer je bio jedan period rada u Omladinskom centru Oxfama, pa i ovaj period rada u ateljeu. Sve je to na neki način jako povezano s mojim današnjim radom. To je sve na neki način povezano i ja nikako, ustvari, ne izlazim iz tog tinejdžerskog kruga. Druženja. Kao odličnog mjesta za rast, za učenje, za upoznavanje. Od debasnog kluba, muzičke sekcije, likovne sekcije... I što je jako dobro, i oni koje ništa nije zanimalo, ni muzika, ni debata, ni drama, bili su tu, na neki način su bili uvučeni u priču i bilo je to kvalitetno provedeno vrijeme. To je bilo dobro zato što jednostavno nismo hodali vani gdje ne treba da budemo. To i jesu start up centri iz kojih krene dobra ideja, iz kojih krene dobra grupa, alternativno pozorište... svašta nešto.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

upravo politički i ideološki kompleks umnožavajućih i haotičnih prisutnosti 'sjećanja' i 'zaborava' u našoj svakodnevnici kojim se sasvim jasno depolitizira i 'prošlo' i 'sadašnje' i 'buduće'. Uzevši u obzir da je jezik materijalni uvjet našeg postojanja, jer je u svakom smislu instrument proizvodnje robe i otpada (onoga što se ne da komodificirati i/ili aproprirati), pitanje pronalaženja optike, riječi i saputnika kako bismo razmrsili sveprisutne zone nerazlučivosti u kojima „niti išta stvarno zaboravljamo, niti se ičega stvarno sjećamo“¹¹, mora se suočiti sa slijedećom dimenzijom gubitka društvenosti/političnosti – bezglasnošću koja rezultira nevidljivošću političkog subjekta promjene. Kako se onda novi društveni imaginariji i političke geste bore sa „gubitkom mogućnosti govora, odnosno gubitkom kapaciteta za jezik, koji znače i gubitak pripadanja svijetu kao takvom“¹²; u kojem smjeru preinačuju taj gubitak koji „komunificira“ (dovodi u zajedništvo) mnoge članove određenih političkih zajednica u otjelovljenom političkom vremenu usmjerenom ka budućnosti? Upravo kroz potragu za takvim novim optikama i praksama u sferi umjetnosti i kulturne produkcije, društvenog aktivizma i naučnog rada, obrazovanja i prosvjetnog rada kao prosvjednog rada, koji interveniraju tako što se protiv kolonizacijama i naše povijesti i sadašnjosti i budućnosti, uči se o slijedećem: kako „najunutarniji interes vladajućih režima suverenosti jeste onaj spram kontroliranja tijela, njegovog postavljanja na pravo/odgovarajuće mjesto“¹³ i kako je borba za tijelo, borba za društveno tijelo, briga za sva tijela, društvena briga ono što je danas presudno i što treba biti centralni zadatak svakog programa društvene pismenosti ka transformativnoj promjeni.

Ta intervencija u idealiziranu 'ispravnost mjesta' koje nam je proskribirano mora sadržati radikalnu apropijaciju, transgresiju i dislokaciju kroz polaganje prava na transformaciju polisa i poretka. Svjedočiti nepravdi i pljački, brutalnosti i eksploataciji na 'neispravnim' mjestima i kroz 'neodgovarajuće' načine onome što, iz perspektive dominantnog režima/imaginarija, treba i mora da ostane 'isključeno' kroz krinku 'prijeteće drugosti', i to u javnom prostoru, jeste preispisivanje koordinata političke suverenosti koje izaziva same limite kulturalne čitljivosti dovodeći ih u krizu. Mnogi primjeri obrazovanja i javnih učionica, društvenog aktivizma i kulturne produkcije upravo su takve geste politike afekta i subjektiviteta koje govore istinu u lice moći kroz tvorenje obećavajućih društvenih imaginarija zajedništva, jednakosti i pravde, kao i kroz autentične političke akte.

11 Ugrešić, Dubravka (1998). *The Culture of Lies*, str. 235

12 Marazzi, Christian (2008). *Capital and Language: From the New Economy to the War Economy*. Los Angeles: Semiotext(e), str. 131.

13 Athanasiou, Athena (2008). „Reflections on the Politics of Mourning: Feminist Ethics and Politics in the Age of Empire“, u *Historein* vol. 5., str. 43.

„Sad počinje neka borba za život. Ja bih rekla da već počinje društveno raslojavanje. To je ono što je bilo možda i motivacija za nas kao organizaciju koja je tek novoformirana. Vidjeli smo to, bilo je očito, ovaj rad s naj-ranjivijima, tom kategorijom, jednostavno slika izraste iz toga što smo mi vidjeli na terenu. Dolazi do naglog stvaranja jednog jaza među ljudima. Imamo ljude koji preživljavaju, koji su bukvalno na ivici, imamo djecu koja nisu ni upisana da su rođena, na jednoj strani, a na drugoj strani imamo ove, kako bih rekla, snalažljivije, koji već uspijevaju da isplivaju. Na nekoj trećoj strani imamo one koji su u cijeloj toj situaciji rata i postratnom periodu poprilično profitirali. Počinju i na političkom planu raznorazna previranja i sve se to na kraju svelo na ono što je danas, a to je jedan veliki jad i bijeda za ljude koji žive u ovoj zemlji i jedan, ja bih rekla, veliki lični i materijalni uspjeh za one koji su vlastodršci. To je ono što obeshrabruje. I kada smo govorili o ovom entuzijazmu, o solidarnosti, o potrebi da se razvijamo, bojim se da to nekako sve više pada u drugi plan upravo iz toga što su ljudi obeshrabreni. Mnogi su izvori stresa, na organizacionom nivou i na nivou pojedinca. Mi koji radimo u nevladinim organizacijama se trošimo i da obezbijedimo sredstva za rad i da to što uradimo, uradimo na pravi način da korisnik zaista osjeti podršku, da osjeti nekakvu promjenu u svom životu. To je samo po sebi izvor stresa. E kad se još na sve to doda opstruiranje rada na raznim nivoima, sve te teškoće, mukotrpnost svih ovih procesa koji traju beskrajno; i ova regresija – korak naprijed, deset nazad. To je ono što stvara zaista... što troši ljude. To je ono što crpi energiju, pije, i što dovodi do tog nekog stanja 'burn outa' i stresa.“

„U početku, naravno, nakon rata, bilo je potrebno raditi s omladinom, s djecom, kako bi bili sklonjeni sa ulice, kako bi počeli svoje slobodno vrijeme da upražnjavaju na jedan drugačiji način. Mi smo zaista nudili jedan veliki i široki spektar različitih aktivnosti i sadržaja za djecu i mlade u omladinskim centrima. Centri su bili izuzetno posjećeni, ali i vrijeme se mijenjalo... Odmah neposredno iza rata, tih kasnih devedesetih, bili su tu velika dinamika i određeni entuzijazam koji nam možda sada i nedostaje. Svima nama kao zajednici nedostaje vrijeme kada su se stvari mijenjale nekako brže i u nekom boljem smjeru. I negdje 1999. i 2000. godine, mi smo već osjetili da program na kojem smo radili zahtijeva drugačiji pristup, zahtijeva određene promjene kako bismo bili u stanju da odgovorimo nekim promjenama u društvu.“

(SAHIBA SRNA)

Emancipativna politika i njen govor podrazumijeva jezik umjetnosti, taj poseban način artikuliranja paradoksalne (ne)mogućnosti pravde, naših trvenja sa traumatskim sadržajima političke realnosti, gdje se "uvijek iz lica, iz odgovornosti za drugoga, pravda pojavljuje."¹⁴

Mnoge umjetničke prakse iz bosansko-hercegovačkog/međunarodnog polja kulturne produkcije ranije koriste jezik umjetnosti da stvore ovakva lica koja na određenoj ravni funkcioniraju kao simptomatični subjekat oksimoroničnih političkih zajednica u post-jugoslovenskim prostorima, traumatizirana i osiromašena, stalno u nekoj "čekaonici", na nekom "čekanju". Jezik umjetnosti nudi radikalne vrste svjedočenja traumi koje istovremeno otkrivaju kontingentnost formi političke i društvene organizacije. Politika afekta kroz dinamiku ožiljak-lice političkog subjekta i zajednica ovdje udara direktno na samu političku suverenost nacije-države kao krinke za preustrojavanje novih društvenih snaga i elita. U ovom nestabilnom polju oscilacije kulturaliziranih političkih emocija mora se djelovati skupa sa svim onim što nam daje sredstva za proizvodnju afirmativnih imaginarija za lice/tijelo, ožiljak/subjekt na dnu lanca višestrukih političkih dislokacija i marginalizacija, otjelovljeno sidrište paradoksalne političke i traumatizirajuće liminalnosti, ničijosti, odsutnosti.

Određena praksa ima emancipativni naboj ovdje samo ako odgovara na gubitak kapaciteta za jezik (odnosno pripadanja svijetu i načina života) tako što odbija jezik suverene biopolitičke moći, a gubitak preinačuje u nešto što nas 'komunificira', dovodi u zajedništvo kroz afirmativne političke imaginarije nasuprot perpetuiranju politike atrociteta (proizvodnje ljudskog otpada) u raznim krinkama kulturalne čitljivosti, razumljivosti, 'ispravnih mjesta' i 'ispravnog jezika' za ono što je isključeno/uključeno kroz političko nasilje, korupciju, osiromašenje i banalnost. Jezik koji nam treba za takve imaginarije dovodi u pitanje etnocentrično i falocentrično nasilje koje u sebi nosi maternji jezik¹⁵; time se odbija ideološki poziv na „'ispravni' maternji jezik, poziv u matricu terora, fašizma, beznađa"¹⁶ gdje nam se nude ideološke laži dok teče trgovina sposobnošću za ljudski rad, dok se otima za njegov 'višak vrijednosti'.

Ovakvim se rekonfiguracijama dinamike između lica i ožiljka političkog u pitanje dovodi današnja proizvodnja prekarnog/golog

14 Levinas, Emmanuel. "Philosophy, Justice and Love", citirano u Shoshana Felman, *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002, str. 1.

15 Athanasiou, Athena (2008), str. 51-52.

16 Braidotti, Rosi (1994). *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York: Columbia University Press, str. 13.

„UČIONICA nas sve drži, mene bar to drži, i to je ta svijetla tačka. U principu, meni ništa u cijelom sistemu ne smeta, ja mogu učionicu da transformišem, mogu da je prilagodim bilo kojem načinu rada, da odem i korak naprijed i da eksperimentišem, i ne znam šta sve da uradim. Sve te birokrat-ske procedure ja mogu da podredim onome što se dešava u učionici i to je ono što je bitno. Uvijek ću spominjati jednu generaciju u gimnaziji, to je bila jezička gimnazija i oni, recimo u četvrtom razredu, imaju šest časova Bosanskog jezika i književnosti. Od tih šest časova četiri časa su književnost. Ja sam im predavala u prvom razredu, predavala sam im u četvrtom, tako da tu jako lijepo mogu da vidim kako ko odrasta i koliko je bitno to šta čita i koliko čita, a još bitnije kako razgovaramo o onome što čitamo. Ja se ne sjećam, mislim da su oni četvrti razred završili 2010. ili 2011., nisam sigurna. Mislim da je to bila 2011. godina. (...) Neki od njih su završili jezik i književnost, neki medicinu, neki engleski jezik. Ali vidim da svi i dalje čitaju i da pričaju o onome što čitaju. To mi je bilo sjajno! Recimo, bila je jedna djevojka koja je izuzetno uspješan model, izuzetno uspješna manekenka, ali sam ja vidjela na tim njenim setovima da ona sjedi i čita. I to su neki momenti koji su fantastični... Posmatrati kako oni koji kažu 'Ne volim ja poeziju, mene to ne zanima, ja to neću da čitam' polako postaju oni koji vole poeziju. Ti momenti... to je nešto u čemu ja uživam, stvarno uživam. To je jako promjenjivo. Konkretno, s tom generacijom koju sam sad spomenula, bio je važan iskorak u recentnu bh. književnost. Pa su oni čitali Karima Zaimovića, i vidjela sam poslije koliko im je to bilo važno i koliko su bili svjesni težine toga što su pročitali i o čemu su razgovarali i nekako mi je drago kad vidim da su ponosni na te momente. U učionici je glavni događaj, to je scena i tu se nešto događa i mislim da te događaje, pa i neke katarzične momente, oni dugo pamte. I to mi je jako važno kad tako nešto ponesu sa sobom.“

„U svakoj generaciji može se naći razred, može se naći grupica učenika. Ne mora to biti generacija i mislim da ne zavisi mnogo od toga... Nas je obilježio rat. I nama je to nekako reper, u ratu, poslije rata, prije rata... potpuno je nebitno. Ja sad te takve učenike, iz takve generacije, prepoznajem i u nekim sadašnjim generacijama. Nije cijeli razred, možda izolovan slučaj ili grupica, ali ih ima.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

života kroz projekte biopolitičke suverenosti, izmještenosti, kolonizacije, rasizma i militarizma. Zajedništvo u koje nas komunicira gubitak, ono što preostaje kao benjaminovski biser u otpadu katastrofe iskustva¹⁷, iscrtalo je nove koordinate čitljivosti i razumljivosti političkih subjektiviteta, nove materijalnosti slušanja, govora i pisanja kao javne misli i djela u polju proizvodnje znanja kao nespašenih mogućnosti koje ukazuju na politiku koja obećava.¹⁸ Sasvim je jasno da su se zadnjih godina mnogi pojedinačni sluhovi i govori ujedinili u školske kolektive radikalne istine, situirane u polju iskustva, politike i kapitalizma, temeljene na radikalnoj relacionalnosti i kontingentnosti političkog zajedništva i solidarnosti, koji odgovorno dovode u pitanje društveno iskustvo prožeto nejednakim odnosima istine, moći i trgovine, a u prvi plan stavljaju subjekte koji ovladavaju jezikom političke ljudskosti kroz društvenu praksu. To su intervencije čija „poezija ne pristiže iz prošlosti nego samo iz budućnosti,¹⁹“ to su blistave i mukotrpane pobune koje otvaraju prostor za nove kolektivitete.

U pitanju su virtuoznost i revolucija, gdje prekarijat kao *Arbeitskraft*, goli život kao radna snaga, postaje i mjesto emancipativnog obrata – subjekta koji ustaju protiv eksploatacije budućnosti.²⁰ Ovo su oni koji naseljavaju frakturu narod-Narod, zajedništva i mnoštva koji ogoljava preraspodjelu kapitala, postavljajući pitanje javnog dobra i konstruišući nove vrijednosti kroz kooperaciju subjekata u opštem intelektu, javnom intelektualnom životu. Ne pripada li, da se složimo sa Virnoom, njima princip konstitutivne neservilne republike koja se tvori kroz politiku egzodusa, politiku angažiranog povlačenja iz matrica suverene biomoći koja upravlja kroz lagere života i smrti, masovne grobnice i geta, politiku terora i nejednakosti? Nije li ta tehnoperformativnost moderne biopolitike na samim svojim granicama, kada uzmemo u obzir korporealnost prognanih, mučenih, silovanih, tlačanih, zatočenih, raščlanjenih, karantiziranih, istrijebljenih i preživjelih tijela? Kako odgovoriti na biopolitičku suverenost i njen zahtjev za ujedinjenom i uniformnom politikom tijela? Kroz totalizirajući nomos moći nad golim životom i življenom smrću, i biopolitika i tanatopolitika otkrivaju nam da je jedinstveni kapital tijela, naših tijela, upravo radna snaga. Dokaz virtuoznosti naše radne snage (recimo, kao kognitarijata, spoja naučnog radnika i proletera) jeste javni intelekt kao glavna produktivna snaga, spoj intelekta i rada, koji sve više i više pritišće etatizacija intelekta jer se dešava njegov autoritarni transfer potencijala intelekta na administraciju i njenu

17 Benjamin, Walter. (2007). *Illuminations. Essays and reflections*. New York: Schocken Books.

18 Husanović, Jasmina (2009). The politics of gender, witnessing, postcoloniality and trauma. *Bosnian feminist trajectories, u Feminist Theory*, 10 (1), str. 99-119.

19 Marx, Karl (1852), „The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte“, poglavlje 1.

20 Virno, Paulo (1996). „Virtuosity and Revolution: The political theory of exodus“, u *Radical thought in Italy. A potential politics*, ur. Virno, Paulo i Hardt, Michael, Minneapolis: Minnesota University Press, str. 189-209.

„Tada smo se suočili s pojavom djece na ulicama Tuzle, djece koja su prosjačila da bi njihove porodice preživjele ili su eksploatisani, iskorištavani od strane svojih porodica do određenih kriminalnih grupa. Znači to je bio onako jedan signal nama da nešto poduzmemo, da pokušamo da promijenimo nešto po pitanju ove kategorije djece. Mi smo to shvatali i ranije, da su ta djeca ekstremno ugrožena, u smislu dječijih prava. Tada smo mi na ulici naišli na djecu koja nisu prijavljena ni da su rođena, a radilo se o djeci osnovnoškolskog uzrasta. Ta su djeca bila zapuštena u svakom pogledu, higijenski, obrazovno, kulturno-vaspitno. To je za nas bio, onako, jedan veliki izazov, bilo je nešto novo. Nije bilo modela koji smo mogli preslikati iz regiona, susjednih zemalja, iz bliže okoline, nego smo zaista morali krenuti s eksperimentisanjem. Prvi naš korak je bio podizanje društvene svijesti, znači jedna javna kampanja. Ja bih rekla da je to možda prva ozbiljnija aktivistička kampanja naše organizacije u to vrijeme. Krenuli smo s podizanjem lokalne svijesti o postojanju ovog problema, međutim što smo mi dublje zalazili u istraživanje samog problema, mi smo sve više shvatali da moramo poduzeti nešto po pitanju rada s ovom djecom prije nego što se zajednica probudi i shvati šta se ustvari događa i reaguje. Bili smo svjesni svega, kao i danas, pored svih ovih mehanizama i zahtjevnosti tog nekakvog procesa zagovaranja, lobiranja za promjene kada su u pitanju prava, pa čak i najugroženijih kategorija.“

„Krenuli smo s djecom ulice, krenuli smo s tim projektom u to vrijeme, što će kasnije prerasti u cijeli jedan program, ja bih rekla, sržni program organizacije. I prvi naši kontakti s djecom su bili zaista na ulici... na raskrsnicama, u parkovima. Došli smo u te neke prve dodire i krenuli s organizovanjem prvih igraonica u parkovima... Nismo tada ni previše razmišljali o svim onim aspektima o kojima danas razmišljamo... To je nosilo i određene rizike, za nas lično, na nekakvom emotivnom nivou, ali isto tako i za organizaciju na svim onim drugim nivoima, zakonskim i tako dalje. Mi smo išli tada srcem i to je, ja mislim, nekako uvijek suština i polazište aktivizma u zajednici. Srce. Sve ostalo se nekako vremenom nadopunjava i nadograđuje.“

(SAHIBA SRNA)

moć (hipertrofirani rast administrativnih aparata kao suprotnost saradnje), kao što se dešava i to da naše virtuozne aktivnosti postaju univerzalni servilni rad gdje personaliziramo vlastite podređenosti.

Subverzivno je ovdje djelovanje samo ono koje instituiraju javnu sferu kao zajednicu koja počiva na alijansi općeg intelekta i političke akcije, kao pokret ka javnoj sferi intelekta. Pitanje javnog dobra i zajedničkih poslova treba biti ponovo imaginirano, od nule, uključujući i praktikovanje vrlina radikalnog neposluha i neumjerenosti koji dovodi u pitanje same koordinate političkog života onako kako je on danas uređen. U ovom neposluhu i neumjerenosti zahtjeva, kroz primjere zadruga otpora i čuda, vidi se društveni konflikt na slijedeći način – kroz izlaznu gestu (traverziranje) koji dezorijentira protivnika, kroz akt kolektivne imaginacije koja daje izraz obilju znanja, komunikacije i djelovanja skupa, ne pristajući na transfere unutar ideoloških imaginarija u raznim presvlakama, gdje se višestruko zaprečava prostor politike jednakosti i slobode kritičke misli kroz razne društvene strukture upregnute u službu moći i kapitala (recimo, „ono što je korupcija politici, osiromašenje ekonomiji, to je banalnost kulturi“²¹ Ovdje moramo računati na vlastita iskustva društvenog angažmana gdje je znanje „borilačka vještina“ (što je Pierre Bourdieu običavao reći za sociologiju) i stvar društvene prakse gdje nema mjesta radikalnom zlu koje nas okružuje a kojem je ime „slabost srca“.²² Što smo s godinama sebi teži, treba tu težinu, taj zamor iskustvom, shvatiti kao svojevrsni залог za borilačke vještine tijela i srca, kao hraniteljski momenat zajedničkog sluha i daha univerzalne politike, stremena i stomačnih mišića u političkoj solidarnosti danas.

ARHIV I UČIONICE ZA OPŠTE DOBRO: O EMANCIPATIVNOJ POLITICI RADNIČKOG UNIVERZITETA

21 Sullivan, Stefan (2002). *Marx for a Postcommunist Era: On Poverty, Corruption, and Banality*. London: Routledge, str. 136

22 Bourdieu, Pierre (2002). „Sociology is a Martial Art“. Videozapis javnog predavanja, dostupan na https://www.youtube.com/watch?v=_oPCp9oKPRw, pristupljeno 26.2.2020.

Kako učiniti vidljivim i društveno relevantnim danas ono što je nasilno izbačeno iz našeg svijeta: društveno tijelo koje se kroz kolonijalne, neoliberalne, patrijarhalne i etnonacionalne režime svelo na puki ljudski otpad koji opstaje kroz razmontirano zajedništvo, a koje se ne da tek tako iskorijeniti ili zatrti? Bosna i Hercegovina eksperimentalno je polje raznoraznih intervencija u ovom smislu, pri čemu takve (inter)nacionalne režime upravljanja prate razni mehanizmi isključenja i segregacije. Životi agregirani

„Mi smo na kraju pozvali tu djecu da počnu dolaziti u tuzlanski tinejdžerski centar Telex i oni su počeli dolaziti i onda se desilo da su nam sva druga djeca otišla iz centra. Jer jednostavno okolina nije bila dovoljno zrela, nije bila dovoljno pripremljena. Shvatili smo da moramo raditi na dvije strane, nije bilo samo pitanje rada s djecom koja su uključena u život i rad na ulici, na njihovoj pripremi za nekakve integrativne aktivnosti u Telexu nego je tu bilo riječi o velikom radu i s porodicama ostale djece koja su dolazila u Telex, koji je bio neophodan. Tako da smo zaista morali da radimo na dva kolosijeka dok nismo dosegli tu tačku, taj momenat, da djecu zaista zajednički integrišemo u određene sadržaje u Telexu. Razvijali smo razne modele, eksperimentisali, bilo je tu dosta proba, pokušaja. Na kraju smo došli do formiranja već prepoznate usluge dnevnog centra za djecu uključenu u život i rad na ulici po kojoj praktično i 'Zemlja djece' u BiH postaje prepoznatljiva šire i regionalno, ja bih rekla. Model dnevnog centra je kasnije neformalno i standardizovan u okviru mreže dnevnih centara, nakon što je repliciran u nekoliko gradova u Bosni i Hercegovini. Ja kažem uvijek da je to zaista jedan razlog za ponos 'Zemlje djece' u BiH...“

(SAHIBA SRNA)

„E tu se lijepo prepoznamo. Recimo, dešavalo se da dođem kao novi zaposlenik u neku školu i uvijek su to nastavnici engleskog jezika ili matematike. I nakon 15 dana dogovorim se ženom koju sam tek upoznala, koja predaje engleski, da zajedno radimo jedan čas, ogledno-ugledni čas. To je nešto što se priprema duže i što se radi s nekim koga bi trebalo možda bolje da poznajem ali vidi se, prepoznaje se ko na isti način gleda na rad u učionici.“

„Nije bitna samo pobuna, nije bitno samo biti buntovnik, bitno je imati konkretnu, jasnu ideju šta ti hoćeš u tome i šta je dobro za zajednicu. Te dvije stvari su bitne i njih treba pomiriti. To je ono što ljudi stvarno ne znaju. Zaista, ja ne znam kako i zašto, ali ne znaju. Uskladiti svoje interese i interese kolektiva.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

u getoiziranim prostorima prolaze kroz intenzivizirane stepene osiromašenja i eksploatacije, te javnog obesmišljavanja time što su relegirani na poziciju društvene anomalije, uskraćeni za mogućnost kolektiviteta koji bi se odupro simboličkoj i materijalnoj pljački društvenog dobra. Geto Bosne i Hercegovine zatvor je bez zidova zahvaljujući upravljanju sveopćom destitucijom kroz eksploataciju radne snage koja se upotrebljava kao strategija vezivanja nepoželjnih za tlo, s ciljem da ih se imobilizira i izolira na omeđenom prostoru. Getoizacija je niz mehanizama uklanjanja otpada kroz tijela i živote onih koji više nisu od koristi kao 'rezervna armija proizvođača', nego su se pretvorili u neispravne i beskorisne potrošače iz ugla moći/profita i njihovog sigurnog /osiguranog teritorija.

U tom kontekstu treba sagledati kako se u otpad pretvara i iz društva izbacuje sve ono što nema više političku ili ekonomsku upotrebljivost, odnosno oni koji nisu više utilitarna tijela opravdana dominantnim poretkom; u pogonu je kroz nove valove upravljanja ekonomsko-političkim poretkom u BiH kroz repetitiju matrica nasilja, rasizma, terora i atrociteta, odnosno kroz politiku nejednakosti. U Bosni i Hercegovini se radi o kontinuiranom upravljanju životom 'nakon traume' putem istih političkih projekata čija je mračna tajna to da im *logor* postaje *logos* svijeta poredanog na užasu gubitka i onome što preostaje. Upravlja se materijalnim ostacima života kroz politiku abjekcije, kroz nasilno podređivanje ideološkoj laži etnonacionalizma i neoliberalnog kapitalizma u tranziciji koja je zaposjela svakodnevni život kao jedino moguće mjesto mišljenja i jedini mogući horizont djelovanja. Ovakav menadžment javnim životom u horor-porno izvedbama dešava se kroz kulturalizirano administriranje životom u svrhu akumulacije kapitala i moći koja nije odgovorna nijednoj političkoj zajednici, nego interesima globalnih i lokalnih, privatnih i državnih elita koje multipliciraju i usavršavaju mehanizme ovlađivanja tijelima određene populacije kao proizvodnim sredstvom koje ima nusproizvod, one oblike življenja koji postaju otpad. Pitanje radikalnog reza iz ove matrice koje postavlja pitanje nove političnosti, društvenosti i zajedništva jeste i pitanje univerzalne politike emancipacije od institucionalizirane politike terora danas. Potrebno je iskočiti iz i preskočiti prevalentne načine viđenja i činjenja, društvene imaginarije koji mistificiraju suverene fetiše državotvorenja i ideološko nasilje administriranja pravde kroz cinični odnos i prema *res publica* i prema pitanju klasne nejednakosti. Razmišljati o trenutnim režimima upravljanja traumom dok nam je cilj emancipatorska politička praksa znači

„Mislim da sam ja promijenila pa možda i najviše škola, ovako kad se poredim sa svojim kolegama. Ja radim na određeno vrijeme tako da sam prošla sve škole, od Rudarske, Saobraćajne, gimnazije jedne, druge; u jednoj sam radila 8-9 godina, u drugoj, čini mi se, dvije godine. Uglavnom, nakupilo se tu tako 17 godina radnog iskustva. Jako je teško djelimično ući u tu priču. U tu priču se ili ulazi ili ne ulazi, ali u svakom slučaju ono što je moj odnos prema tom mom radu na određeno vrijeme je sljedeće: apsolutno mi ne smeta ukoliko smo svi jednaki u toj utakmici. Ali počinje mi smetati onog momenta kad neko ima garantovan posao do penzije bez obzira na to šta uradi ili ne uradi, koliko radi ili ne radi. I ono što zaista smeta u svemu tome su stalno iste procedure koje su kod nas u Bosni sve jako opterećujuće i bespotrebne. To je posebna priča u koju je teško ući. Ona ne samo da iscrpljuje, ona ponižava i šalje jaku lošu poruku tim mladim ljudima s kojima radimo; jer pokazuje da profesorica koja čestito radi, radi na određeno vrijeme i mijenja škole i nikad ne zna gdje će biti. A onaj kome je potpuno svejedno, taj ima neke benefite, ima neka prava. I to je jako loša poruka. Pa mnogi su i odustali i meni je to bilo potpuno jasno prvi ili drugi put kad sam ušla u tu proceduru, da je to nešto što ne može dugo trajati i da sve skupa djeluje kao jedan eksperiment s ljudima; tako da je mnogima lakše odustati i naći negdje nešto drugo.“

(...)

„Ono što je moje iskustvo a nije lijepo, stvarno nije lijepo niti prijatno, jesu pokušaji da se nešto uradi oko obrazovnog sistema institucionalno. Neke stvari se moraju sistemski ispraviti. Problem nastaje onog momenta kad pojedinac kaže 'Aha, ja sam sad ostvario ono što je meni korisno i ja ću ovdje stati'. I to je problem. Problem je u našim glavama. Ja preko sindikata uopće ne djelujem i nisam član sindikata, od jednog momenta. Koje? Vrlo jasno, bilo je to prije mnogo, mnogo godina kad je rečeno 'Nas radnici na određeno ne zanimaju'. Ja vjerujem da se i to promijenilo, ali je to rečenica koju sam ja jako dobro zapamtila. Cijeli sistem se ne može podvrgnuti onome što zaboga mi imamo na tržištu rada nego onome što treba učenicima, i onome što treba generacijama koje dolaze. I ne mogu se praviti nastavni planovi zato što imamo toliko, ne znam, profesora biologije pa hajde da ih zaposlimo, toliko tehnologa pa hajde da ih zaposlimo. Nego postoji tržište i postoje generacije koje prolaze kroz obrazovni sistem. I to je ono što nama treba.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

suočiti se združenim strategijama sigurnosti i razvoja u režimu 'tranzicijske pravde'.

Koji su jezici preostali onima koji se suprotstavljaju (inter)-nacionaliziranim getoima siromaštva, korupcije i banalizacije? U savremenom kapitalizmu, u smislu društvenih struktura upregnutih u svrhu moći/kapitala, ono što je korupcija politici a osiromašenje ekonomiji, to je banalizacija kulturi). Sve ove strategije operativne su u polju krvosljedničkog kapitaliziranja na političkom zločinu protiv ljudskoga, u pogonu mašinerije vladanja, kroz ideološko-represivne mjere. Svakako jesmo laboratorij, u kome se ljudski otpad preprodaje, ali u kojem se – pored i uprkos psa tragača i krvosljednika naslijeđa mrtvih generacija, materijalnih ostataka i bauka koji ih pohode – javlja i bespoštedna kritika, radikalna kritika – kroz transgresivne prakse. Laboratorij zvani post-Jugoslavija iz perspektive svakodnevnog života u Bosni i Hercegovini nakon dvadeset i kusur godina krvosljednog državotvorenja i industrije pljačke doživljava svoje ko zna koje izdanje. Ne može se ne kriknuti kada se svakodnevno proživljava produkcija života i smrti, u svrhu vladanja ljudskim otpadom u Bosni i Hercegovini, kao i svuda danas – svaki je dan horor/porno transgresija na djelu i tijelu nepotkupljivog života, i to još naplaćena njegovim krvlju/košću/mišlju/radom, i svaki dan svjedoči praksama solidarnosti i zajedništva, univerzalnom i afirmativnom politikom nasuprot politike terora nejednakosti. Fašizam svakodnevnice i ekonomija ožiljaka koji sve dublje ulazi u pukotine društvenog, a naročito u smislu otimačine i preuzimanja sredstava proizvodnje znanja i kritičkog djelovanja, traži da se zbori se o radikalnoj istini oko javnog dobra i zajedništva danas.

Oko nas su nove i stare interesne grupe, novi materijal za ove mašinerije upravljanja i administriranja, onda kada su zajednički interesi odsječeni od društva jer se ne pretaču u transformativnu i emancipatornu praksu, a javno se dobro otvoreno ili prećutno krade ili napušta kako od strane administrativnog društvenog aparata i njegovih elita, političkih i vjerskih moćnika, kriminalaca i zločinaca, tako i od strane sitnim šićarom potkupljenog, a ustvari bijedom ophranog, društveno izoliranog i banaliziranog, te rasizmom zatrovanog svijeta rasprodate budućnosti. Raspodjela plijena u Bosni i Hercegovini još nije gotova. Ona teče kroz ekonomiju ožiljaka u raznim sferama javnosti, i kroz vrlo specifična preustrojavanja ideološko-represivnih aparata (inter)nacionalno,

„Mi smo bili inkubatori, jeste. U Tuzli se desio taj prvi model koji je kreiran i on je poslije repliciran u svim gradovima, manje-više, u oba entiteta, u svim značajnijim gradovima u Bosni i Hercegovini, ali i šire... Znači i u Srbiji je korišten naš model rada, u nekim drugim zemljama regiona su korišteni određeni elementi ovog modela. Nekako smo se mi izbrusili u radu s najugroženijim kategorijama, kao što je kategorija djece uključena u život i rad na ulici. Mi smo intenzivno radili na ustanovljavanju ovog modela, ove usluge koja je definitivno danas prepoznata na neki način i od strane sistema, jer konkretno naša organizacija je kroz ovu uslugu dio i ovog većeg, šireg, referalnog mehanizma koji smo mi uspješno isforsirali u našoj lokalnoj zajednici i to na kantonalnom nivou mehanizma koji štiti djecu zatečenu u prosjačenju, eksploataciji, na ulici, i drugim oblicima zloupotrebe za područje cijelog Kantona. U tom procesu iniciranja i izrade ovog referalnog mehanizma, 'Zemlja djece' u BiH je uspjela svoje sugovornike ubijediti i navesti ih jednostavno na to da shvate da ne možemo zaštititi djecu pronađenu na ulici ukoliko nemamo taj elemenat smještaja. Zahvaljujući takvom promišljanju unutar radne grupe koju su sačinjavala nadležna ministarstva i predstavnik pravosuđa, također smo došli do ideje otvaranja prihvatilišta za djecu, koje je otvoreno u okviru Javne ustanove Dom za nezbrinutu djecu bez roditeljskog staranja kao poseban odjel... I nakon otvaranja prihvatilišta, stečeni su svi uslovi da referalni mehanizam zaista funkcioniše i na to smo mi ponosni. (...) Mi smatramo da je to jedan veliki uspjeh našeg rada koji je bio posvećen i koji je zaista bio ono, kako bi rekli, 'mission driven' a ne 'project driven' i, što je bitna karakteristika našeg aktivističkog rada, smatram da nema aktivizma bez takvog pristupa, jednostavno mi nismo nikad odustali. Godine 1999. nas je taj problem udario u glavu, onako jako protresao kad smo vidjeli šta se s tom djecom događa, kad smo ušli u dubinu te priče. A tek 2014. mi izlazimo na zelenu granu vezano za rješavanje tog problema, kada stupa zvanično potpisani protokol na snagu, otvara se prihvatilište i stvari kreću u nekim boljim pravcima. To je 15 godina aktivizma na rješavanju jednog od problema. Djeca ulice definitivno nisu jedan jedini problem s kojim smo se mi borili. Svi problemi djece i žena, majki njihovih, su uvijek bili naši problemi. Borili smo se i za zdravstveno osiguranje sve djece, godinama.“

(SAHIBA SRNA)

kao što svjedoči višegodišnja i intenzivirajuća ofanziva politike revizionizma i uravnilovke sa svih strana, u vidu raznih političkih ekonomija i polja djelovanja (državnih, javnih, medijskih, kulturnih...), pri čemu se istovrsni politički projekti nasilja regrupuju kroz nove elite i oblike vlasti – opet (inter)nacionalno. Oni koji su preživjeli tranziciju/genocid, odnosno politiku terora nejednakosti, postaju otpad kriminaliziran i getoiziran jer je 'kriv' za usude koje je sam izabrao i inscenirao, a kriv je najviše ako je preživio boreći se i dalje za prostor slobode, nepotkupljiv život i društveno dobro.

Kada pođemo iz užasa današnjice/svakodnevice, jedini vrijedan put pred nama u polju proizvodnje kritičkog znanja i javnog djelovanja tiče se politike nade i jednakosti kroz afirmativnu i univerzalnu politiku novog subjekta, odnosno jezika političke ljudskosti, otpada koji preostaje nakon materice i masovne grobnice, porođaja i ožiljka. Naše transformativne prakse moraju se osloboditi praznovjerja i predrasuda raznih ideoloških čvorišta, gdje nas pohode aveti „izgubljenih revolucija“, kako bi stigle do vlastitog sadržaja – sadržaja koji nadilazi frazu. Autentične političke intervencije nasuprot kulture terora proizvode praksu koja mora i zna travertirati trbuhozborstvo oficijalne politike i javnosti, njihove i dalje krvosljedne ideološke i represivne mjere. Takve intervencije drugačije „misle“ zajedništvo i solidarnost u kontekstu tehnologija ljudskosti, upravljanja ljudskim i proizvodnje ljudskog otpada kroz političko, ekonomsko i društveno nasilje unutar onoga što možemo nazvati kao 'postjugoslavenski laboratorij upravljanja životom/smrću' gdje se ožiljak masovne grobnice/logora perpetuirira kroz politiku terora nejednakosti u svakodnevnom životu. Pri ovom rasplitanju zajedništva i solidarnosti u laboratoriju koji je tek partikularni simptom globalnog poretka moći (kapitala), moramo svoje energije posvetiti emancipiranim zajednicama onih koji kroz priče i prevođenje repolitiziraju materijalna iskustva gubitka i 'traume svakodnevnog života', kroz neustrašivu kritiku političkih ekonomija koje ih okružuju. Ovo je prostor za djelovanje u proizvodnji znanja i novih političkih imaginarija koji svjedoče potencijalnosti obećavajuće politike.

„Moj rad sa tuzlanskim volonterima se desio sasvim slučajno. Ja jednostavno mislim da svako od nas ima pravo da bira gdje će da živi, kako će da živi i s kim će da živi. I to je nekako moje polazište. Ja sam vrlo svjesna da tuzlanski volonteri nisu homogeni na taj način, da nismo krenuli u tu priču s istom idejom. Neko je krenuo na onom primarnom nivou – 'Hajde da nahranimo gladne ljude.' U redu. Ali šta onda?! To je nešto što je prvo. Sljedeće je to da ja zaista mislim da svako mora ostvariti neka svoja prava koja su, na kraju krajeva, u Bosni i Hercegovini garantovana i Ustavom i zakonima. Ja radim, inače funkcionišem, ovako stihijski. Tako da se ja prvog momenta svoje ideje nikad ne sjećam. Ja sam jednostavno odlazila povremeno na autobusku stanicu. Kad vidim, primijetim sama ili čujem da nekome nešto treba i odgovorim. E onda smo se polako organizovali kad smo vidjeli da broj ljudi koji dolaze u Tuzlu raste i da je to nešto s čim se neko mora nositi. Jer ako se ne nosi niko, zaboga, imat ćemo gladne, nervozne ljude sa skabijesom koji hodaju po ovom gradu, i svašta nešto.“

(...)

„Među drugim volonterima neke ljude sam poznavala, ali ih nisam vidjela 10, 15, 20 godina. Neke nisam nikako poznavala i nije mi to ni bilo bitno. Bitno mi je da znam ući nekako, pitati, pričati i komunicirati s tim ljudima koji dolaze. Ono što mi je najbitnije, što mi je nekako najveće u toj priči – dešavalo se da neko završi u bolnici. I vrlo često se dešavalo da ja budem taj prvi kontakt, znači neko ko ne govori naš jezik, ko ne govori možda ni engleski, ko je uplašen, ko nema ovdje nikoga svog. E kad dođe neko u bolnicu ili da odnese pidžamu, voće, progovori bilo šta, to su ti momenti koji su jako važni. Jer taj strah osobe koja je na nepoznatom terenu negdje u bolnici, taj strah jednostavno prođe kroz mene. Puno, stvarno puno je bilo takvih slučajeva. Mislim da je prilično korektan odnos prema njima u bolnici. Prilično korektan. Dolazi tu i do nesnalaženja ljudi na terenu i ljudi koji se zateknu tu. Dolazi tu do različitih situacija. Ja neke stvari razumijem, ali ima granica do koje razumijem. Ono što je meni bilo neugodno, što sam smatrala da se može i treba riješiti na drugi način jeste izlazak iz bolnice. Tu nikad nije bilo neke organizovane podrške. Sada govorim o nekom prošlom vremenu. Ta osoba se jednostavno izbaci negdje. Otpuštena je iz bolnice i napolju je. I nađe se na ulici.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

RADNIČKI UNIVERZITET - KAKVA POLITIKA PROIZVODNJE ZNANJA I PROTESTA NAM TREBA DANAS?

Radnički univerzitet kao aktivistička platforma i specifična proizvodna zajednica nastao je iz borbi koje su i prethodile i rezultirale plenumsko-protestnim aktivnostima 2014. godine u Tuzli i Bosni i Hercegovini, a i proistekle su iz istih. Između ostalog, Radnički univerzitet treba razumjeti i kao posebnu materijalizaciju emancipativne politike protiv neoliberalnih režima ekonomije, politike u domaćem, regionalnom i međunarodnom kontekstu. U ovom tekstu se pruža osvrt na arhiv i učionice Radničkog univerziteta kao ovaploćenja posebne infrastrukture i metodologije koju gradimo skupa u Tuzli, uz velike prijetnje i prepreke u momentu kada kompleksni procesi neoliberalizacije postaju sve više normalizirani, zahvataju cjelokupni svakodnevni život, te tvore posebno pogubnu neoliberalnu strukturu osjećajnosti, koja na svakom koraku onemogućuje kako proizvodnju znanja vođenu politikom jednakosti, tako i proizvodnju borbi za jednakost i društveno dobro. Naime, kazneni tretman siromašnih, nezaposlenih, bolesnih, onesposobljenih, iznemoglih i starih kroz neoliberalno političko-ekonomsko upravljanje (poput privatizacije, marketizacije i korupcije javnog sektora kroz ekonomski redukcionizam i autoritarni populizam), ušao je duboko u pore društvenog bića i svakodnevnice.

Šta činiti onda kada su infrastrukture solidarnosti smrvljene ne samo osiromašenjem, nego i otuđenjem posebne vrste, onim koje se materijaliziralo u strukturi osjećajnosti shvaćene kao skup ideja, emocija i uobičajenih modaliteta postupanja i ponašanja, te rutinskih praksi koje upravljaju svakodnevnim životom na uglavnom nepropitane i neosvijestene načine? Kako materijalizirati učionice, kolaborativni rad i borbu za društveno dobro onda kada svi posrćemo pod hegemonim neoliberaliziranim kontradikcijama i dvoličnostima, i posebnim obrascem impulsa, ograničenja i prizvuka svakog javnog djelovanja u vidu saučesništva kroz kolonizaciju i tijela i misli - obrascem koji u sebe inkorporira i razočaranje i pobunu? I to u kontekstu sveopće emigracije, aktualnog ili potencijalnog egzodusa radno sposobnih aktera potrebnih za društveni razvoj? Za proizvodnju znanja i protesta potrebne su učionice kao zajednice za društveno dobro, potrebno je radno stvaralaštvo posebnog kalibra, onog koji odolijeva prekarosti, i zato je pitanje Radničkog univerziteta u konačnici pitanje bitke protiv masovne egzekucije homo fabera

„I maloljetne migrante, odnosno djecu u pokretu susrećemo negdje u proljeće prošle godine na ulicama Tuzle. Mi to nekako u startu nismo razdvajali, znači dijete je dijete. Mi to kao organizacija tako gledamo, i na taj način je i postavljena misija naše organizacije, znači da pružimo pomoć i podršku svakom djetetu u nevolji neovisno od rasne, nacionalne i bilo koje druge vrste društvene pripadnosti. Na taj način smo vidjeli i ovu djecu. I bili smo zaprepašteni ustvari kakav je trenutni odnos društva, kolika je nebriga kada je u pitanju ova kategorija. Vidjeli smo da se samo jedna grupa volontera brine o migrantskom pitanju u Tuzli, ali nas je nekako više zabrinulo što unutar migrantske populacije ima toliko djece da se jednostavno sistem mora uključiti. To nije moglo ostati na volji i brizi tuzlanskih volontera, neformalne grupe koja se u to vrijeme nekako i formirala. Odlučili smo da prvi korak napravimo i približimo se radu ove neformalne grupe; organizovali smo te neke prve sastanke da vidimo na koji način mi to njima možemo pomoći i koordinirati naš rad kako bismo usmjerili naše resurse i energiju prema rješavanju problema djece u pokretu. Nakon tih nekih prvih koordinirajućih sastanaka mi smo već počeli s direktnim aktivnostima na terenu. A moram reći da 'Zemlja djece u BiH' tada nije imala nikakve resurse, nekakva izdvojena, rezervna sredstva, bilo kakva koja bismo mogli utrošiti u rješavanje ovog pitanja. Zaista smo krenuli onako 's ledine', kako bi se reklo.“

(...)

„VODILO NAS JE SRCE. Ponovo nas je vodilo srce da nešto uradimo, da toj djeci pomognemo jer smo bili frapirani činjenicom da, kada dođemo u grupe u kojima svi djeluju onako odrasli, mladi ali odrasli, i kada se približimo tim ljudima, mi shvatimo da imamo posla s djetetom od 14, 15, 16 godina, vrlo često i mlađim, ali jednostavno život koji žive, put koji prolaze, od njih je već načinio starce, ne samo duhovno, nego i fizički. I vjerovatno zato to nije dovoljno jasno percipirano ni u samoj zajednici. Ipak se radilo o djeci. Znači jako je veliki broj djece bez pratnje bio već u tom periodu kada smo mi počeli da radimo, a bilo je očito da dolaze porodice s djecom, to je bilo više nego često, na svakodnevnoj osnovi. Počeli samo da radimo pred Uredom za strance, pred terenskim centrom Službe za poslove sa strancima da nekako na samom početku kada dođu pokušamo da identifikujemo njihove osnovne potrebe. Znači opet smo išli sa eksperimentom jer jednostavno nismo imali projekat, nismo imali razrađeni model, vodila nas je samo volja da nešto učinimo, da promijenimo.“

(SAHIBA SRNA)

u čijoj je biti stvaralački rad, a ne puko kulučenje. Tuzla kao ključna baza Radničkog univerziteta jedan je od primjera getoiziranih ostataka bosansko-hercegovačkog radništva koje još nije klasno obesviješteno ili materijalno izbrisano, ali i u njoj preostale snage socijaldemokratske strukture osjećajnosti (kao i antifašističke) sve više posustaju pod neoliberaliziranom (i revizionističkom) stvarnosti, koja se posebno osjeti kroz rezultate neoliberalizirane socijalizacije mladih i generacijske napetosti evidentne na svakom koraku.

Arhiv i javne učionice Radničkog univerziteta osmišljeni su tako da prate posebnu vrstu kritičke pedagogije onih koji su se „posvetili narodu“ tako što će raditi skupa za društveno dobro, inspirisani radničkim samoobrazovanjem, radikalnim pedagogijama, te feminističkim metodologijama participativnog akcionog istraživanja. Zato je prijeko potrebno u narednom periodu izvršiti svojevrsnu rekapitulaciju nakon pet teških godina poslije 2014., o samom metodu koji smo izabrali, vjerni vlastitom obećanju da naša metodologija zahtijeva drugarstvo kroz otvorena pitanja, kroz hrabrost da se suočimo s ambivalentnostima i kontradikcijama, kako vlastitim tako i svim drugim. Ta metodologija je zasnovana na postavci da moramo napraviti postavke u kojima se takvo suočavanje treba desiti. Odnosno, postavke koje treba uvijek iznova stvarati jesu prostor i vrijeme „na ljevici“ u Tuzli i Bosni i Hercegovini gdje skupa preispitujemo da li je naše preobraćenje dovoljno radikalno da smo prošli temeljitu preobrazbu tako što stvaramo ove oblike postojanja i načine življenja, mimo i nasuprot neoliberaliziranih. Naime, ni one snage u Tuzli i širom Bosne i Hercegovine i nekadašnje SFRJ, koje se u raznim sferama i na raznim lokalitetima bore za društveno dobro, nisu imune na neoliberaliziranu strukturu osjećajnosti, na gubljenje energije i sveopći zamor, na međusobnu eksploataciju i eksproprijaciju ideja i djela, na neprestano širenje nepovjerenja i netrpeljivosti koje je uspjelo urušiti mnoge mreže solidarnosti između vrijednih borbi i važnih aktera, te koje je rezultiralo inkorporiranjem i našeg razočarenja i naših borbi u sve dublju krizu u kojoj se nalazimo.

Politički rad kojem se hitno moramo posvetiti kroz sve javne učionice i aktiviranje arhiva mora biti o tome kako mi, kao učesnici u procesu proizvodnje kritičkog znanja i borbi za društveno dobro, uspijevamo da oslobodimo sami sebe od unutarnjeg i vanjskog ugnjetavanja, koliko smo mi sami postali sposobni – i to više ili manje sposobni, i kako da promijenimo i svoje živote i vlastitu okolinu. Kroz djelovanje i saradnje Radničkog univerziteta evidentno je da su mnogi

„Trčali smo tamo čim se pojavi neko dijete ili porodica, ako imamo dojavu, ako imamo informaciju; da odnesemo ono što imamo, pa makar to bila voda ili, ne znam, suhi paketić ili neka majica, bilo šta što smo u tom momentu imali. I tako smo počeli. E već kroz ljeto mi smo vidjeli, shvatili smo da se ne možemo na taj način nositi sa sve većim brojem djece koja dolaze s migracijskim tokovima. Odlučili smo da strukturiramo naš rad. I negdje od jeseni prošle godine mi imamo mobilni tim koji je formiran da bi pružio podršku djeci u pokretu, bilo da su oni sa porodicama ili da su bez pratnje. Veliki je broj djece bez pratnje. (...) Znači to je strašan broj. Oko 440 djece je prošlo kroz Tuzlu u periodu od jula do septembra ove godine. Tako je otprilike sve vrijeme iako to možda u javnosti nije dovoljno vidljivo jer se i mi i sve ove organizacije koje su na terenu, volonteri, pobrinemo da djeca ipak ne spavaju na ulici. Naravno. to je mnogo teže kada su u pitanju djeca bez pratnje jer tu moramo uključivati i Centar za socijalni rad, koji se ne uključuje; tu moramo imati aktivan pristup terenskog centra Službe za poslove sa strancima koji nije takav kakav očekujemo.“

(SAHIBA SRNA)

„Zajednica je vrlo, vrlo promjenljiva. Jako povodljiva. Zajednica će odlično reagovati do onog momenata dok ne osjeti da bi se vjetar mogao okrenuti u drugom smjeru, da bi im neko mogao reći da ne treba tako da reaguju. I u principu odziv i odgovor zajednice često kreiraju i mediji i politika i odnos svih ljudi koji su uključeni u taj proces, uz izuzetak, naravno, volontera i organizacija koje rade na terenu. Tu mislim na MUP, ljekare, na sve ljude koji su na bilo koji način u kontaktu sa ljudima u pokretu. Onog momenta kad zajednica osjeti da se mijenja nešto što mediji kreiraju, nešto što je odnos zvaničnih ljudi, ljudi u uniformama na bilo koji način, mijenja se i zajednica prema njima. I zajednica je to u stanju preko noći da promijeni. Mnogo je i pozitivnih i negativnih primjera. Mene negativni primjeri teško da mogu spriječiti u nekakvim mojim nakanama. Pozitivan primjer je dječak u pokretu, koji je u Sarajevu našao telefon i vratio. Pozitivan primjer je momak koji je sad ovdje u Tuzli, ima žuti karton, koji je dobio jednu tešku povredu prošle godine jer je pokušao da odbrani djevojku, negdje u gradu, koju je pokušao neko da opljačka.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

od nas, naši saborci i saborkinje, ovaj problem identificirali i analizirali mnogo puta, manje ili više dostatno. Ono što nedostaje je djelovanje koje će materijalizirati autentični angažman i brigu, jednih za druge, i zajednički za sve. Šta se desilo našem radu za društveno dobro, našem radu na aktivističkoj sceni u Bosni i Hercegovini koja se htjela kolektivizirati i ujediniti sredstva i rad u borbi protiv neoliberalnog urušavanja kojem svjedočimo? Šta je od naših iskustava i znanja prebrisano, zatomljeno, izgubljeno, i kako? Ovi gubici imaju vrlo materijalne posljedice, mi ih tjelesno doživljavamo, mi smo između sebe opljačkani vlastitim „tranzicijama“, ekonomijama potrošnje (i vremena i rada i resursa), te svjesnim ili nesvjesnim prestruktuiranjem odnosa ličnog/kolektivnog vlasništva.

Ono što je jasno jeste da danas zajednički moramo i konceptualizirati i materijalizirati upravo svojevršno društveno vlasništvo onih koji se bune. Onako kako smo skupa s radnicima koji su protestovali ili protestuju za proizvodnju u svojim fabrikama postavljali i postavljamo pitanje „Gdje je radnik/radnica danas?“, sada istovremeno moramo jasnije i glasnije postavljati pitanje: „Gdje je drug/drugarica danas? Gdje je naš politički rad skupa?“ Briga za aktivistički angažman danas podrazumijeva da se suprotstavimo između sebe onome što se, kako znamo, desilo industrijskim radnicima i brojnim sindikatima – gubljenju kontinuiteta rada i organiziranja skupa. Daleko od toga da su bitke izgubljene, jer su tek pred nama. Naš je test to kako ćemo umjeti sebe kolektivizirati, prije nego u vlastitim rascjepkanostima svoja tijela potpuno založimo.

Radnički univerzitet stoga pred sebe treba da stavi zadatak protivljenja logici viktimizacije i komodifikaciji koja je i u samom prostoru onoga što je trebao biti širi društveni pokret za društveno dobro u Bosni i Hercegovini uzrokovala proizvođenje traumatično otuđenih oblika življenja, mišljenja i rada, s umanjenim i smrvljenim kapacitetom za političku subjektivizaciju, solidarnost i transformativno djelovanje. Izazov je dvostruk: s jedne strane, raditi na vlastitoj regeneraciji kroz posebno reflektovanje i valoriziranje i iskustava i traume i nade, i sukoba i solidarnosti, i neprijateljstava i drugarstava, i poraza i pobjeda; a s druge strane, istovremeno raditi na ujedinjavanju borbi za društveno dobro, koje su još tu oko nas, i proizvodnji novog momentuma. Novi momentum bi mogao biti u onome što u svom djelovanju Radnički univerzitet, kao i mnogi drugi, već pokušavaju ujediniti – razne intervencije na polju radničkog, ekološkog i feminističkog aktivizma širom Bosne

„Prava adresa je naša vlast. To je širok pojam i meni je jako neugodno, ja tačno mogu reći ko je to, ja tačno mogu reći i koji su to ljudi koji rade na jako odgovornim mjestima i trebali bi da znaju ko i kako ulazi u ovu državu. A zaista ne znaju. I način na koji se dolazi do podataka o brojevima i strukturi ljudi u pokretu je jako diskutabilan. I ljudi ne znaju i ne trude se da znaju, a ovo je ogroman problem. U principu mislim da bi nam bilo bolje svima da smo iznašli način kako nam ti ljudi mogu biti korisni jer bilo je vrlo jasno već u samom početku da će se zadržati ovdje. (...) U praksi zaista nema pravne pomoći, s tim sam se suočila više puta, na više nivoa, uvjerala se da i za ono za što postoje rješenja ta rješenja se ne primjenjuju, da ljudi apsolutno ne pokušavaju da nađu rješenje, oni koji bi trebali da pruže pravnu pomoć ne pokušavaju da nađu rješenje, da su neka rješenja potpuno besmislena. Nije teško razlučiti ko ne treba biti na ulici, a za koga je sasvim uredu da se kreće na isti način kojim se kreću građani BiH. Nije to teško odvojiti ali to apsolutno niko ovdje ne radi. Samo bilježe. Ne znam kakva je situacija sad, konkretno prošle godine terenski Ured za strance nije imao prevodioca, nikakvog, a trebalo bi da ima prevodioca bar za arapski i za farsi... A za engleski jezik da ne pričam. To su ta 'rješenja' o kojima ja pričam. Rješenja koja nikada nisu prevedena, koja su na bosanskom jeziku. I postoji pravna pouka, ali je sve i dalje na bosanskom jeziku.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

„Bez obzira na svo iskustvo, na sve ovo što smo prošli, nekako smo, ja bih rekla, izgrađeni kroz sve ovo što smo radili; mislim da je sada sve puno teže. Sada mi... mi nosimo strašne probleme unutar naše zemlje, to je evidentno; ti problemi se nagomilavaju, ti problemi, ja bih rekla, eruptiraju s vremena na vrijeme na nekom području, i zaista je potrebno dosta volje da se ugase te vatre. Nevladin sektor se osjeća sve manje moćnim zbog tih opstrukcija, zbog nedovoljnih sredstava. Ni međunarodni fondovi više nisu raspoloživi na način na koji su bili jer niko neće finansirati projekte koji imaju elemente humanitarnog rada 25 godina poslije rata. To je nešto što se ne može ni očekivati. S druge strane, država nije preuzela odgovornost. Dozvolila je da se svi ovi problemi nagomilaju do te mjere da se sada ni ona, čak i ako se aktivno uključi, ne može tako lako izboriti sa svom tom silom problema; a nevladin sektor je u poziciji kakvoj jeste. Saradnja bi možda nešto i promijenila, kada bi bila aktivnija. Ali nisam previše optimistična u tom dijelu, zaista, kako sada stvari stoje.“

(SAHIBA SRNA)

i Hercegovine. U pitanju je suprotstavljanje (uglavnom manje-više istih društvenih aktera novom talasu akumulacije kapitala kroz privatizaciju, marketizaciju i komodifikaciju zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite, uništavanje okoline i prirodnih resura, neoliberalnu politiku energije, proizvodnju konflikta putem tzv. migrantske krize i sigurnosnih politika kojima se regulira protok i protest ljudi, novog talasa neokonzervativnih i autoritarnih ideologija koje naročito pogađaju žene i djecu, itd.

Naročito važan aspekt tog ujedinjavanja mora biti anti-kolonijalnog karaktera, s obzirom da u intenziviranoj proizvodnji akutne nesigurnosti i ekonomsko-političkog ugnjetavanja u Bosni i Hercegovini učestvuju ili saučestvuju, otvoreno ili šutke, kako domaće, tako i regionalne i međunarodne elite. Trajni neuspjeh da se razriješi inskripcija ‘života’ u Bosni i Hercegovini u nacionalne i internacionalne ustroje vladanja produbljuje krizu u njoj, tom toksičnom paradigmatom prijetećeg raskola, vječno između njene podjele, izlaza iz nje i/ili ulaska u Evropu. Kroz tijela, teritorije i živote, kojima se upravlja na brutalne načine, moderni projekat državo-tvorenja u Bosni i Hercegovini i dalje je plodno tlo za raznolika i visoko akutna politiziranja života i smrti, nasilne i isključive pokušaje da se njome upravlja po cijenu svakog društvenog dobra. Protiv ovoga Radnički univerzitet aktivira arhiv i javne učionice koje pripadaju svima nama, baš kao što nam pripada društveno dobro koje zazivamo, materijaliziramo i sanjamo. Politički subjekt na horizontu emancipativne politike mora se ustvrditi i kroz borilačke vještine znanja koje gubitku daju kreativno svojstvo i političku oštricu jer pretvaraju iskustva objekta i afekta u univerzalni usud, upravo kroz insistiranje na političkom činu pobune, zajedništva i solidarnosti u odnosu na dominantne režime moći i prpratne oblike političkog autoriteta i uprave. To je ono što nam na trajektorijama objekta, afekta, revolta i kolektiviteta u potrazi za politikom jednakosti oduvijek govori: „Ja se bunim, dakle mi smo... ono što tek dolazi. Blistavo i mukotrpno iskustvo.“²³, kako to kaže Julia Kristeva.

ZA ŽENE RADNICE: - SOCIJALISTIČKO FEMINISTIČKI IMPERATIVI RADNIČKOG UNIVERZITETA

23 Julia Kristeva, 2006. „Intimate Revolt: The Future of the Culture of Revolt, The Life of the Mind, and the Species“

Glavni doprinos Arhivu udruženog rada Fronta slobode jesu svjedočenja žena radnica ili o ženama radnicama, odnosno o njihovoj neprekidnoj borbi protiv izrabljivanja i pustošenja sfere rada i života,

„Mi postajemo evo i tranzitna zemlja u ovim migracijskim tokovima. Mi sada nosimo i globalne, svjetske probleme na svojim plećima. To za obične ljude, za narod koji živi u ovoj zemlji postaje neizdržljivo. Bez obzira na sve ono kako mi to gledamo iz nevladinog sektora, da tu ima i elemenata i fašizacije, ipak je činjenica da problem migracija koje država nije tretirala na adekvatan način sada direktno pogađa i građane BiH. To postaje sve veći problem koji se prebacuje kao vruć krompir; niko se istinski njim ne bavi i zaista je to bio šlag na tortu kad uzmemo sa čime smo se inače kao zemlja u pogledu problema naših građana morali da nosimo i borimo.“

(SAHIBA SRNA)

„Negdje smo svi zakazali kao društvo. Ne možemo svi biti oni koji pišu projekte, oni koji su šefovi, oni koji postavljaju neke stvari 'Ti ćeš tu, ti ćeš tu'. Neko nešto mora i da uradi. Ja sam vidjela da se isuviše malo ovih mlađih ljudi angažiralo u ovoj pomoći tokom pandemije, da je tu bilo nekih mlađih volontera i to me onako prijatno iznenadilo, ali ne znam puno o tome. To su dvije, tri osobe koje se ponavljaju zapravo i u ovom radu. To su zaista pojedinci. Nema tu... meni je jako žao, meni je posebno žao što to kažem, ali nema tu neke kritične mase koja je u stanju da istrajava. A da bi se istrajavalo u nečemu, mora se istrajavati na nekoj ideji, na nečemu jasnom što hoćeš da postigneš.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

„Mnoge organizacije su vođene projektima, to je također jedan od bitnih problema; bojim se da se mnoge organizacije vrlo lako udalje od svoje misije, onih osnovnih ciljeva i vrijednosti za koje se zalažu zbog problema pronalaženja adekvatnih fondova pa se onako brod ljulja kako ga vjetar nosi što, po mom mišljenju, slabi kvalitet nevladinog sektora, značajno slabi. Slabi ga i taj 'project driven' pristup, a isto tako i ovaj 'competition', taj konkurentski odnos između organizacija. Bojim se da još nešto slabi duh nevladinog sektora, konkretno u Tuzli, a to je nedosljednost u smislu istrajavanja u nepripadnosti političkim strujama. Taj problem se javlja, očit je u nekim vrlo, vrlo konkretnim, karakterističnim situacijama; ja sam pomenula situaciju s migrantskom populacijom, sa djecom, s nečim što je sada aktualno u Tuzli i pomenula sam da je vrlo malo organizacija aktivno u tom dijelu. Bojim se i osjećam da je to zbog nedostatka snage da se suoče, da se usprotive političkim pogledima na ovaj problem, opcijama koje vladaju i koje imaju takav pogled na cijelu situaciju kakvu imaju. To je već loš znak. Loš je znak da nevladin sektor nema snage da se suprostavi.“

(SAHIBA SRNA)

a shodno tome i društvenog dobra. Ovaj tekst mapira emancipatorski imperativ feminističke politike i teorije koji od nas zahtijeva autentičnu kritiku rada, a nasuprot ideologizacij i kulturalizaciji sfere rada kroz figuru radnica i tijelo radnica u svim sferama ljudske proizvodne aktivnosti. Taj imperativ znači i protivljenje depolitizaciji materijalnih okova siromaštva, korupcije i banalizacije, i to u kontekstu forme biomoći i eksploatacije danas u Bosni i Hercegovini, odnosno u kontekstu novih forme kapitalizma, te „terora kao i obično“ na nivou svakodnevice danas.

Pri tome treba poći od konkretnih lekcija „izgubljenih/dobijenih“ bitaka iz današnje perspektive, poput one u Fabrici „Dita“ u Tuzli ili Fabrici „Fortuna“ u Gračanici, da bi se razumjelo kako su one, u izvjesnom smislu, upravo neoliberalne strategije vladanja globalno uglavnom kooptirale, pripitomile, normalizirale i/ili asimilirale borbe inspirirane socijalističkih i feminističkim idealima. To su bile, i još uvijek jesu, koliko god vidljive ili ne, kolektivne borbe protiv raznih boljki modernih režima moći i proizvedenog nasilja i eksploatacije (patrijarhat, nacionalizam, androcentrizam, vestfalijanizam, militarizam, rasizam, seksizam...). Međutim, kooptacija, normalizacija ili depolitizacija ovih borbi desila se na osobite načine i u posebnoj prvobitnoj akumulaciji kapitala koja je osnov razumijevanja rata i njime indukovane "tranzicije" na prostorima nekadašnje SFRJ i, prilično krvavo, u BiH.

Svakodnevno svjedočimo posljedicama ovih zavedenosti jer se u brizi oko terora identiteta i pitanja razlike posljednjih decenija i promišljalo i činilo mimo i nauštrb pitanja klase. Umjesto društvene teorije emancipacije podleglo se strategijama kulturalizacije u osnovi konektivnog modela neoliberalizma koji je kao vrijedan hegemon usvojio feminističke lekcije o identitetu i razlici, a raspršio feminističku ljevicu i ideju o jednakosti, te time zauzdao emancipatorski zamah u svrhu društvene reprodukcije (kapitalističke akumulacije). Preoznačavajući ideju o jednakosti žena u ključu logike kapitalizma, promovirani su novi oblici i stilovi života i nove forme subjektiviteta, ali s opasnim ishodom u pozadini dešavanja na liniji fronta u klasnom smislu – decentraliziranjem radne snage. Desilo se to u svakoj sferi proizvodnih odnosa – i satrlo je ljude, mogućnost kolektiviteta, materijalne solidarnosti, zajednička dobra i horizont jednakosti, a i slobode.

„Pa kad sve razgrnemo, i kad se zaista skoncentrišemo na taj dio nevladinog sektora koji radi na rješavanju istinskih društvenih problema, ne želim podcijeniti ni jednu nevladinu organizaciju, svi znači imaju svoju svrhu; ali ako ćemo govoriti o nekakvim zajedničkim, opštedruštvenim problemima koji su ozbiljni i teški, poput problema žena i djece, zdravstvene zaštite, nasilja, trgovine ljudima, znači onim najtežim društvenim pitanjima, ako govorimo u lokalnim okvirima, u Tuzli, ja bih rekla da je nevladin sektor aktivan po svim ovim pitanjima, ali je nažalost nekako razjedinjen. Ako uporedim to sa devedesetim kad smo osnivali našu referentnu grupu nevladinih organizacija, što je bila jedna fantastična ideja i nešto što je pretočeno u realitet i što je funkcionisalo jedno vrijeme, i uporedim sa današnjim vremenom, u kojem imamo te nekakve tematske grupe, mreže, na neki način smo povezani, ja bih rekla da je ono vrijeme bilo sretnije za nevladin sektor, da je bilo više nekakve razmjene, onako iskrene, sa zajedničkim interesom. Znači bilo je to neko vrijeme koje je bilo zdravije u smislu nevladinog sektora nego što je to danas. Profesionalizacijom organizacija se lagano gubio taj duh zajedništva unutar nevladinog sektora. Nažalost, pojavljuje se ono što se pojavljuje u biznis sektoru – kompeticija.“

(...)

„I bojim se da to jeste upravo razlog ove tišine u nevladinom sektoru, nažalost, ja kažem, jer to nije nevladin sektor ako ga posmatramo na taj način. Nvladin sektor šuti, znači imamo neki problem, ozbiljan problem u srži nevladinog sektora, i to je ono što mi se ne dopada. Sigurno je da je to bio signal i ostalima. Jer 'Zemlja djece' je mala organizacija. 'Zemlja djece' jeste bučna, glasna, stoji iza onoga što radi, ali ipak ne bi lokalna vlast imala toliki problem sa samom 'Zemljom djece'. To je apsolutno bio signal svima ostalima da ne pokušavaju ništa slično. Javnog oglašavanja nije bilo. Znači jeste bilo solidaranja u okviru ovih koordinacijskih grupa, organizacija koje rade na terenu... (...) Unutar zatvorenih grupa. To nije izlazilo u javnost. Bojim se da je zaista razlog taj koji smo naveli. Tek je bila počela pandemija, situacija je zasigurno bila specifična. Jedinici koji su se u javnom prostoru oglašavali putem portala i tako dalje su bili volonteri. To su oni ljudi koji ne ovise ni od koga i ni od čega, koji stoje iza svojih stavova i principa rada i oni su aktivno stali u odbranu onoga što je radila 'Zemlja djece' i za šta se zalagala, i mi smo im na tome zaista iskreno zahvalni jer oni su pokazali, ustvari, da su pojedinci sa stavom i da su jači nego cijeli nevladin sektor u Tuzli. Nažalost.“

(SAHIBA SRNA)

Feministička politika na ljevici tek se posljednjih nekoliko godina pokušava izvući iz svoje krize, i transjugoslovenski i globalno, jer joj – između ostalog – proizvodnja znanja nije bila dostatno usmjerena na kritiku rada, a izostao je i dovoljno osnažen materijalistički pristup političkom subjektu u čijem su centru žene radnice danas, kao i politička borba s njima za jednakost. Zbog toga je svaki izuzetak, poput borbi vezanih za Fabriku „Dita“ i Fabriku „Fortuna“ iznimno važan. Posljedice posljednjih dviju decenija na naš rad, živote i politiku jasne su – svakodnevni život i rad pretvoreni u teror, kao i obično, pri čemu spirala korupcije, osiromašenja, nasilja i banalizacije uništava i ono malo preostalo, spašeno, neraspršeno. Radikalno zlo zaista jeste beznadnost srca u koju nas guraju bezdušne institucije kapitalističkog, državnog, patrijarhalnog i etnonacionalnog poretka.

Stoga treba insistirati na važnosti povezivanja feminizma s kritikom kapitalizma u teoriji i praksi društvene promjene. Ovo je ključno pitanje feminizma u Bosni i Hercegovini, koji će biti antikolonijalan u domaćem, regionalnom i međunarodnom kontekstu. I to ne kroz pojedinačne geste, u sveopćoj raspršenosti naših kapaciteta, intelektualnog, tjelesnog, afektivnog rada. Još se nismo skupa, kolektivno i dugoročno počele sabirati oko toga. Pitanje je u biti – šta da se čini. Nikako šta više da se piše, već šta da se misli i čini u društvenoj praksi. Živimo traumatizirajuće nepravde i pljačke koje ne poznaju kulturalizirane granice, u vrijeme nestabilnih koalicija etatizma i globalnog finansijskog sistema u različitim izvedbama istog vašara nezajažljivosti vladajuće klase i bitke za nadnicu među svim profilima radništva, a u svojim državicama, kantonima, entitetima, univerzitetima s vlastitim budžetima. Jasno je kako nepostojanje javnih politika po pitanju bilo čega, uz stezanje kaiša, slom privrede, nove kredite države, prestrukturirane javne budžete – oslikava jednu drugu priču vezanu za sveprisutni teror nejednakosti i osiromašenja. A to je priča o tome kako će ove promjene utjecati vrlo materijalno oko nas na žene radnice, mogućnost zapošljavanja i uvjete rada, na ideologiju porodice, ideje o brizi za djecu i majčinstvu, kako će se preferirati neredovni i povremeni ili privremeni oblici rada, kako će se brendirati fleksibilnost itd., dok se u stvarnosti dešava diskriminacija, eksploatacija, korupcija, devalorizacija i pojeftinjenje radne snage.

S druge strane, dešavaju se i neki obećavajući oblici solidarnosti i otpori sveukupnoj eksploataciji naše mogućnosti da komuniciramo, dijelimo, saradujemo u zajednicama, i da se solidariziramo. Momenat

„Primjećujem da su ljudi jako umorni i jako nervozni i frustrirani. Kad kažem 'ljudi', mislim i na ljude koji dolaze u kontakt s ljudima u pokretu i na ljude u pokretu. Kod ljudi u pokretu je meni jako čudno da nema više nekih... ekscesa. Ima uvijek nekih ponašanja koja izlaze i iz okvira zakona i iz raznoraznih okvira. Ali me čudi da ih nema više. Ja jesam umorna, ali ne u smislu da osjećam potrebu da stanem nego osjećam potrebu da promijenim način djelovanja i možda okruženja u kojem djelujem, a prvenstveno način djelovanja zato što sam sve ovo vrijeme bila zaista na terenu. Potpuno na terenu. Jesam se upuštala u pokušaje pravne zaštite nekih ljudi, i to je vrzino kolo u kojem, kad se uđe, jako je teško igrati. Ali mislim da sam prilično spremna i da je to područje na kojem bih možda mogla nešto efikasnije i nešto bolje da uradim i da malo ostavim teren i direktan kontakt s ljudima u pokretu. Jer to iscrpljuje u svakom smislu. Iscrpljuje emotivno. Granice onog što sam sebi na početku zacrtala, kako ću se ponašati i gdje ću ih postaviti, više ne postoje. Nije lako, ja godinu dana izlazim i nisam još izašla. I ne znam da izađem. I nije stvarno lako, nije jednostavno. A još je veći problem to što sam se ustvari susrela, sad govorim o volonterima, sa grupom individualaca. Neki od njih možda i ne znaju timski riješiti neke stvari; nekima od njih za sad treba podrška da nešto riješe timski. Niko tu nije nikome autoritet u smislu postavljanja stvari: 'Eh sad ćemo to tako i tako riješiti na takav način, tim mehanizmom i tim sistemom'. Svi su došli do zasićenja, ali se svi kreću u tome da zapravo ne znaju, čini mi se, da definišu gdje i u kojem pravcu dalje da djeluju. Neki od tih ljudi treba da nastave da rade na terenu, jer su u tome odlični, jer su efikasni. Neki ljudi trebaju možda još koji par ruku na terenu, i tu bi bilo odlični da organizuju taj dio posla. E to je ono što možda nismo znali da definišemo. Ja sam vrlo svjesna gdje ja i kako mogu, i možda mi treba nečija pomoć. Na momente, kad recimo naiđem na dječaka, momčića, snijeg pada, hladno je, nema gdje biti, nema šta da jede, nema šta da obuče, tu potrošim zaista mnogo vremena i mnogo sebe. A ne postoji osoba kojoj ću ja reći: 'E tu i tu sam našla toga i toga pa ti to riješi'. Niti mi to rješavamo na takav način. Teško. Svi djeluju vrlo depresivno, uključujući i mene, i djeluju u zavisnosti od momenta. To jednostavno mora funkcionisati i mora se ustrojiti na neki način i moraju se poštovati neka pravila. Mi da smo ljudi koji strogo poštuju pravila, vjerovatno ne bismo to nikako ni radili, tako da je to začarani krug. Pa nas je konstantno, mislim na ljude koji su konstanto na terenu, desetak. Žena. Uglavnom su to žene. Uglavnom su to žene.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

solidarizacije žena vidi se kao velika opasnost iz centara moći i biva kažnjen, grubo, bilo da ste prodavačica „nacrno“ kod privatnika, mlada prosvjetna radnica na privremenim ugovorima ili šefica univerzitetskog odsjeka. No, tu je i hrabrost i istrajnost, materijalizirane u konkretnim aktivističkim intervencijama i javnim učionicama Fronta Slobode. Jedan poetički zaključak je kako istinski prosvjetni rad u zbilji podrazumijeva prosvjedni rad, gdje ste tijelom na prvoj liniji fronta u smislu materijalne ugroženosti onda kada se zalažete za ideale unutar proizvodnje znanja i rada na zajedničkom dobru. Prosvje(t/d)ne radnice, kao i ostali, moraju znati da, po definiciji, kapitalizmu treba rezervna armija radne snage, jer u kapitalizmu ne može biti pune zaposlenosti, kako bi nadnica ostala niska usljed borbe za istu. Dnevnica budžetskog korisnika je visoko na cijeni na tržištu rada u Bosni i Hercegovini prema kojoj mlade iz zemlje doslovno protjeruje galopirajuća stopa nezaposlenosti. Pri tome se ta masa potencijalnih radnika obezluđuje u bespoštednim borbama za radno mjesto i na privremenim radnim mjestima, kako bi im bilo jasno odmah na početku kako njihove sposobnosti nisu važne – kapaciteti su tu i da se eksploatiraju s jedne strane, a s druge – da se gube i traće. Previše je napetosti usljed jedne generacijske promjene odnosa prema radu da bi se njima lako ovladalo. Ovim promjenama pogođene su sve radnice na polju proizvodnje znanja u akademskom, umjetničkom i aktivističkom kontekstu.

Mora se na feminističkoj ljevici raditi na javnim učionicama gdje propitujemo kako je naš odnos prema radu ideologiziran, kako je ekonomski, kulturno, odnosno politički uvjetovan. U tom je odnosu spram rada korijen naših afektivnih života – prekarnosti, neizvjesnosti, liminalnosti, anksioznosti... To je i pobuna protiv rapidnog zaboravljanja, jer su tu hajke u negativne kolektivitete (stisnimo se skupa jer je izvan etnički drugi ili ekonomska kriza), a i prilično brze promjene narativa u "stvarno postojećim" kapitalizmima jugoistočne Evrope, nekada potpuno u domenu apsurdna. To je, također, i politički projekt koji se izravno bavi neizvjesnom dinamikom između znanja i djelovanja, ili "činom znanja i djelovanja vođenog znanjem", koja se odvija u učionici. Takva kritička pedagogija na temeljima materijalističkog feminizma mora da ima novu formu – da uvijek iznova okupi javnu učionicu i transformira je u emancipovanu zajednicu onih koji rade skupa na društvenoj promjeni u vrlo konkretnim borbama na terenu. U tom smislu prednjače i novi javni jezici zajedništva i nade u feminističkim krugovima emancipatorske produkcije znanja i kolektivnog djelovanja, kako u regionu tako i na globalnom nivou. Feminističke

„Pa definitivno je potrebna regeneracija unutar nevladinog sektora. Ja sad nisam sigurna, ne mogu reći u kojem bi se tačno pravcu trebalo krenuti, da li je jednostavno potrebno da novi ljudi preuzmu leaderske pozicije u određenim nevladinim organizacijama, Možda je potrebno dovesti nove, mlađe snage da bi se neke stvari pokrenule u nekom konstruktivnijem pravcu. Jer, nažalost, ljudi su u nevladinom sektoru, o tome smo govorili, poprilično potrošeni. Oni koji su ušli u sve to ranih devedesetih godina već su poprilično istrošeni ovom borbom, koja je nekada lupila i po glavi, tako da su doživjeli i jako teške momente i lično i organizaciono, i tako dalje, u smislu suprotstavljanja određenim opcijama na raznim nivoima. Tako da je možda potrebna regeneracija u kadrovskom smislu, u smislu ljudskih resursa. Isto tako mislim da je potrebno jače povezivanje, znači potrebna je ta koordinacija, potrebno je nekako potisnuti taj problem kompetencije, konkurencije između organizacija u drugi plan kako bi se nevladine organizacije vratile svojoj svrsi.“

(...)

„Moguće da je potrebno raditi na više frontova. Kad govorimo o jačanju kapaciteta organizacija, možemo govoriti o ovom regeneriranju unutar organizacija, ljudskih resursa i tako dalje; a s druge strane, vrlo bitan je i ovaj momenat umrežavanja, koaliranja, razmjene; bitno je da organizacije osjete snagu, podršku koju donosi jedino solidarnost i zajedništvo unutar takvih grupa. Razgovor, razmjena... A isto tako nekako smo se svi privatizirali u svoje okvire. Nekada jednostavno treba čuti druge i podijeliti s drugima... Nažalost, vrijeme je tako teško jer teško je doći do fondova i organizacije su jako opterećene i tim pitanjem. Opterećene su i strašnim birokratskim zahtjevima donatora, posebno kada govorimo o projektima koje finansira Evropska komisija, dakle ove nekakve komplikovanije strukture gdje organizacije zaista gube svoju snagu i onu zdravu energiju koju bi trebale da usmjere u podršku korisniku. Dok ostvare onaj krajnji rezultat, strašna energija se gubi u administriranju projekata, sve se svodi na papire, što je velika greška, po mom mišljenju, onih koji to traže.“

(SAHIBA SRNA)

intervencije u politici nade stvaraju zajednički prostor za produkciju znanja u kojem profesori i studenti postaju i akteri i posmatrači koji mijenjaju odnose nejednakosti u zajednicu jednakih. Taj prostor kroz učionicu u zajednici obogaćujemo kompleksnim svijetom iskustava, interesa i strasti koje dijelimo kada se opiremo isključivanju, eksploataciji i dominaciji u svim njihovim oblicima: siromaštvu, rasizmu, etnocentrizmu, elitizmu, homofobiji, kapitalizmu...

Važne geste u kontekstu kulturne produkcije i javnog djelovanja koje nastaju iz naših iskustava feminističkih putanja u regionu bivše Jugoslavije i šire bave se sa najtežim pitanjima – zajednicom kao učionicom, mjestom koje traga za emancipativnom politikom usljed posljedica katastrofalnih iskustava koja su nas zadesila u posljednjih nekoliko decenija. Upravo se u takvim životnim prostorima solidarnosti u kooperativnom znanju i kreativnom kolektivnom javnom djelovanju naše kritičke energije moraju potpuno fokusirati na otpor ideološkim lažima koje čine oficijalni institucionalni prostor obrazovanja u školama i na univerzitetima. Drugim riječima, znanje se mora povratiti kao javno dobro, kao čin protiv njegovog daljeg iskorištavanja, orobljavanja i eksploatacije. Angažman feminističke ljevice kao "borilačke vještine" (kako je svojevremeno Bourdieu rekao za sociologiju), odnosno kao teorijsko-praktične discipline u raznim kategorijama i ringovima, mora biti najvirtuozniji upravo kada sučelimo odnos prema radu (uz kritiku istoga), s jedne strane, i javno dobro, s druge.

Iz perspektive prvobitne akumulacije (koja se sa stajališta materijalističkih feminista dešava kontinuirano, u raznim talasima kapitalizma do danas), a sa stajališta zajedničkog dobra, društvenog vlasništva i odnosa plaćenog rada i ljudske aktivnosti (odnosno, generalne eksploatacije naših kapaciteta), jasno je da temelj novih koalicija upravo i jedino može doći iz učenja i djelovanja spram zajedničkog i zajedništva u talasu novih parcelisanja, privatiziranja, eksploatacije gubitka i uništavanja resursa. Suočeni sa svakodnevnicom, znajući kako je naš odnos prema radu i sam rad kulturno, politički i ekonomski određen, moramo postaviti sebi pitanje, vrlo otvoreno i skupa, a ne samo privatno, u zatvoru vlastite lobanje: Šta će se desiti u narednom periodu, s našim resursima i kapacitetima, s našom sposobnošću za materijalni rad na proizvodnji znanja, ako ćemo se – kako je prijeko potrebno – KRITIKOM RADA boriti protiv novih ofanziva kapitalističke otimačine u raznim domaćim i međunarodnim odorama s pozicije feminističke ljevice? Ova je kritika rada

„Sve postaje forma. Gubi se suština. Ostaje na formi. To je jedan veliki problem. Mislim da imamo probleme na raznim nivoima; od tog organizacijskog, individualnog, gdje je potrebno uraditi 'refresh' na raznim nivoima, u okviru ljudskih resursa i tako dalje, pa do tog međuorganizacijskog, koordinacijskog gdje je potrebna saradnja i razmjena, ali je isto tako potrebno izvršiti pritisak odnosno dati do znanja onima koji finansiraju, koji pokušavaju da naprave nešto u BiH, da organizacije koje rade na terenu onaj pravi posao, onaj sa krajnjim korisnikom, ipak ne trebaju da budu u tolikoj mjeri opterećene silnom papirologijom i administracijom jer se gubi, zaista se gubi suština. Monitoring se može izvesti na mnogo kvalitetnije načine i efekti projekata procijeniti; papiri ne znače ništa.“

(...)

„Pa imam osjećaj da organizacije počinju poimati i osjećati cijelu ovu situaciju kao zajedničko pitanje, nešto s čim ćemo se lakše nositi zajedno, ali da smo još uvijek zaglavljani u tim nekim učahurenim, individualnim organizacijskim problemima.“

(...)

„Fali vremena. Fali vremena definitivno, jednostavno ne stiže se komunicirati. Ja ne bih rekla da se gubi povjerenje, ali će se i to desiti, udaljavanjem; udaljavanjem i nedostatkom komunikacije desit će se i gubitak povjerenja; u nekim segmentima, sferama, na nekim relacijama se zasigurno već i desio. Ali mislim da bi barem ove organizacije koje rade u istim lokalnim okruženjima mogle puno bolje, mogle bi puno više poraditi na pitanju prevazilaženja tih nekakvih udaljenosti i razlika, barem kada su u pitanje ovakve situacije kao ova u kojoj se sada nalazimo. Kad se desila ova pandemija, nekako me to podsjetilo na onaj ratni period, na ono što se događalo. Ponovo se bio pokrenuo i osjetio taj nekakav impuls aktivizma, entuzijazma, one brze saradnje, efikasne, na terenu. To se osjetilo među organizacijama, uspjeli smo svašta nešto da uradimo: da nahranimo toliko porodica u Tuzli, da djeca koja nisu mogla pratiti online nastavu dobiju tablete, računare. Sve smo to nekako mi, organizacije koje smo tu u lokalnoj zajednici najaktivnije, međusobno začas iskoordinirali, uspjeli da se dogovorimo ko koga pokriva da ne dupliramo nikoga, da ničija usta ne ostanu gladna, a da ostala dobiju, ne znam, dva paketa namirnica i tako dalje.“

(SAHIBA SRNA)

nešto što se mora spomenuti u redakturama transjugoslovenskih feminizama, i evo nekoliko natuknica u tom smjeru, o mogućim intervencijama.

Inspirativno je promišljati, prateći tezu da komunalni odnosi mogu biti izjednačeni sa kognitivnim odnosima u novom dobu čija je posljedica novi model radnika (čiji je rad velikim dijelom kognitivan i afektivan), kako se da učiti iz feminističkog rada na eksploataciji afektivnog i emotivnog rada ili ulozi tijela, uma i afekta u proizvodnji profita. Moramo se sjetiti kako je ljevica uvijek imala problema s mistifikacijom društvene reprodukcije, a upravo su feminističke intervencije ukazale puni stepen marksističke naturalizacije društvene podjele rada. Ono što je neupitna vrijednost koja ostaje jeste borba protiv političkog cinizma i zamrlosti, borba koja se danas nastavlja u ime ljudskog kapaciteta za otpor, kapaciteta za kreativnost. Upravo onako kako se to desilo i u sami osvit kapitalizma prije toliko vijekova, ženska tijela i ženski rad morali su biti potpuno obscijenjeni uz izniman stepen nasilja prije same tranzicije u kapitalizam (da li je to iz feudalizma – u srednjem vijeku, ili iz socijalizma – u 20. vijeku, svedeno), kao i za vrijeme svake krize i novih naleta kapitala u rasparčavanju zajedničkog dobra.

Posmatrajući ovo iz perspektive reprodukcije svakodnevnog života (što je centralna kategorija marksističke feminističke analize), i ako uzmemo u obzir doprinos žena samoj ovoj reprodukciji, mora se ponovo početi izučavati kako je ženska povijest klasna povijest. Mora se ukazati kako su spol, rod i seksualnost nosioci kapitalističke reprodukcije, što se stalno zamagljuje raznim manevrima moći, naročito u periodima masovne pauperizacije, kriminalizacije radničke klase spolja i iznutra, intenzifikaciji nasilja pri čemu je jedna od glavnih figura radnik migrant. Radnica migrantica u popularnoj mašti Evrope, kada gleda na svoj Istok, počesto je strpana u ekscesnu figuru (industrija seksa, droga, kriminal, *trafficking*, bijelo roblje...), prateći logiku prema kojoj se tradicionalna slika radnika uvijek nekako svede na figure siromaha kao odmetnika ili terorista.

Pošto se dominacija i destrukcija društvenih identiteta bukvalno izvodi na našim tijelima, interesantno je ovo sve sagledati iz perspektive lova na vještice, odnosno uništenja ženske kontrole nad vlastitim tijelima i reprodukcijom. Selektivna evaluacija ljudskih sposobnosti i degradacija ženske tjelesnosti (seksualnost,

„Ja nekad posmatram naš aktivizam i organizacije koje su domaće, koje djeluju na ovom terenu s ovim međunarodnim organizacijama. Ali zaista taj umor je neuporediv. Mi koji smo u lokalnim organizacijama, da li zato što su naše organizacije nedovoljno zrele, što smo jednostavno suviše ovisni o mnogo toga iz okruženja, od fondova pa nadalje, jednostavno naše su žene u domaćim organizacijama daleko umornije. I ono što ja mislim da treba uraditi da bi se popravilo takvo stanje jeste dovesti stvari u red. Jer u međunarodnim organizacijama su stvari u principu dovedene u red. I onda u tim organizacijama praktično ljudi rade puno relaksiranije, imaju vremena za sebe i svoju porodicu, ne nose posao kući. Mislim, to je ono što mi vidimo...

(...)

„Imaju 'stress release' događaje i sve ostalo. To je jednostavno nešto što nama nedostaje. Mi smo oni koji nosimo posao kući i živimo s tim poslom 24 sata. To osjete i naše porodice, što nije nikako dobro ni zdravo, nije dobro za nas na mentalnim nivoima, nije dobro ni za naše okruženje. Mi jednostavno ne uspijevamo da se iskobeljamo iz tog klupka zbog svih ovih problema o kojim smo govorili. Jednostavno, nered je na svakom frontu.“

(...)

„Različiti su uzroci i tih problema koji nastaju. Nekad su oni i organizacione prirode, jednostavno nezdrava je organizacija. Ne bih govorila uvijek samo o nezdravom okruženju, o svemu onome s čim se mi borimo. Različiti su od organizacije do organizacije. Ima i te potrošenosti u smislu rada s korisnicima koji nije kontrolisan. Jednostavno, ako radite s osobama koje prolaze jako teške životne situacije, ako to radite iz dana u dan, nosite to sa sobom, ne znate da se nosite s tuđim problemom nego ga nosite i tovarite ga sebi, nosite ga kući. To će se sasvim sigurno odraziti na zdravlje. U mnogim organizacijama rade ljudi koji su profesionalci, a nemaju ovaj dio obuke i treninga kontrole, nošenja sa 'burn outom' i tih nekih... mehanizama. Samozaštita, generalno, jeste. To je nešto što nedostaje.“

(SAHIBA SRNA)

prokreacija, majčinstvo) dešava se oko nas, u svakodnevnom životu – to bi trebala biti centralna kategorija analize feminističke ljevice. Discipliniranje i aproprijacija ženskih tijela oduvijek su bile glavne mete tehnika i odnosa moći. Figura žene radnice u BiH i za nju relevantna kritika rada veliki su izazov u ovom smislu, ali ono što je važno jeste djelovati kroz drugačiji pristup – kroz revalorizaciju tijela, insistiranje na korporealnim korijenima ljudske inteligencije koja podrazumijeva rad. Stoga su feminističke intervencije važne kako bismo istražile, osvojile i govorile tijelo, pridale mu vrijednost istražujući korporealne korijene inteligencije i svih lekcija kapitalizma, a možemo ih svesti na to da je tijelo i danas ženama ono što je muškarcima nadničarima u 19. i 20. stoljeću bila fabrika – primarni teren i eksploatacije i otpora, jer društvena reprodukcija ne ide bez njega i rada uloženog.

Morat će se iznalaziti nove forme udruživanja, asocijacije između nas, i to na načine koji nisu još komodificirani, koji nemaju korumpiran pojam posjedovanja, koji su kooperative materijalne solidarnosti gdje se iznova mogu prigrliti kapaciteti koje dijelimo, kao i utopijska mjesta otpora. Možda će feministička ljevica s prostora nekadašnje SFRJ krenuti i u tom smjeru, pitajući se skupa, kolektivno i javno, koji su to naši kapaciteti koji se eksploatiraju, a istovremeno su i osnov otpora. Možda će se konačno i pitanje Bosne i Hercegovine i njenog isključivanja ili prebrisavanja postaviti kao ključno pitanje. Pred feminističkim aktivisticama u BiH stoji pitanje modaliteta kolektivnog subjekta i javne sfere, jer u postfordističkom dobu moramo biti još svjesniji kontingentnih korijena i pojave ljudske prirode – tog stalnog osjećaja da smo samo od sebe oduzeti, da nas je same sebi neko oduzeo. Moramo dijeliti naše kapacitete, ujediniti radnu snagu, a kao emancipatorsku intervenciju i prostor političke mogućnosti i subjektiviteta moramo se potpuno posvetiti zahtjevu za društvenom transformacijom u ime politike jednakosti za sve. Kritika rada iz feminističke perspektive ključna je stepenica na tom putu. Takva predanost i angažman u predavanju teških predmeta, kao i transformativni angažman kroz njih, jeste zajednički napor, čin solidarnosti (zajednica kao učionica) u pokušaju da se iznađu novi načini kontempliranja i produkcije "praktične nade" usprkos ozbiljnoj ugroženosti društvenosti i njenim posljedicama.

Stoga je pred transformativnih arhivom danas sljedeći izazov: osvijetliti spregu logike viktimizacije i logike komodifikacije, i otpora istima koji se mora rastumačiti novim generacijama aktivista

„Ono što sam konkretno primijetila jeste da, recimo, ista osoba ili iste osobe donesu nešto, doniraju, daju ljudima u pokretu i da onda na društvenoj mreži ostavljaju takve komentare i takav trag da su meni ta dva čina nespojiva. Tako da... ja mislim da prilično dobro poznajem mentalitet ovih ljudi. I mi imamo još jedan užasan problem, a to je medijska nepismenost. To je činjenično stanje, da ljudi u BiH nisu medijski pismeni koliko bi trebalo da budu. I ta ponašanja na društvenim mrežama jesu dobar pokazatelj toga gdje smo, šta smo, s kim... Čini mi se da smo mi nekako uspjeli u ovih 25 godina da odvojimo neke generacije koje vole da budu nošene finim, plemenitim idejama, ali kad je u pitanju sasvim konkretan, pa i fizički rad, tu imamo problem. Ja sam tu nešto više očekivala i više zamišljala. Nama se i dešavalo, konkretno i Zuhri se dešavalo, da dođe djevojčica koja je bila moja učenica i da joj kaže: 'Eh, Vi treba da uradite to, to, to i to'. To su generacije iz kojih su se trebale regrutovati volonteri, zaista su se trebali regrutovati. Jer iste osobe su volontirale 1995., iste osobe su volontirale prije šest godina i u poplavama i kad su počele da dolaze izbjeglice iz Sirije... Negdje... negdje smo zakazali. Ja tu o sebi razmišljam i sebe analiziram.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

„I opet dolazimo do momenta ignorisanja problema unutar organizacija zbog toga što se nema vremena, što ima prećih stvari i tako dalje, dok ljudi ne napuste i ne odu. I onda kada se izgubi jedan veoma vrijedan čovjek iz organizacije, onda se organizacije pitaju šta se desilo. Desilo se to da nisu stvari bile posložene, dakle jednostavno je trebalo napraviti nekakav red da se niko ne osjeća ni suviše eksploatisanim ni podređenim ni potrošenim na bilo kojem planu. I to je vrlo često organizacioni problem. Isto tako, na nivou koordinacije i mreža nevladinih organizacija mislim da se vrlo malo o tome govori. Da se ne dijele ta iskustva, ti problemi, opet iz razloga neotkrivanja sopstvenih slabosti, što nije dobra osobina. Tu je negdje u pozadini opet ta konkurencija i ne znam šta već. Ali bi bilo vrlo važno otvoriti ta pitanja jer imamo dobre, a imamo i loše modele na svakom planu, tako da je razmjena nešto što bi moglo pomoći.“

(SAHIBA SRNA, 12. 10. 2020.)

i aktivistica. Takva platforma u svoj centar treba postaviti slijedeća pitanja:

- Analiza danas relevantnog poimanja i uobličavanja kolektivnog rada za društveno dobro, evidentna u dostupnim materijalima;
- Materijalno otjelovljenje specifične infrapolitike kroz solidarnost sa ženama radnicama na nivou društveno-političke zajednice, od domaćinstva do fabrike, preko porodice do učionice, i uvidi koji nam ta infrapolitika nudi; Upotreba recentnih teorijskih promišljanja s iskustvom/znanjem koje akumulira i aktivira ovaj arhiv, naročito oko simptoma, mrtvouzica, kočnica, kao i proboja unutar emancipatorske politike nade, jednakosti i solidarnosti danas, iz feminističke materijalističke perspektive.

Zahvaljujući uvidima u arhivsku građu, još jednom se, i nikada dovoljno, utvrđuje moćna trijada transformativnog i autentičnog političkog rada u javnoj sferi i svakodnevnom životu (kako je to, recimo, otjelovio AFŽ):

- opismenjavanje i proizvodnja znanja u zajednici;
- politički rad spram mobiliziranja, organiziranja i emancipacije žena u socijalističkom ključu;
- briga i logistika u kolektivnom društvenom radu na oslobođenju i obnovi društvenosti i političnosti kroz posebno tkanje društvenog dobra, protiv mrvljenja istog.

Vrijednosti poput nade, jednakosti i solidarnosti jedino se kroz takvu trijadu mogu materijalizirati kao društveno tijelo i/ili društveno dobro koje se kontinuirano obećava, zamišlja, gradi, ispunjava ili ne, kroz sve kontradikcije kojima vrije jedno političko vrijeme (npr. spram pitanja klasnih antagonizama u težnji ka jednakosti i slobodi, uključujući i rodnu/spolnu/seksualnu). Arhiv nije stvar gledanja u prošlost kako bi se kritikovalo i cijenilo spomeničko naslijeđe, nego je imperativ intervereniranja u sadašnjost i budućnost, kako bi se raskritikovale prisutne inercije, sektašenja, isključivanja, marginalizacije, brisanja i/ili obamrlosti na horizontu emancipatorske politike iz feminističke i materijalističke perspektive.

24 Nazivi ljetnih seminara Radničkog univerziteta održanih 2014. i 2015. godine. Koristim termin „neustrašiv govor“ ne samo u smislu kako ga je koncipirao Michel Foucault, nego i kako je kontekstualiziran u današnja bosansko-hercegovačka previranja, artikuliran i diskutiran između učesnica i učesnika ovih ljetnih seminara. O pojmu „nepotkupljivog života“, koji je jedna od okosnica javnih intervencija učionica održanih u Tuzli tokom posljednjih decenija, uz učešće aktivista, teoretičara, umjetnika i studenata s prostora Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, vidi više u: Arsenijević, Damir (2011), „Mobilising Unbribable Life: The Politics of Contemporary Poetry in Bosnia and Herzegovina“, u *Towards a New Literary Humanism*, ur. Andy Mousley. New York: Palgrave Macmillan, str. 166-180.

„To je ta razlika, to o čemu sam pričala na početku. Različiti su nam motivi iz kojih smo uopšte ušli u tu priču. Ne postoji satisfakcija. Ako smo samo nahranili hiljade i hiljade ljudi, ne postoji istinska satisfakcija; ne postoji ništa vidljivo, opipljivo, da smo nešto riješili, da smo zaista negdje nešto pomogli. Ne postoji nikakav feedback u lokalnoj zajednici. Ne postoji niko ko je potvrdio da je neko tu uradio nešto što je stvarno dobro. Ne postoji nikakav instrument mjerenja koji kaže da su žene koje su učestvovalе u tome dobile neko priznanje. Ne mislim na bilo šta u materijalnom smislu. Bitno je da postoji vidljiv rezultat i da je vrlo jasan, i da se nešto što je rađeno godinu, dvije, tri valorizuje na nekakav način. To je ono što je važno. I mislim da su tu ustvari svi zalutali. Ali i to kako mi jedni o drugima brinemo, mnogo zavisi od onoga što se dešava okolo. Meni je to potpuno isto kao rad u učionici. Ja moram da vidim rezultat. Ne mora taj rezultat biti nešto opipljivo, ali je jako bitan rezultat. Ako sam ja negdje bila i potrošila vrijeme i resurse – čemu? Sporno je ono što se dešava u ovoj našoj zajednici. I sporno je ono na što ne možemo uticati, a to je ono što se dešava na globalnom planu, generalno kad je riječ o migracijama, izbjeglicama. Na to ne možemo uticati, ali u nekim krugovima, negdje gdje je meni važno, važno je da se valorizuje, da se zna šta je to u određenom momentu urađeno.“

(...)

„Pa znam ja otprilike gdje ću s energijom. Ja moram pisati. Ja to moram da radim. Pa vjerovatno će se negdje naći i iskoristiti nešto od ovog iskustva. Na koji način ja stvarno ne znam u ovom momentu. Meni konstantno to nedostaje. To je ono što sam zanemarila i što stvarno treba da radim: sjesti i pisati. Može to biti i o aktivizmu, može to biti o bilo čemu, ali meni ta vrsta rada same sa sobom treba. Meni su se, kroz taj rad s ljudima u pokretu, desila neka fina otkrića kad je riječ o onom što je primarno, čime se ja bavim, kulturološka otkrića iz književnosti, neke stvari za koje ja nisam znala, nisam ih vidjela, nisam se susretala s njima. Naprimjer sa savremenom sjevernoafričkom poezijom se nisam susretala prije. E sad... poprilično to istražujem, čitam i vjerovatno će me nešto od toga uhvatiti. To je najteže pitanje – šta bih još? Ne znam. Nadam se da ću istrajati u nekim malim ciljevima, a ovo pisanje je konstantni, fini, veliki cilj. Uvijek imam nešto da završim, nadam se da ću imati snage. Jeste, prisutan je nedostatak vremena stvarno. I onda kad imaš milion ideja i nađeš vrijeme, ta energija je tako difuzna da je to strahota.“

(LEJLA DERVIŠEVIĆ)

Znanja i lekcije djelovanja i organiziranja žena u ratu devedesetih i nakon njega iznimno su važne u tzv. postplenumskom vremenu, gdje lekcije protesta i plenuma iz 2014. godine nismo dovoljno reflektirali u feminističkom ključu, a kamoli usvojili. Traumatsko znanje srditog i srčanog rada na terenu, usred normaliziranog terora stalnog vanrednog stanja u bosanskohercegovačkoj svakodnevnici posljednjih decenija, veliko je breme. Afektivne ekonomije koje uvjetuju reproduciranje bilo kakvog tijela sposobnog za politički otpor, eksploatacija i traćenje kapaciteta da politički mislimo i djelujemo, još uvijek nas i traumatiziraju i osiromašuju. Unutar sveze logike viktimizacije i logike komodifikacije, uhvaćeni smo u paradoks dvostruke prisile koja potiskuje i kažnjava *neustrašiv govor* i *nepotkupljiv život*.²⁴ Štoviše, odvlači nam pažnju, vrijeme i resurse od suštinskog političkog pitanja danas – infrastrukture i logistike, odnosno sredstava za proizvodnju drugačije politike. Ima li se snage za za vrenje političkog vremena i njedrenje političkog subjekta kroz neumoljivi rad na infrastrukturi kao zajedničkom dobru par excellence, počevši od momenta kada se rad na arhivu kontinuirano aktivira kao rad u zajednici protiv nasilja i eksploatacije – od domaćinstva do fabrike, od porodice do učionice i ulice, u feminističkom ključu i uprkos kapitalističkom – patrijarhalnom – kolonijalnom i, nadalje, *neprijateljskom obruču*? Zadatak je ništa manje nego izgradnja novog *tijela*, društvenog tijela, vlastitog tijela, kolektivnog tijela, sposobnog da se suprotstavi hroničnom vanrednom stanju opsade protiv “nasilja u našim vlastitim neposrednim životnim svjetovima, na našim univerzitetima, radnim mjestima, ulicama, u trgovačkim centrima i u porodicama, gdje je, kao i u biznisu, sve postalo teror kao i obično”.²⁵ Arhiv je dio tog tijela, ta materijalna i afektivna infrastruktura kao prosijavanje onog ispod²⁶, tog dubokog tkanja između nas koje istrajava u revoltu.

25 Michael Taussig (1992), “Terror as Usual: Walter Benjamin’s Theory of History as State of Siege.” U *The Nervous System*. London: Routledge, str. 12.

26 Možda najbolje izraženih Motenovim i Harneyevim terminom *undercommons* (vidi fusnotu 1) i tumačenjima infrastrukture koja daje Angela Mitropolous (2012). *Contract and Contagion: From Biopolitics to Oikonomia*, Wivenhoe: Minor Compositions, str. 118.

„Definitivno je da smo mi, koji smo gradili organizacije, koji smo učestvovali u izgradnji nevladinog sektora u ovoj zemlji, koji smo praktično pioniri, da smo mi i najposvećeniji. Ostarili smo već u ovom poslu i vrijeme je da se i mi malo razlakšamo, zamijenimo, na neki način i prilagodimo svojim godinama koje dolaze neminovno. Međutim, na mladima nekako u ovom slučaju teško svijet ostaje. Zato što su mladi odgojeni u već jednom drugom sistemu. Ne nalaze se srcem. A to je ono što mi još uvijek nosimo. I koliko god mi izgarale i možda usporavale i otežavale neke stvari zato što smo jednostavno već jako dugo u svemu tome, mislim da još nemamo potencijal u mladim ljudima kada je riječ o preuzimanju nevladinog sektora. Moguće, ako bi se desilo zaista ono pravo restrukturiranje ili 'refresh' u nevladinom sektoru, ako bi se stvari generalno posložile, mladi ljudi bi počeli sve to drugačije doživljavati. Ali sad zasad bar ja još nisam osjetila da u njima postoji motiv uređenja, izgradnje, struktuiranja održivosti, i njih u nevladinom sektoru i organizacijama, i tako dalje. Jednostavno mislim da je takva klima, takva je društvena klima, i mladi, nažalost, ne iskaču iz obrazaca koji su postavljeni; to je jedan veliki problem. Mi radimo s mladim ljudima i pokušavamo to u njima da probudimo. I kada mi zaista vidimo, osjetimo kvalitet, kada se u mladom čovjeku javi neka fantastična ideja, kada se javi neko za koga mi vidimo da bi mogao da napravi nekakve sjajne stvari, desi se da to dijete ode u inostranstvo. Gubimo strašan kvalitet iz zemlje.“

„Rekla bih da su te naše generacije imale ipak taj neki proleterski duh, da smo imali aktivistički pristup. To je nešto što se i zbog smjene društvenog sistema zaista gubi u novim generacijama. Jednostavno kapitalizam donosi nešto sasvim drugo. Mi smo živjeli pionirski život i živjeli smo svašta nešto, i naše generacije su zaista drugačije i odgajane, mnogo toga su vidjele i iskusile kroz svoj život, uključujući i taj nesretni rat. I sigurno je da imamo drugačije poglede u odnosu na našu djecu koja taj period uopšte ne pamte. Gubi se to zaista, gubi se. 'Business oriented' je nažalost sve, 'profit oriented' je sve u ovom društvu. Ja se zaista ovako nekad iskreno, pozitivno iznenadim, i to je ono što mi daje energiju i ono što me inspiriše, kada naiđem na mlade koji nose onaj entuzijazam. U njima osjetim onaj entuzijazam koji smo mi imali kada smo sve ovo počinjali. Onaj neki mladalački zanos i vjeru da mogu nešto promijeniti, da mogu svijet učiniti boljim. To je vrlo rijetko, ali dešava se. Mislim da takve mlade ljude zaista treba podržati.“

(SAHIBA SRNA)

SRCE I PROLETERSKI DUH – CRTICE IZ SVAKODNEVNOG ŽIVOTA I DRUŠTVENOG, KULTURNOG I OBRAZOVNOG AKTIVIZMA U TUZLI 1990-2020.

1990-te:

RAT, DRUŠTVENI ŽIVOT, STVARALAČKI RAD I HUMANITARIZAM
U SITUACIJI AKUTNE NESIGURNOSTI

- solidarnost u zajednici
- od samoorganizovanja do institucionaliziranja aktivizma
- lokalizacija – borba na terenu od prvoga dana
- omladina i podruštvljavanje iskustva kroz obrazovanje i umjetnost

2000-te:

REPRODUKCIJA SVAKODNEVNOG ŽIVOTA I BRIGA
ZA DRUŠTVENO DOBRO U UVJETIMA OSIROMAŠENJA

- nezavisni sektor preuzima od javnog sektora odgovornost za društvenu brigu
- razvoj novih modela djelovanja u zajednici – paralelna eksperimentacija i profesionalizacija
- inkubatori aktivizma na terenu kroz sudar s posljedicama siromaštva, privatizacije i društvenog raslojavanja
- učionice i škole – borba za prostor transformativnog stvaralačkog rada i društvenog dobra

2010-te:

(NE)SARADNJA S JAVNIM SEKTOROM – BORBE PROTIV
SVEPRISUTNIH OBLIKA NASILJA I NEPRAVDE

- istrajnost uprkos brojnim porazima
- iscrpljivanje ljudskih kapaciteta
- novi izazovi – rad sa migrantima/izbjeglicama/“ljudima u pokretu“

2020:

PRODUBLJENA KRIZA DRUŠTVENOG
AKTIVIZMA I MOGUĆA RJEŠENJA

KLJUČNI SIMPTOMI:

ŠUTNJA / OPORTUNIZAM / NEPOVJERENJE /
UMOR / SAGORIJEVANJE / RANJIVOST /
FRAGMENTACIJA / RAZOČARANOST /
NEPRIZNAVANJE / PRITISCI BIROKRACIJE
I ADMINISTRATIVNOG FORMALIZMA

REGENERACIJA:

RAZGOVOR I RAZMJENA / NOVI LJUDSKI
RESURSI / SOLIDARNE KOALICIJE / NOVA
VRSTA BLISKOSTI (INTIMNOSTI) /
SUPROTSTAVLJANJE PRIVATIZACIJI U SVIM
OBLICIMA / DRUGARSTVO /
BRIGA I SAMOBRIGA KROZ MEĐUSOBNU
VALORIZACIJU / RADNI ELAN I PROLETERSKI
(PIONIRSKI) DUH / PISANJEM PROTIV
STRAHOTE

DAMIR ARSENIJEVIĆ

II. EKOLOGIJA I DRUŠTVENA PISMENOST

"Proleterska pluća":
borba za javno dobro
kao politika sjećanja
u Bosni i Hercegovini

Radničku klasu u socijalističkoj Bosni i Hercegovini predatorski kapital prvi put ciljano je napao ranih 1990-ih. Njegovi plaćenici, etnonacionalističke elite odgovorne za donošenje kapitalizma u Jugoslaviju, ciljano su pogubili radničku klasu u ratu te genocidu koji je uslijedio, zakopavši ih u skrivene masovne grobnice rasute po čitavoj zemlji. U tome su im pomogle međunarodne desničarske snage i paravojne formacije, poput članova "Zlatne zore". To se zove *tranzicija u kapitalizam*. Zatim su na red došle fabrike, kada su desetine hiljada ostale bez posla, a fabrike ostale bez dobara, čime je kreirana postindustrijska pustopoljina. To se zove *privatizacija*. Sada na red dolaze prirodni resursi zemlje - njene vode i vazduh, šume i tlo - čitavi ekosistemi se mijenjaju kako bi se izgradile hidroelektrane²⁷, a zemljište pretvorilo u jednu nepreglednu deponiju opasnog otpada. To se sada zove *rast*. Ovakva logika rasta u sadašnjem trenutku stvara uslove za eksploziju narodnog nezadovoljstva u Bosni i Hercegovini.

Poprilično sam izvježban kada je reč o življenju s neeksplodiranim bombama. Svaki put kada putujem po Bosni i Hercegovini, svjestan sam nagaznih mina koje vrebaju pod zemljom i ispisuju svoju ubilačku geografiju. Prema dokumentu Ujedinjenih nacija koji se tiče nagaznih mina²⁸, Bosna i Hercegovina "ostaje jedna od najminiranih zemalja svijeta". Crveno-bijeli znakovi upozorenja "PAZI, MINE!" na svakom su koraku čim kročim iz Tuzle. Bolan je to podsjetnik kako rat - prošli, sadašnji i budući - nastavlja da pravi svoje demarkacije, i kako nastavlja da prijeti. Danas mnogi građani Tuzle, uključujući i mene, žive blizu, de facto i metaforički, "tempirane bombe" u vidu bivšeg "Hloralkalnog kompleksa" (u narodu poznatog kao HAK). Napušteni i raspadajući postindustrijski kostur HAK-a nadvija se nad nekad jednim od najvećih rudarskih i hemijsko-industrijskih kombinata socijalističke Jugoslavije. Na tom distopijskom i totemskom mjestu provodim, čini mi se, najveći dio svog vremena. "Prije rata" - jedna od izlizanih sintagmi sadašnjice - prizor ove fabrike, zajedno s ogromnim rashladnim tornjevima tuzlanske termoelektrane, predstavljali su za mene "dom". Urbane legende kasnih 1980-ih bile su vrlo žive u mom tinejdžerskom mozgu: poput glasina da dva ogromna okrugla metalna rezervoara HAK-a sadrže tako mnogo opasnih hemikalija da bi čak mogli raznijeti Beograd, koji je na 180 kilometara od Tuzle. Pitao sam se šta bih radio kad bi oni eksplodirali... Sjećam se da sam zadržavao dah svaki put kada bih autobusom prolazio pored njih.

27 <https://www.theguardian.com/environment/2015/d ec/tu/major-banks-put-up-nearly-rbn-for-controversial-balkan-dams-says-report>

28 Henig, David, "Iron in the soil: living with military waste in Bosnia and Herzegovina", *Anthropology Today*, vol. 28 broj 1, februar 2012, str. 21.

Nedavno sam naišao na skoriji intervju s Eminom Busuladžić, ili Minkom kako je svi znaju, sindikalnom radnicom fabrike deterdženata "Dita" koja je predvodila radničku okupaciju fabrike od 2012. do 2015. kako bi se spriječilo da cjelokupna infrastruktura "Dite" bude isječena i prodana u staro gvožđe. Okupacija "Dite" je 2014. godine bila inicijalna kapisla za masovne proteste širom Bosne i Hercegovine u kojima bi ljudi kovali i slušali slogane poput "Stop nacionalizmu" ili, nešto maštovitije i kao kontrast etničkim podjelama – "Gladni smo na sva tri jezika". Bivajući s Minkom i ostalim radnicama i radnicima "Dite" na barikadama fabrike svakog dana 2012., 2013., 2014. i 2015. Godine, za mene je predstavljalo jednu od najvažnijih lekcija političke solidarnosti ikada naučenih. Dvije džinovske zahđale kugle HAK-a nalaze se na samo nekoliko stotina metara od "Dite". Zahđale cijevi HAK-ovog kostura još uvijek sadrže preko 47 tona stajaćeg, visoko zapaljivog propilen oksida. Ove su cijevi okružene gomilama napuštene i korodirajuće buradi iz kojih polako, preko četvrt vijeka, u zemlju cure živa, kadmijum i arsen. Na tlu između pripojenih krugova fabrike "Dite" i HAK-a može da se vidi crni odsjaj sa grumenja kancerogenog otpada toluen diizocijanata (TDI) koje uokviruje mjesta deponije duž ničije zemlje između postrojenja. Tačnu veličinu i precizne lokacije ovih deponija nisu dokumentovale ni vlada ni bilo koja druga zvanična institucija. Jedini ljudi koji prilaze smrtonosnom HAK-ovom skeletu su otpušteni i osiromašeni bivši industrijski radnici koji traže i rastavljaju metalne dijelove u potrazi za starim gvožđem koje bi prodali. Kao rezultat ovog "posla", konstantno su izloženi toksičnom otpadu što dovodi do statistički visoke učestalosti preuranjene smrti usljed kontakta sa njim²⁹; bilo da je u pitanju nesrećni slučaj i/ili produžena "spora" smrt izazvana hroničnim stanjima koja su se kod oboljelih razvila.

Okupacija "Dite" ponovila je logiku odbrane iz vremena rata: iskopan je rov ispred fabrike; iskopali su ga oni isti radnici i radnice koji su branili Bosnu tokom rata 1990-ih. Tako su držani na odstojanju i vlasnik fabrike, koji je jednostavno želio da rasproda sve iz nje prije nego što je zatvori, a i policija. Od cijelog industrijskog kompleksa u Tuzli, "Dita" je jedina preživjela fabrika koja radi i za to je zaslužna upravo okupacija o kojoj govorim. Odmah tu uz "Ditu", obrastao vegetacijom, stoji hrđajući HAK kao podsjetnik šta u stvari znači privatizacija u Bosni i Hercegovini. Vegetacija skriva njegove cijevi pune toksičnih materija, baš kao što u šumama i na proplancima BiH skrivene leže nagazne mine. Kao što sam učio u srednjoj školi tokom rata, između rova i neprijatelja leži ničija zemlja... sa nagaznim

29 Izvještaji istraživačkog novinarstva iz juna 2018. otkrivaju pravi obim štete. Vidi <https://www.cin.ba/en/otrovni-otpad-podnogama-tuzlaka/> str. 21.

minama. Sa okupacijom "Dite", znam gdje treba da budem: ne na miniranom polju, već u fabrici, da je branim i štitim, sa rovom između sebe i neprijatelja, bez obzira što to znači da sam bliže "tempiranoj bombi" HAK-ovih dviju džinovskih kugli; a tu je i 120 buradi žive; plus sve te tone propilen oksida koje bi mogle da se zapale i eksplodiraju svakog trenutka: i odjednom se sjetim kako nailazim na svoju majku koja, u podrumu zgrade u kojoj smo živjeli početkom 1992., čvrsto stiska ručnu bombu – ko zna kako ju je nabavila i koliko li je para za nju dala, para koje smo mogli potrošiti na hranu – jer ona jednostavno nije htjela da bude živa uhvaćena ako vojska dođe. Mjeseci su bili potrebni da je ubijedimo da preda bombu: na kraju je i popustila, kada smo već živjeli duboko vrijeme rata.

Pustiti nije lako; a bezbjedno – apsolutno nikad: čitavim tijelom nam prođe drhtaj. To mi u sjećanje priziva priče o curenju hlora u HAK-u nekad ranih osamdesetih. I Minkin nedavni intervju me je podsjetio na ovaj nesrećni slučaj. Evo kako ona govori o tome:

"Sjećam se i to k'o da se sad desilo. Naša je fabrika tad radila punim kapacitetom. Ja sam bila u laboratoriji gore. I kažu mi: 'Smrdi nešto. HAK nešto ispušta. Napuštajte! Napuštajte! Napuštajte!' I mi smo svi pobjegli. (...) Ja nisam bježala dalje. Neki su bježali prema Tuzli, neki gore u planine. Ja sam jednostavno pobjegla u zgradu instituta. Bili smo gore kod sekretarice, sjedile smo. Bilo nas je par. Vidim da svijet bježi, da je panika. I kad sam poslije sišla dole u fabriku, bio je direktor tamo i još neki radnici. Ovo sve ostalo je pobjeglo. I kaže meni direktor: 'Hajde sada, Minka, kad si već tu, sjedi ovdje za telefon. Zovu odsvakle.' Dobro se sjećam da sam sjela za telefon i zovu novinari, pitaju: 'Koliko ima mrtvih?' 'Ma kakvih mrtvih?!' Već je panika bila uzela maha. 'Kakvih mrtvih? Nema nikakvih mrtvih.' Već je koncentracija hlora bila opala. Mojih kolega je bilo na Majevici (smijeh). Bježalo se gdje je ko znao. Ja nisam bježala, bila sam u fabrici."³⁰

30 <http://www.prometej.ba/clanak/intervju/emina-busuladzic-fakat-je-mirisalo-bijelo-2236str.21>

31 Procjena UN-a iz januara 2018. Vidi <https://www.unenvironment.org/news-and-stories/story/coming-clean-air-bosnia-and-herzegovina>

"Kakvih mrtvih?!" - ove riječi kao odgovor na incident u HAK-u ranih 1980-ih tako snažno odzvanjaju danas, 2018. godine, da je teško uzeti dah. A 'uzeti dah' znači disati zagađeni vazduh Tuzle, koja je jedan od najzagađenijih gradova u Evropi. Ako govorimo o broju umrlih od zagađenja³¹ po glavi stanovnika, Bosna i Hercegovina se vodi kao druga najsmrtonosnija zemlja na svijetu po Programu Ujedinjenih nacija za životnu sredinu. Time se nastavlja ratna logika iz 1990-ih. Dugotrajna zaostavština praksi u kojima je nanošenje štete dozvoljeno, a uništenje

javnog dobra svih nas u ime profita legitimno, još uvek uzima svoj danak.

Eksploatatorskom logikom predatorskog kapitala u BiH zagađenje je pretvoreno u oružje. Ta logika operiše pod maskom "rasta" i tvrdi da kreira poslove i ekonomsku sigurnost. Međutim, ona u realnosti zagađuje i uništava vodu, vazduh i zemlju u BiH, dok njeno stanovništvo tretira kao potrošnu robu izlažući ga zagađenju i uticajima raznolikog opasnog otpada. Postindustrijski kompleks Tuzle predstavlja jedno polje kontroverze gdje se tuga i bijes zbog ekoloških nesreća³² susreću s novim strahovima uzrokovanim trenutnim, većinski kineskim, investicijama u fosilna goriva³³.

Sastavljam svoj pribor za preživljavanje: pokušavam da povežem, i time prevedem, ishod pružanja otpora za vrijeme rata i preživljavanje u njemu, koristeći koncepte i strategije današnje borbe za zajedničko dobro. Nailazim na svoje skice zahrđalih cijevi i korodirane buradi HAK-a; pokušavam da nacrtam tlocrt fabrike, sada kada je uništena kao i sva njena dokumentacija: želim vizuelno da dokumentujem i iscrtam ovu devastiranu arhitekturu i želim hronološki da prikazem njeno uništenje. Posmatram svoje crteže i fotografije HAK-a napravljene telefonom: kako da zamislimo i onda konstruišemo obećavajuću politiku koja nije zarobljena i zamrznuta u pogled zaustavljen na propaloj industrijskoj modernizaciji? Svjestan sam da pravim mapu geografije gladi gdje se siromaštvo koristi u sistemu vladavine kako bi se održala jeftina radna snaga³⁴. Kako zamisliti bilo kakvu pravdu kada smo okruženi ovakvom destrukcijom? Takođe, svjestan sam da moram prestati da evociram nepravdu kao čisto estetski gest u javnom prostoru. Da bi se u tome uspjelo, treba skrenuti pažnju na uvezanost činova žalosti i činova solidarnosti. Samo nešto ovako ima potencijal da prekine trijadu vladavine u Bosni i Hercegovini: vladavine kroz nesigurnost, vladavine kroz siromaštvo i vladavine kroz traumu. Ali sam, također, svjestan da želim da ukinem dihotomiju *unovčene smrti i života vrijednog žalovanja* koja danas postoji. Ukidanje ove dihotomije u srži je ukidanja binarne podjele između prirode i kulture.

32 Vidi <http://ba.ninfo.com/a277700/English/NEWS/Lukavac-citizens-concerned-about-pollution.html>

33 Vidi <https://www.business-humanrights.org/en/bosnia-herzegovina-air-pollution-worsens-intuzla-while-govt-plans-for-more-coal-power>

34 Vidi <http://www.industrial-union.org/bosnia-herzegovina-seven-workers-injured-at-gikil-after-explosion>

Ukinuti dihotomiju unovčene smrti i života vrijednog žalovanja znači početi od nečega što bismo nazvali životom koji nije vrijedan žalovanja u Bosni i Hercegovini danas. Moram početi od "proleterskih pluća", skupljača starog gvožđa sprženih zaostalim hlorom u cijevima

koja podliježu povredama i umiru. Njihova smrt je cijena eksploatacijske logike predatorskog kapitalizma u današnjoj Bosni i Hercegovini.

35 Lewontin, Richard, i Richard Levins, "Biology under the Influence: Dialectical Essays on Ecology, Agriculture, and Health" u Alaimo, Stacey, Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self, Indiana University Press, 2010, str. 27-8: "The conditions under which labor power is sold in a capitalist labor market act on the individual's glucose cycle as the pattern of exertion and rest depends more on the employer's economic decisions than on the worker's self perception of metabolic flux. Human ecology is not the relation of our species with the rest of nature, but rather the relations of different societies, and the classes, genders, ages, grades, and ethnicities maintained by those social structures. Thus, it is not too farfetched to speak of the pancreas under capitalism or the proletarian lung."

"Uslovi pod kojima se radna snaga prodaje na kapitalističkom tržištu rada koriste glukozni ciklus pojedinca, dok obrazac smjene rada i odmora više zavisi od ekonomskih odluka poslodavca nego od radnikove percepcije sopstvenog metaboličkog procesa. Ljudska ekologija ne predstavlja odnos koji naša vrsta ima s ostatkom prirode, već odnose među različitim društvima, kao i klasama, rodovima, generacijama i etnicitetima koji te socijalne strukture održavaju. Stoga nije pretjerivanje govoriti o pankreasu pod kapitalizmom ili o 'proleterskim plućima'."³⁵

Aldin Bejhanović, skupljač starog gvožđa koji je dobio plućnu emboliju uzrokovanu otrovima u HAK-u, kaže: "Da se prehranimo, i porodica i mi smo (...) ventile gusane u cijevima u šahtovima skidali, bilo je posla, ali je došlo nakon nekog vremena do toga da su se bačve ovdje kopale. Počelo je smrdit'. Smrdjelo je jako da je klalo za oči, nije se moglo izdržat'. (...) Neko sam vrijeme prest'o, ali smo kasnije došli opet ja i otac i komšija i vadili cijevi. I tu smo našli. Nismo znali da je to otrov, nije bilo ni obilježeno mjesto". Iskustvo trovanja opisuje ovako: "Prilikom saginjanja me gušilo i trpio sam jedno 14 dana, mislio sam da su cigare. Al' kad me uhvatilo i bacilo i kad je crnilo na oči udarilo, nisam mog'o doći do kola svojih."³⁶ Bejhanovićev rođak je imao manje sreće; pluća mu je spržio udahnuti otrovni gas prilikom sječenja cijevi.

36 <https://www.cin.ba/en/otrovni-otpad-pod-nogama-tuzlaka/>

37 Alaimo, Stacey, Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self, Indiana University Press, 2010, str. 102: "(...) profoundly biological as bodies and selves are constructed from the very stuff of the toxic places they have inhabited. As various toxins take up residence within the body, the supposedly inert "background" of place becomes the active substance of self."

Rad na sjećanju u BiH koje bi pružalo nadu počinje omogućavanjem ovakvih autobiografija – autobiografija proleterskih pluća, proleterskog karcinoma izazvanog zagađenjem, proleterskih napada astme – da budu zabilježene i da se za njih čuje. Ovi lični narativi su "duboko biološki, jer su tijela i sopstva načinjena od istih onih stvari iz toksičnih sredina koje nastanjuju. Kako razni toksini počinju da naseljavaju tijelo, tako navodno inertna "pozadina" samog mjesta postaje aktivna supstanca sopstva."³⁷ Imati svijest o tome da je naše okruženje integralni i neodvojivi dio našeg tijela je početak jedne drugačije vrste materijalnosti borbe za prirodna dobra. Na ovaj ćemo način mi, koji živimo u BiH, moći da se odupremo politici zasnovanoj na percipiranoj otpornosti stanovnika (resilience politics), koja nam se promovše kao jedino moguće rješenje za naše političke i društvene

nedaće. A to ćemo postići tako što ćemo prekinuti "dejtonsko međuvrijeme", vrijeme čekanja koje se proizvodi u "beskrajnom kolu depolitizacije"³⁸, bez obzira da li je riječ o ekološkim incidentima kao nagovještajima katastrofa većih razmjera, ili čekanju da se otkrije još neka masovna grobnica.

Na nama je da stvorimo jedno drugačije političko vrijeme koje počinje tako što ćemo se formirati kao drugačija zajednica, samouvjerena i hrabra, koja će stati ukraj ovoj nametnutoj poslušnosti dok nas isisavaju do posljednje kapi zarad tuđeg profita. Riječ je o borbi koja, u trenutnoj situaciji, ima odjeka širom prostora Jugoslavije. Udruživanje do kojeg dolazi u ovim borbama javlja se, naravno, iz puke neophodnosti, kako bismo se pomakli s mrtve tačke prouzrokovane beskrupuloznim iskorišćavanjem ljudi i prirodnih resursa od strane etnonacionalističkih oligarhija i njihovih bezobzirnih međunarodnih saveznika. To oživljeno udruživanje zasnovano na opštem dobru bi aktivno pružalo otpor ovoj otimačini prirodnih resursa. Da bi se to postiglo, moramo zauzeti javne prostore i formulirati zahtjeve za ekološku pravdu kroz različite oblike umjetničke produkcije koja predstavlja izazov eksploatatorskoj logici kapitala. Jedna drugačija politika sjećanja počinje konektovanjem *solidarnosti* i *žalovanja* kroz odbacivanje identitarne politike uloge žrtve. Ili, riječima Sari Wastell, to ne bi samo bila "reimaginacija jednom *dijeljenog* svijeta, već uspostavljanje jednog novog svijeta, ontološki specifičnog u svom svakodnevnom iskustvu, koji proizvodnju konstantne neizvjesnosti smatra ludošću za koju više nema vremena." Wastell u zazivanju pravde čuje "model za 'šta ako' - *kondicional* - politiku koja je potrebna dobrom dijelu svijeta, a ne samo Bosni i Hercegovini."³⁹

38 Jansen, Steff, "Rebooting politics? Or, towards a <Ctrl-Alt-Del> for the Dayton Meantime" u Arsenijević, Damir (ur.), *Unbriable Bosnia and Herzegovina: The Fight for the Commons*, Baden-Baden: Nomos Verlag, 2014.

39 Wastell, Sari (u pripremi): "The enduring transition: temporality, human security and competing notions of justice inside and outside of the law in Bosnia and Herzegovina": "a model for the 'what if' - *subjunctive* - politics that so much of the world requires - not only Bosnia & Herzegovina."

"Šta-ako" politika zahtijeva drugačiji i bolji način kako da radimo zajedno, bolji pristup ljudima sa kojima radimo i njihovo bolje vrednovanje. To podrazumijeva da se moramo odvojiti od privatizacijskog afekta i prestati da ga pojedinačno proizvodimo. Ovaj afekt nas brutalizuje te narušava i razbija naše zajedništvo. Kao što Branislav Jakovljević prigodno kaže, dok piše o Radničkom univerzitetu osnovanom na barikadama "Dite", "kada se participatorno djelovanje javi kao odgovor na rapidnu industrijalizaciju, te ga odmah zatim prisvoje industrije zabave i kulture, ono nalazi svoj novi smisao i efikasnost u regionima rapidne deindustrijalizacije. Novi oblici udruživanja skovani na ovakvim mjestima podsjećaju nas da je participacija nesinhronizovana i ekscentrična. Ona insistira na

solidarnosti umjesto na sinhronicitetu, na kolaboraciji umjesto na manipulaciji, na posvećenosti umjesto na interaktivnosti, na distribuciji umjesto na akumulaciji i na etici učešća umjesto na estetici stapanja.⁴⁰

Raditi u ovom pravcu zahtijeva da se ispravnije i ravnopravnije društveno rekonolidujemo, da vratimo nešto što nam je oduzeto divljom privatizacijom i monetizacijom, prije svega PROSTOR, VRIJEME, INFRASTRUKTURA, POLITIČKA IMAGINACIJA I AFIRMATIVNI AFEKT. A rad na tome je uveliko već započet.

EKOLOŠKO NASILJE – NASTAVAK RATNE LOGIKE

U centru ekološkog nasilja koje traje zbog pljačkaške privatizacije fabrika u Bosni i Hercegovini nalaze se dva pitanja:

1. Šta se sve broji kao opasno?
2. Kako o opasnosti govorimo?

Opasnost je raznorodna – od nevidljivog rada otrova do gubitka volje radnika za brigu u radu s opasnim materijama. Nasuprot ovako raznorodnoj opasnosti, radnici svakodnevno afirmišu i otjelovljuju brigu za fabriku i za okoliš, i tako se bore protiv ekološkog nasilja.

U nastavku je intervju koji sam 5. 3. 2020. radio s Munibom Čičkušićem, radnikom „Polihema“ (HAK-a). Moje dodatne intervencije u intervjuu obilježene su plavim slovima. Kao metod, kroz dodatne intervencije kategorizujem i izdvajam ključne riječi i koncepte koje mi pomažu da odgovorim na ova dva pitanja vezana za opasnost od ekološkog nasilja koja nam prijete. Također, intervencije koje pravim će mi pomoći da rekonstruišem biografiju „bivšeg uposlenika“ HAK-a Muniba Čičkušića, kako on sam sebe naziva, i tako da rekonstruišem biografiju uništenja HAK-a, sada već „bivšeg fabričkog kompleksa“.

40 Jakovljević, Branislav, “For an Art of Participation: Common goods for the commons”, PERFORMANCE RESEARCH 23:4: str. 209: “If participatory performance emerged as a response to rapid industrialization, only to be coopted by the cultural and entertainment industries, it finds its renewed meaningfulness and efficacy in regions of rapid deindustrialization. New forms of sociality forged in these places remind us that participation is non-synchronized and ex-centric. It insists on solidarity instead of synchronicity, on collaboration instead of manipulation, on engagement instead of interactivity, on distribution instead of accumulation and on an ethics of involvement instead of aesthetics of immersion.”

BIOGRAFIJA ILI UVODNI DIO

DAMIR: Hajdemo početi ovako: da se Vi predstavite, da nam kažete gdje ste radili, kad ste počeli raditi i da nam nešto kažete o svom iskustvu rada u HAK-u.

MUNIB: Ovako, ja se zovem Munib Čičkušić i bivši sam uposlenik prvo “Polihema”, tuzlanskog “Polihema”. Devedeset osme godine sam počeo dole raditi kao pripravnik, a kasnije i kao pripravnik poljskog “Poliolkema”, poslije privatizacije. Pa radio sam prvo dole godinu dana kao pripravnik, znači u onom državnom dijelu, to jest u tom nekadašnjem “Polihemu”, a poslije sam radio i kao radnik, i eto nastavio dalje. Pošto je velik broj ljudi tokom privatizacije ostao bez posla, Poljaci koji su došli nisu bili uopšte zainteresovani da pokrenu proizvodnju u tim nekim drugim manjim fabričicama. Pokrenuli su proizvodnju na poliolima i propilenu. I jedan dio elektrolize je radio, zato što je gore bilo skladištenje hlora, koji je bio potreban za proizvodnju dole u propilen oksidu. I to je što se tiče nekog uvodnog dijela.

Šta saznajemo iz ovog šturog uvodnog dijela? Govori nam neko ko se pozicionira kao bivši uposlenik prvo “Polihema”, a kasnije i “Poliolkema”, neko ko je prvo radio u državnoj fabrici pa onda u privatnoj fabrici nakon privatizacije, i neko koji je pukim slučajem zadržao posao.

KLJUČNE RIJEČI I FRAZE:

BIVŠI UPOSLENIK

VELIKI BROJ LJUDI TOKOM PRIVATIZACIJE OSTAO BEZ POSLA

”POLIHEM” ———→ POLIOLKEM

DRŽAVNI DIO ———→ PRIVATNI DIO

Govoriti iz pozicije “bivšeg uposlenika” znači govoriti iz pozicije onoga koji to više nije, ali ko se još uvijek identifikuje s tom pozicijom. To progovaranje iz gubitka kondenzuje iskaz i hronologiju uništenja HAK-a. Ova kondenzovana hronologija sadržava sljedeće ključne trenutke:

17. 4. 1987. HAK I i HAK II su se udružili u radnu organizaciju Poliuretanska hemija.
31. 12. 1988. Skupština SFRJ usvojila je Zakon o preduzećima čime je započelo ukidanje samoupravljanja.
1. 12. 1989. Radna organizacija Poliuretanska hemija postala je društveno preduzeće "Polihem".
18. 2. 1991. Izocijanatna hemija (HAK II) se izdvojila iz "Polihema".
7. 8. 1992. "Polihem" je počeo prodavati so, sonu kiselinu i lužinu u zamjenu za robe koje je dijelio gradu, te proizvoditi kisik za potrebe medicinskih ustanova. Zalihe kaporita ustupljene su za dezinfekciju različitih objekata.
26. 11. 1993. "Polihem" u pogonu poliola počeo je proizvoditi jestivo ulje.
25. 11. 1994. Skupština BiH usvojila Zakon o pretvorbi društvenog kapitala kojim je sva društvena imovina proglašena državnom.
14. 12. 1995. Potpisan Dejtonski mirovni ugovor.
7. 5. 1996. Zbog neplaćanja računa "Polihemu" isključene električna energija i voda.
6. 10. 2000. Štrajkali radnici "Polihema" zbog neisplaćivanja plaća.
20. 7. 2001. Putem certifikata "Polihem" su kupili privatizacijski fondovi BIG i "Naprijed".
30. 8. 2001. Počeo štrajk radnika "Polihema" i "Izocijanatne hemije".
10. 9. 2001. Radnici "Polihema" počeli štrajk glađu zbog isključenja struje "Polihemu".
11. 9. 2001. Zbog solidarnosti s radnicima "Polihema", radnici Fabrike sode zaprijetili zavrtnjem ventila na cjevovodima industrijske vode za "Termoelektranu Tuzla".
12. 9. 2001. Održan veliki protestni skup radnika "Polihema" pred upravnom zgradom "Sodaso". "Elektroprivreda BiH" uključila struju. Nakon toga štrajk prekinut.
14. 12. 2001. Novi štrajk radnika "Polihema" pred zgradom vlade.
8. 2. 2002. Investicijski fondovi pokušali preprodati "Polihem".
22. 3. 2002. Nakon neuspješne preprodaje nad "Polihemom" pokrenut je novi stečaj. Radnici su otpušteni.
23. 4. 2002. Bivši radnici "Polihema" u stečaju protestovali ispred baze međunarodnih snaga u Dubravama i tražili vize za odlazak iz države.

26. 4. 2002. Radnici "Polihema" probili su policijski kordon i prekinuli sjednicu Skupštine kantona.
10. 5. 2002. Bivši radnici "Polihema" počeli su dežurati ispred fabrike i štititi imovinu od eventualne krađe.
17. 5. 2002. Podnešene su kaznene prijave protiv uprave "Polihema" i prekršajne prijave protiv radnika zbog narušavanja javnog reda i mira.
18. 10. 2002. Radnici su zauzeli "Polihem".
10. 6. 2003. Radnici "Polihema", "Izocijanatne hemije", "Sodaso" i drugih hemijskih firmi protestvovali pred zgradom Federalne vlade.
31. 12. 2003. Kantonalna vlada, uprava preduzeća i radnici su se usuglasili kako je "Izocijanatna hemija" nepovratno propala.
10. 2. 2006. Potpisan je ugovor o kupovini "Polihema" od strane poljske kompanije "Organika" za 10,7 miliona KM. "Organika" preimenovala "Polihem" u "Poliochem".
1. 1. 2007. Otpušteno je 18 od 225 radnika "Poliolchema".
6. 1. 2007. Otpušteni radnici zaprijetili su štrajkom glađu i blokirali ulaz u "Poliolchem" tvrdeći kako uprava siječe pogone u staro željezo.
30. 6. 2007. Uprava "Poliolchema" je preostalim radnicima zaprijetila otkazom ako ne potpišu nove ugovore o radu s minimalnom plaćom.
21. 9. 2010. Radnici "Polihema" i "Izocijanatne hemije" protestovali ispred vlade Kantona.
22. 9. 2010. Protesti nastavljeni ispred Federalne vlade u Sarajevu.
2. 4. 2011. Radnik "Polihema" Muharem Begić počinio samoubistvo skokom s terase zbog neimaštine.
6. 8. 2011. Radnici počeli dežurati ispred "Poliolchema".
12. 8. 2011. Radnici odustali od dežurstava. Tvrđili su kako su već isječeni pogoni solane i elektrolize.
6. 3. 2012. "Organika" ostala dužna radnicima "Poliolchema" 3,5 miliona KM neuplaćenih doprinosa.
7. 12. 2012. Radnici "Polihema" protestvovali ispred zgrade Federalne vlade.
4. 2. 2014. Počele radničke demonstracije u Tuzli. Učestvovali i radnici "Polihema".

PRIVATIZACIJA KAO RASPARČAVANJE FABRIKE I RASPARČAVANJE RADNIH LJUDI

MUNIB: Sama privatizacija je obećavala puno. Naši ministri su obećavali da će Poljaci uložiti puno u tu privatizaciju, da će oni ustvari pokrenuti elektrolizu, najnoviju u svijetu, membransku, da će ova stara biti ugašena. Ona jeste ugašena, ali nova nije pokrenuta. Tako da smo svi mi, radnici, ustvari očekivali nešto od svega toga. Međutim, kako je vrijeme prolazilo, jedno vrijeme je dobro išlo, išla je dobro proizvodnja. Da kažem samo jednu vrlo bitnu stvar: Poljaci koji su došli, koji su privatizovali našu fabriku, zatekli su jedan uhodan tim, da kažem, ljudi stručnjaka iz te branše koji su radili dole. Ja kao mlađi hemičar došao sam dole da radim i vidio sam stvarno mnogo ljudi koji su u početku, kad se tek pokretala fabrika, maltene bez ikakve indikacione opreme na reaktorima, na cjevovodima, uspostavili proizvodnju. Digli su sve iz pepela! Tad sam vidio koliko je stvarno sve to jedno veliko iskustvo, samih tih ljudi, poslovođa, inženjera i ostalih službi, automatičara, elektronaca, mašinaca. Ja sam dole mnogo naučio. To je fabrika u kojoj ste na jednom mjestu imali, ovako da kažem, sve službe i imali ste ljude od kojih ste mogli da naučite. Mi smo, nažalost, izgubili nauku. Mi smo s ovom fabrikom izgubili nauku. Recimo, ovaj "Polihem", ja to nisam znao, a to sam sad čuo tokom rada Nadarevića Age, inženjera našeg, koji je dole bio direktor na propilen oksidu, bivšu Jugoslaviju je "Polihem" koštao koliko i američki nosač aviona. Mislim, to je stvarno bila fabrika koja je bila izuzetna. I ja kažem onako, interesovalo me svašta, ja radim elektroniku, zanimam se i za mašinstvo i sve, a hemičar sam po struci. Ja sam dole mnogo toga naučio. I dan danas bavim se tako malo elektronikom, malo nečim, ali koliko je sve to dobro, toliko mi je u neku ruku možda drago što je fabrika stala, zato što sam vidio da su došli neodgovorni ljudi, koji su moje kolege natjerali... Pazite, ja znam, možda će glupo zvučati za javnost ili za nekoga, ali ja znam i bilo mi je žao... Lijepo je dole bilo vidjeti jednu generaciju ljudi, istu generaciju u par godišta razlike, koji su se dole zapošljavali. Oni su bili svi tako nekako povezani na neki način i bili su dobri, nisu bili škrti ni na znanju, ni na bilo čemu. Ali mi je bilo žao kada sam vidio kako se oni raspadaju u svemu tome.

DAMIR: Kako se raspadaju?

MUNIB: Pa jednostavno oni su... Mnogi od njih su doživjeli moždane udare, srčane udare, usljed tako velikih pritisaka. Znači došli su Poljaci poslije, nisu htjeli redovno isplaćivati plate. Mnoge su natjerali jednostavno da... bukvalno su ljude natjerali na neki način da ostanu bez posla. Bilo je tu svašta, bilo je mobinga, bilo je svega.

DAMIR: Kako su se radnici odupirali tome?

MUNIB: Pa znate kako, vrlo teško. Jednom prilikom, kad su došli nama, operatorima na komandnoj tabli, mi smo imali kolege koji su bili vanjski operatori. Oni su dolazili, pa su ucjenjivali, ustvari nama su dolazili pa su govorili kako njima... Šta se u stvari desilo poslije te privatizacije? Oni su jednostavno odvojili održavanje od proizvodnje. I napravili su neku firmu 'Kemoserv', tako se zvala. Bio je tu neki... Kemo su ga zvali, iz Sarajeva, ne znam kako se zove. I bio je njegov sin. E, sad, mnoge stvari se vežu za njih, ne bih ulazio u te detalje jer ne znam mnogo, zato što je tada proizvodnja išla. Radio sam, ali znam šta su radili. Odvojili su tu proizvodnju, ljudima su dali izuzetno, izuzetno male plate, htjeli su da oni rade za nekih 300 maraka, a da nama da kao povećaju plate. Međutim, mi nismo pristajali na to. Mada neki jesu, na njima je već bio proveden mobing. Oni su njih zaustavljali tamo prije, pa su oni potpisivali, a nisu smjeli reći čak ni nama, kolegama svojim. Mada smo se mi odupirali tome. Tako da su oni nama ostali dužni, ono po ugovoru, nisu ispoštovali ugovor jedno godinu dana. Mi smo sudski dobili taj proces. Međutim, nema sad nikoga da donese, da proglasi pljenidbu imovine. Mi imamo potraživanja od njih, ali jednostavno to ne možemo da naplatimo.

DAMIR: Koji su, po Vama, ključni trenuci raspada i uništenja fabrike kad pogledate iz ove perspektive?

MUNIB: Pa sad, ne znam šta da kažem. Prva stvar je loša privatizacija, definitivno. Možda je privatizacija bila i dobra, neću da kažem, ne znam toliko detalja, ali je vremenom ona išla već u nekom totalno pogrešnom smjeru. Zašto volim što je ta fabrika stala? Zbog toga, jednostavno, što ti ljudi koji su došli nisu htjeli da ulažu u, recimo, kvalitetnije dijelove jer je sigurnost kompletnog grada i regije bila upitna. Bila je pod velikim upitnikom! Recimo, ja sam doživljavao trenutke kad neke od svojih kolega nisam mogao da dozovem da dođu, da intervenišu na nečemu. Ne bih ja sad nekoga prozivao lično,

ne. Nego je bilo trenutaka kad se radilo možda o pitanju nekog ekscesa u fabrici, a ljudi jednostavno nisu imali volje da rade. Zašto? Zato što nisu imali plata. Znači, ako ne primite platu četiri, pet, šest ili sedam mjeseci, vi više nemate volje ni za rad. Zadužujete se u komšiluku za prevoz, za hranu, za sve ostalo. Zato kažem da su mnogi dole dobili moždane udare, srčane udare, uzrok svemu tome je baš to. Taj period. I ja kažem, bez obzira na sve, ostali smo bez posla, ostali smo bez svega, bez jedne fabrike, bez nauke najkompletnije u tom domenu, generacije su učile, ulagalo se u njih, tako dobri profesori. Generacije naših tehnologa rade po Bliskom Istoku, otvaraju fabrike, rade. Ago kaže: 'Ja kad sam otiš'o u Dubai' – jedna stvarno smiješna stvar – 'nas su odozdo istjerali'. Mislim, bukvalno tako istjerali i otjerali. On kad je otišao tamo i počeo da radi za neke Italijane i Nijemce i kad je počeo da radi u Dubaiju, kod ovih Arapa, oni kažu: 'Ago, pa ti takav stručnjak! Kako to da nisi mogao u Bosni da radiš?' Pa kaže: 'Ljudi, meni ne daju u Bosni vodu da popisujem!' A čovjek koji je inženjer i koji ima takvo iskustvo, radio je na četiri-pet fabrika i tako dobro vodio sve te procese, tako je odgovoran i sve ostalo. Mislim, nema šta više da se priča. Ja više volim što je ta fabrika stala zbog sigurnosti svih nas. U ono vrijeme kad je fabrika radila, pumpe koje traju pet ili šest ili sedam mjeseci su kupovane i redovno su mijenjane. A Poljaci nabave neku pumpu koja traje samo mjesec dana i drže je mjesecima. Mi dolazimo na posao, izašao etilen oksid, to je gas koji, bukvalno, da ti ključ padne na beton, može da izazove eksploziju. Tako je imao nisku tačku paljenja. Sad zamisli, taj gas je izašao, kud je kancerogen i sve ostalo, i sad ti treba da saniraš sve to. I to se dešavalo tako često. Više je to bilo stvarno užasno, dođemo tamo, probili su neki sigurnosni ventili; znači, održavanje je bilo katastrofa. Zato kažem, bolje što je sve to tako stalo, mada je sve žalosno za kompletnu našu industriju i sve ostalo.

DAMIR: To mora da je teško reći, da je dobro što je stalo, a zapravo ste od toga živjeli.

MUNIB: Pa kad stavimo sve na vagu, ipak smo najpreči svi mi ovdje. Znači, kad se uzme da je na stanju 500 tona hlora kad fabrika propilen oksida radi, a znači jedna čaša od decilitar hlora u tečnom stanju kad ispari, zauzme sedam metara kvadratnih površine, onda u svakom slučaju bolja je druga opcija. Kako? Mislim, region je u pitanju! Svi smo mi u pitanju. Zato tako mislim, kad se sve to uzme u obzir. To je fabrika koja je doprinosila mnogo, davala mnogo, ali za jednu noć može da uzme sve. E sad, što se tiče privatizacije i svega ostalog, mislim definitivno je loše urađena. Postavljeni su neki rokovi, to znaju

ministri iz tog perioda – Ahmedinović, zatim Burgi i svi ostali, oni znaju da je privatizovana fabrika, rečeno je da se ugovori neće otvoriti do 2000. i neke godine, čini mi se 2012., tako nekako. Tako da niko ne zna sadržaj tog ugovora. Kome je prodato, navodno Poljacima. Mi njih dole skoro pa nikad nismo vidjeli. Ponekad dođe neko, kaže predstavnik, organ neki. To je nevjerovatno. Cijelo vrijeme se nameće neka sumnja da su neki drugi ljudi iza kulisa. Da upravljaju nekim stvarima. Tako da, sve je to u najmanju ruku sumnjivo. To nema šta da se priča. Sad to treba sve provjeriti ko, kako. Uglavnom, sve što se desilo dopustili su svi ljudi koji su bili na odgovornim i rukovodećim mjestima, tadašnje vlasti. Šta su prvo uradili? Evo sad kad pogledate, dopustili su da dođe neko sa strane, ne znam ko, da napravi ovakav zastoj u sudstvu, da napravi ovakav manjak samim tim neisplaćivanjem naših plata i poreza državi i svega ostalog. Te dohotke koje su oni isplatili, to je ništa. I da ostave nas sve i bez posla i bez fabrike. I da nam još ostanu dužni. Pa nam se ljudi bacali sa zgrada, to je žalosno. Begić se bacio sa zgrade, da to njegova kćerka gleda, mislim – to je žalosno. Ko ne zna tog čovjeka... Ne znam, meni je bilo teško i dan danas mi je teško kad uopšte pomislim na to. Kad pomislim, recimo, na neke ljude koji su bili izuzetni, kao što je Dine instrumentalac, šef instrumentalne službe. Čovjek koji je bio... Eto on dobi moždani. Masa njih. Mislim u jednoj takvoj situaciji, to je bilo izuzetno teško.

...

Međutim, ako vi imate čovjeka, privatnika, nekoga ko radi a ne ulaže u takve stvari, onda je sve to upitno i onda mene jednostavno izjeda sve to! Ja odem na posao, ali... Radio sam ja i taj svoj dio posla, ali ako vidim da elektronika nije kako treba, to me brine. I onda jednostavno vidite da to nije to! Tih godina se to nije vodilo kako treba i definitivno je bolje što je ta fabrika stala. Također treba upitati neke ljude zašto je isječen natrijum hlorat, druga fabričica koja je radila dole i bila izuzetno perspektivna! Zašto je isječena i zašto se iz nje sve prodalo nekome, nešto što je bilo dobro, to ne znamo. Znam da je baš i sam Ago Nadarević bio na toj fabrici i on je rekao da je bila izuzetno isplativa i rentabilna. Imate recimo “Natron Magla”, koji sad uvozi taj natrijum hlorat iz Njemačke, a mogla je ta naša fabrika da radi. I bilo bi dobro. I ona je isto tako, hajde da kažem, rizična što se tiče požara, ali se moglo raditi. Jer radila je dugi niz godina, imala je dobre radnike i sve ostalo. Zato kažem, dole je bilo od tih starijih ljudi koji su i nama prenijeli znanje. Bilo je izuzetno pametnih ljudi, odgovornih! Evo jedna informacija. Navodno, kad su ti Poljaci došli, htjeli su da prošire kapacitet fabrike što se nama nije sviđalo. Mislim, ona je onako jednom urađena za taj kapacitet i sad mijenjati njen kapacitet povlači

puno toga. Zatim su došli ljudi iz Teksasa koji su dole bili, njihovi inženjeri, neki Amerikanci, oni kažu: ‘Super je ovaj...’ Baš se sjećam kad je to jedan od američkih inženjera rekao. Kaže: ‘Ovo je super zato što imate ljude koji su odgovorni i kreću se vrlo često po fabrici i vide svaku sitnicu i brzo reaguju. Mi takve fabrike u Teksasu radimo u pustinjama, ali sa velikim brojem elektronske opreme, automatike i svega toga. Ipak su ljudi – ljudi.’ Ljudi prije reaguju i vide neke probleme. Jednostavno čovjek je, da kažem, odao neko priznanje zato što ta naša fabrika i nije imala nekih većih ekscesa, nije imala nekih većih požara. On je nama prikazivao neke snimke, to je strašno. Kad se tu desi požar, to je strašno, to su eksplozije strahovite.

(...)

MUNIB: Nedavno su Poljaci htjeli tu nešto da sijeku pa su zvali neke od poslovođa koji su radili dole. I neki dan mi je to pričao jedan poslovođa, Asim Kuduzović. Njega su zvali, on je otišao i vidio da su oni povadili dole iz hladnjaka bakarne cijevi koje su prodavali i tako da su sad cjevovodi do rezervoara slobodni! Znači, taj propilen oksid isparava. Ja mislim da javnost uopšte nema uvida šta se dole dešava. Treba izaći s nekim zvaničnim izvještajem, uraditi sve što se može uraditi, zapečatiti, i da se zna stanje. Najgore je sve to držati ovako kako jeste. Od žive pa do propilen oksida i svega ostalog. Bar živu bi, po meni, trebalo najprije spremiti adekvatno, da se zna tačno i količina. Čuo sam neke priče da se čak ta živa po litar-dva možda i vozila negdje. Neću nikog da okrivim, ali mislim da su za to krive vlasti. Znači, mora se tačno znati količina materije i adekvatno da se uskladišti onako kako dolikuje, kako treba, kako zakon propisuje, zakon o toksičnom i opasnom otpadu.

KLJUČNE RIJEČI I FRAZE:

UNIŠTENJE VOLJE ZA RAD

UNIŠTENJE FABRIKE

UNIŠTENJE ZNANJA

UNIŠTENJE TIJELA RADNIKA

SAMOUBISTVO RADNIKA

UNIŠTENJE DRŽAVE

Gotovo je nemoguće odvojiti tijelo fabrike od tijela radnika kada se govori o odgovornosti radnika za očuvanje fabrike, kao i načina na

koji se uništenje fabrike u privatizaciji odražava na tijelo radnika. Paralelno pratimo niz uništenja:

UNIŠTENJE VOLJE ZA RAD

Entuzijazmom radnika poslije rata fabrika je “dignuta iz pepela” bez ikakve opreme. U djelidbi fabrika kao ratnog plijena, nove etno-kapitalističke elite ponovile su logiku obesmišljavanja kao što su to činile i u ratu: radnici su založili svoja tijela, svoje znanje i svoj entuzijazam, ukratko svoju otjelovljenu želju, da pokrenu proizvodnju. Međutim, radnici su bili neuvremenjeni, bili su van svog vremena, jer fabrika u koju su došli više nije bila njihova fabrika. Tako su radnici bili uhvaćeni u poziciji *između dvije smrti*: svoje **SIMBOLIČKE SMRTI**, jer to više nisu bili isti radnici, i svoje **FIZIČKE SMRTI**, koja će uslijediti zbog organizovanih pritisaka da radnik svojom željom i tijelom kompenzuje nemar novog vlasnika za fabriku, zbog ucjena i mobinga da se pristane na neuslovan rad i kroz osiromašenje koje provodi strani vlasnik u sprezi s novim etno-kapitalističkim elitama i njihovim državnim aparatom.

Šta mislim pod simboličkom smrću radnika i kako to više nisu bili isti radnici koji su bili prije rata? Jednostavno: uništenjem društvene svojine uništena je i politička kategorija radnog naroda koji se ostvarivao kroz samoupravljanje. U privatizovanoj fabrici, radnik je pretvoren iz samoupravnog radnika u najamnog radnika, koji se još uvijek identifikuje sa fabricom i koji je prinuđen da se žrtvuje za fabriku kojoj je novi vlasnik predodredio uništenje. Tako se ponovo dijeli i radni narod koji se, kao i u ratu, stavlja u poziciju jednog dijela radnika protiv drugog.

Kako se fabrika rasparčavala, tako se mrvila i uništavala volja za radom kod radnika, što je za posljedicu imalo nemar kod pojedinih radnika (koji je, zapravo, reflektovani nemar privatnika i etnokapitalističkog državnog aparata), a on je mogao ugroziti sigurnost u fabrici, u gradu i šire.

UNIŠTENJE FABRIKE

I fabrika je morala biti uhvaćena u poziciju između dvije smrti: njena

simbolička smrt došla je prijetvorbom društvene u državnu imovinu, a fizička smrt, razdvajanjem pojedinih dijelova, otpuštanjem stručnih ljudi, nebrigom za održavanje, sjećom postrojenja i izvlačenjem svega što je vrijedno i što se može preprodati.

Vremensko podudaranje pozicije fabrike između dvije smrti i radnika između dvije smrti markira trenutak kreiranja etičke pozicije iz koje se rađa otpor radnika, kroz štrajk i pokušaj čuvanja tijela fabrike, a samim time i tijela radnika.

Isječena fabrika je sada mjesto rada berača željeza, u ekonomiji “preprodaje ostataka industrijskih postrojenja” (sintagma uzeta iz filma *Zemlja otrova*) i rada otrova.

UNIŠTENJE ZNANJA

Fabrika je “uhodan tim” i skup “odgovornih ljudi koji reaguju brzo”. Fabrika je istovremeno i mjesto proizvodnje znanja. Živo znanje radnika mora biti uništeno da bi kapital kao mrtvi rad – parazitiranje vlasnika i etnokapitalističkih elita – mogao opstati. Naime, nije proizvodnja ono što uvećava kapital privatnika koji je kupio “Polihem”. Njegov kapital uvećava rad radnika na uništenju fabrike i kreiranje jeftine radne snage. Zato, prvo mora biti obezvrijeđeno znanje koje je “diglo fabriku iz pepela” i onda istisnuto iz fabrike. Ali, gubitkom fabrike, “mi smo izgubili nauku”. Tako se privatizacija manifestuje kao antinaučna praksa.

UNIŠTENJE TIJELA RADNIKA

Najprije: iznevjerenost. U ratu su radnici “Polihema” proizvodili jestivo ulje, kisik za medicinske institucije, dezinfekcijska sredstva za vojsku i za bolnice. Odmah poslije rata im je isključena struja i voda zbog neplaćenih računa. Nove etnokapitalističke elite su tako iznevjerile radnike i zatim ih predale (prodale) privatniku. U ovoj razmjeni, pitanje nije više “Šta je radnik?” nego “U kojem modalitetu je radnik?” da može biti stavljen u opticaj kapitala na ovaj način.

Privatnik je “natjerao ljude da ostanu bez posla”. Biti natjeran da ostanesh bez posla znači ne prihvatiti ucjenu postojanja nadničarem.

Dalje, radnici su prisiljeni da se identifikuju s nemarom i uništenjem fabrike. Kao oblik otpora ovoj nasilnoj identifikaciji – dobrovoljnom umiranju – neki radnici amortizuju svojim tijelima privatizacijske udare na fabriku. Ovaj žrtvenički rad (nasuprot udarničkom radu u socijalizmu) je rad u korist kapitala u ime kojeg se fabrika uništava. Radnik žrtva ne može da žaluje gubitak fabrike kroz protest protiv privatizacije. Usljed takvih pritisaka neki od njih umiru, doslovno im otkazuju nervni sistemi (moždani udar) i njihova srca (srčani udar).

Tako se privatizacija manifestuje kao egzekucija radnika.

Radnici su razjedinjeni ucjenama: satjeruje ih se u ćošak, dočekuje pojedinačno i pojedinačno se na njih vrše pritisci da prihvate cijenu svog rada od koje ne mogu da žive. Tako se stvara alijenacija radnika kroz ucjene da potpišu rad za minimalac. Tako se stvara anonimnost radnika žrtve koji ne smije svom kolegi da kaže da ga privatnik ucjenjuje. Što nesigurnost za posao duže traje u realnosti, time se konstruiše unutrašnji svijet radnika žrtve koji je sve više proganjajući i pun krivnje. Nikakav odnos nije moguć niti se uzajamnost može uspostaviti, te zato nepovjerenje i beznađe hrane ovaj unutrašnji svijet radnika žrtve. Zato svakodnevno i čujemo fraze poput: “Ništa se ne može promijeniti”, “Odavdje treba bježati”. Ovo je indeks kapitala kao mrtvog rada (Marks): kapital poput vampira isisava živi rad i uvećava se što više parazitira na živom radu radnika žrtve, koji radi dok se zadužuje da može da radi, dok misli o fabrici i dok se se brine za fabriku i kada nije u njoj.

SAMOUBISTVO RADNIKA

“...Pa nam se ljudi bacali sa zgrada, to je žalosno. Begić se bacio sa zgrade, da to njegova kćerka gleda, mislim – to je žalosno.”

2. 4. 2011., Muharem Begić, radnik “Polihema”, počinio je samoubistvo i tako se izuzeo iz nasilja privatizacije. Zapravo, jedino bi bilo ispravno reći da su Muharema Begića poljski privatnik i etno-kapitalističke elite koje vladaju Bosnom i Hercegovinom primorali da poćini samoubistvo.

UNIŠTENJE DRŽAVE

Uništenje države kroz privatizaciju vidljivo je od sakrivanja ugovora o privatizaciji “Polihema”, zastoja sudstva u rješavanju potraživanja radnika za isplate zaostalih plata i doprinosa, do nemara nadležnih institucija koje nisu napravile popis otrovnih materija koje su nepropisno skladištene i koje su prijetnja za stanovništvo i životnu sredinu.

RADNIK GORI!

RADNIČKA BRIGA ZA SIGURNOST

DAMIR: Spomenuli ste da je sigurnost u nekoliko trenutaka bila pod upitnikom. Čega se sjećate kad sad to kažete?

MUNIB: Pa vidite jednu stvar. Eto ja sam dole ugasio jedan od požara. Uvijek sam bio odgovoran i znao sam s čime radim, s kakvim materijama radim, šta su po hemijskom sastavu. Ne samo ja, svi su radili odgovorno, mada je u posljednje vrijeme bilo tih starijih kolega koji jednostavno nisu više imali snage, jer nisu imali financijsku sigurnost, nisu mogli da održe porodice! Zbog toga je sve bilo upitno, bilo je teško ustvari raditi s ljudima koji su jednostavno okrenuti na drugu stranu.

DAMIR: Požari.

MUNIB: Da, da. Ja sam ugasio jedan od tih požara. On je bio prije privatizacije. U ranim jutarnjim satima, možda oko pet ujutro. Tad je “Polihem” vodio Adem Tucaković. Ni tada nismo imali, recimo, antistatička odijela. S obzirom da radite s materijama koje imaju niske tačke paljenja, dovoljno je samo malo statičkog elektriciteta i gotovo je. I izašli smo napolje, pumpa nam nije povukla tečnu fazu. Imali smo velike rezervoare odakle se pumpama doziralo gore u banje, odatle na pogon, odakle smo uzimali u rekatore te gasove. I pumpa je jednostavno stala. Dobije tu gasnu fazu i onda vrti, ne može da baci gore. Bilo je tu poslovođa, ja se sjećam, mi smo zajedno radili, dijelili smo jednu veliku komandnu salu i to nije bila moja zona odgovornosti. Ja sam radio kao operator na poliolima i isto tako na toj komandnoj tabli. I sjećam se baš da je Anto, Čajić Anto se zvao kolega,

otišao da ozrači tu pumpu. A ja sam s drugim kolegom, koji je bio vanjski operator, izašao da mu pomognem da pročepi jedan sud gdje je bio kiseli rastvor. Radi se o adipinskoj kiselini, koja je izuzetno štetna ako dođe u oči. On je imao zaštitno odijelo i ja sam odlučio da izađem s njim da to pročepimo. U jednom momentu ja sam vidio da je nebo postalo narandžasto. Ja to nikad nisam... Mi smo bili iza jednog velikog dehidratora, jedne velike posude od koje nismo vidjeli šta se dešava. U pogonu je bila velika buka. I ja kažem njemu da je to možda nus u reakciji, ide na onu baklju nekadašnju pa se spaljuje. Da se ne bi zagađivala okolina, spali se. I ja kažem da su povećali baklju, sigurno su imali neki zastoj. Sjecne struja ili nešto, pa se... Kad ja pogledah dole, ovako sa strane, vidim ja plamen je ogroman! Znači plamen, jedno trideset sa dvadeset metara pojasa. A taj Anto Čajić, on ide, zapaljena mu je jakna, trči, i on već gori! I ja sam strčao dole i ja njega provaljam po travi i nekako ugasim. On kaže: 'Čičak, gotovo je!' I ja sam tad pomislio na tu pumpu etilen oksida jer je ona tu bila. Ali mi nije u prvom momentu palo na um da je on ustvari ozračavao tu pumpu, jer su ga poslali odozgo. I ja pogledam. Sve ono što je na "Polihemu" dole bilo "regularno", lijepo je to sve za pogledati, imate takvu protupožarnu opremu i sve to. Ali ja sam tad u tom momentu shvatio da je to sve ništa! Jer kad imate takvo oslobađanje toplote, da vam jednostavno pali kožu s lica, vi ne možete prići. Ja sam na pedeset metara bio, ali ja ne mogu da priđem. Požar je bio strahovit! Dešavalo se sve tako brzo! Ja sam se okrenuo, neko je već javio njima, žene iz laboratorije su već bježale prema cesti. Ali ja sam znao da se to mora zaustaviti jer mi tu ni kod kuće nećemo biti sigurni. To se zna.

DAMIR: Koje je to godine bilo?

MUNIB: To je bilo prije privatizacije, ne znam tačno... je li bila 2002.? Ne znam, tako nekako. Prva, druga, tako nešto. Uglavnom, ja sam vidio da jednostavno to mora da se ugasi. Sva sreća, neko je ostavio nekakvu veliku bundu na pogonu. Ja sam brzo odvrnuo hidrant, pokvasio tu bundu vodom i stavio je preko glave i ja sam se ustremio prema tom ventilu tamo. Možda ozraka nije bila puno velika, ali je pod pritiskom gas izlazio tako strahovito brzo da je požar bio ogroman. Ja sam nekako uspio da dođem i zavrnem sve to. I kad sam vidio da je stalo, joj, meni neko olakšanje! Ali vidim ja izolacija gori, aluminijum gori, sve. Jedan od poslovođa je došao i mi smo nekako jedva to ugasili, brzo, hidrantom. Nismo smjeli ni posipati baš... Sva sreća da pumpa nije stala i cirkulacija je još uvijek išla, tako da je vraćala tamo

u rezervoar. Nije se pregrijavalo, mada su neke cijevi bile pregrijane, što jest, jest, ali nekako smo to sve sanirali, uglavnom ugasili smo požar. Vatrogasci su došli isto. Oni jesu brzo došli, ali se sve munjevito dešavalo. Vi ste uvijek dole na komandnoj tabli imali tri-četiri alarma ako se nešto desi. Ali sve je to u redu kad je instrumentacija dobra!

KLJUČNE RIJEČI I FRAZE:

RADNIK GORI.

“FABRIKA ILI ŽIVOT” JE LAŽNI IZBOR.

RADNIK IZMEĐU DVA GUBITKA.

POZICIJA SUBJEKTA RADNIKA UPRKOS SVEMU.

Radnik gori. Toplota je tolika da “jednostavno pali kožu s lica”. U ovoj riječi “jednostavno” sadržana je sva izvjesnost smrti ako radnik uđe u plamen da spriječi veću eksploziju i sav prisilan izbor radnika za rješavanje problema. To nije pitanje racionalnog izbora, jer u racionalnom izboru radnik nikada ne bi ušao u pojas plamena “trideset metara sa dvadeset”. U svjesnosti radnika da je izbor *fabrika ili život* zapravo lažni izbor (ako izabere život, tj. ako počne bježati iz fabrike, izvjesnost je da će ga u većoj eksploziji izgubiti) temelji se etička pozicija brige radnika za fabriku i za grad. Nasuprot racionalnom izboru u kojem se traži optimum (“dobitak-dobitak”), sada je radnik stavljen u poziciju *izbora između dva gubitka*. Interval između dva gubitka je podudaran s intervalom između dvije smrti radnika i tako je ova pozicija konstitutivna za *poziciju subjekta radnika uprkos svemu*.

RAD OTROVA I EKOLOŠKA SVIJEŠT RADNIKA

DAMIR: A otrovi su ostali?

MUNIB: E jeste, oni su ostali. Znači isjekli su natrijum hlorat; dok smo mi gore radili, na poliolima, oni su sjekli natrijum hlorat, sjekli su elektrolizu. Onda su to prodali, sve je išlo u staro gvožđe. Neke stvari su prodate, to je privatna fabrika, nas to, da kažem, ne zanima. Tu imate čovjeka koji je sve privatizovao i došao da radi. Mada je postojao ugovor koji treba da ispoštuje, kako je trebao da ispoštuje. Ali eto nije. A prodali su trideset tona, čini mi se, žive. U to vrijeme je išlo negdje

u Afriku jer se dole otvarala takva vrsta elektrolize. Eh sada, ono što je ostalo po cjevovodima i sve to, to se kupilo u burad. To je bilo privremenog karaktera, do 2009. godine, znači kupljeno je u te plastične buriće.

DAMIR: Kako se kupilo?

MUNIB: Eh! Radnici koji su ostali dole, radili su na pretakalištu hlora za potrebe tog propilen oksida gore. Sjećam se da su tu bili Palavrić Sead i Miralem Ibrišimović, čini mi se tako se zvao. Ne znam. Ne mogu da se sjetim. Oni su to kupili u ta burad. Bilo je dosta materijala, oni su kupili i po zemlji lopatama, i čime su mogli. I rukama nekad. I mi smo poslije, kad su oni otišli, isto tako zašli po onim kanalima koji su bili odvodni kanali. Kupili smo rukama, na konzerve, rukama, sve gdje god smo vidjeli imalo žive, kupili smo je. Napravili smo jednu akciju, tih zadnjih dana kad smo odlazili. Sjećam se isto da je naš direktor koji je bio dole, Mahmutović Munir, pokupio s neorganske laboratorije neke hemikalije koje su bile izuzetno otrovne i za koje je on smatrao da ih treba neutralisati što prije. Čini mi se da je on to odnio kod čovjeka koji je radio baš u neorganskoj laboratoriji, ne mogu tačno da se sjetim imena, da to neutrališu. To je bilo nešto jačih otrova. Međutim, živa kao živa je ostala nezbrinuta. Ona je u plastičnim buradima. Znamo svi šta je živa. I znamo kako se drži toksični otpad... Pa da je iko i u jednom momentu reagovao, svi u ovoj državi i u Kantonu bili su zauzeti nekim svojim poslovima. Mada bih ja ovdje konkretno okrivio sve inspektore. Kako se može toksičan otpad držati, a da mu ne znaš količinu, ne znaš mu količinu?! Oni svi dole kad dođu i pogledaju, kažu: 'Pa to je zemlja!' Ispod zemlje je živa, ljudi, u tom buriću! Normalno, neće ti niko dizati zemlju da pogledaš to! Živa je unutra! Ima možda pet tona žive! Ta živa konstantno, znači, radi. U ljetnim uvjetima ona izađe. Ona nije adekvatno zbrinuta. Postoji posebna ambalaža za živu! Ona konstatno radi i izađe normalno vani. Te pare žive izađu, vjetar ih raznosi. Ona je znači 11 godina od tog privremenog zbrinjavanja dole! Šta se dešava? Znači, mi u ovom okruženju ovdje možemo imati samo veće i veće količine žive, što god je ona duže dole. Onda postoji jedna druga opasnost. Ima ljudi koji će za neke novce uraditi stvari. Znači, može neko doći dole od tih privatnika i, kad se tako bahato odnose prema tom otpadu, platiti ljude da istresu to negdje. Možda sutra pored moje kuće ili šume ili tvoje, ne znam ni ja čije. Ljudi će to uraditi! I nakupit će neke druge zemlje i stavit će je preko! Znači, ne možemo se tako odnositi prema

tom otpadu. Oni kažu da trebaju ogromna sredstva. Pa vi imate najveće moguće profesionalce koji su radili dole! To su ljudi koji su radili na elektrolizi. Oni su dole. Na to jedno bure se stavi kabal, indukcionim naponom ta živa jednostavno ispari i kondenzuje! Imate čistu živu u posudama, to nije nikakav problem riješiti! Nikakav! Samo treba volja. I treba da se plate ti ljudi. A manje će se platiti ti naši ljudi koji su sad možda bez posla, da to urade, nego da vi angažujete neku agenciju, ne znam, evropsku.

DAMIR: Znači, mi ne znamo kakvo je dole stanje?

MUNIB: Ne znamo. Pazite, imamo dvadeset, čini mi se dvadeset i nešto burića. Dvadeset ili pedeset. Ne znam tačno koji je broj, znam da je ogroman broj burića; složili smo to na kamaru. Da li ih je poslije premještao neko, neki govore da je to sad pod nadstrešnicom – ne znam. To je bilo unutar elektrolize, u jednoj prostoriji, a nedavno sam čuo od nekih kolega da je to prebačeno već ispod nadstrešnice koja je otvorenog tipa! Znači, ono, živa izlazi iz buradi i vjetar nosi živine pare. Vi sad nemate uvid u to koliko toga ima. Mada ja kažem da je to najlakše riješiti. Ta živa se može fino upakovati, da znate tačnu količinu. I otpadna zemlja se može riješiti.

DAMIR: A šta je sa kruksom?

MUNIB: A kruks je neka druga priča. Ja o tome vrlo malo znam, zato što je on gore sa HAK-a 2, ali je bio kruksa i dole u području ispod našeg HAK-a, "Polihema", na nekadašnjem zemljištu. Mislim da je to bilo zemljište lakirera i farbara. Mislim da su to dole negdje odlagali. Tako nekako. Ja sam to samo čuo, ne znam stvarno. U vezi s tim ne znam ništa. Ali definitivno ovo što se tiče žive, što se tiče propilen oksida, koji je gore, koji je isto tako kancerogen, znam da izlazi, znači isparava iz tog rezervoara, izuzetno je zapaljiv! Bilo je priča i da Romi tu ulaze, da skidaju ventile. Zamislite da neko ode tamo. Kažem Vam, tu je dovoljno samo malo nepažnje... Nemate antistatičko odijelo, nemate ništa, samo malo nepažnje i – to se pali. I to je onda užas. Eto, može se desiti velika eksplozija! Pazite, imate dole tih rezervoara pod pritiskom azota, koje smo u svakom slučaju, kad smo izlazili, ostavili. To je inertni gas koji sprječava izlazak tog gasa, ostavi se pod pritiskom. Sad je pitanje da li su negdje dihtunzi pustili, pošto je sve to staro. Šta ja znam, treba malo raditi na tome da se dovedu vlasnici toga, da se to

riješi.

DAMIR: Koja je Vaša poruka javnosti u vezi s tim otrovima koji su dole ostali?

MUNIB: Svi smo nekako gluhi na mnogo toga. To što je u “Polihemu” živa, to je izuzetno opasno za ovaj kompletan grad. Za djecu i za sve ljude okolo. Ljudi mogu pročitati na internetu šta je obični amalgam, amalgamske plombe u ustima. Zna se šta su u posljednje vrijeme sve prouzrokovale. Živa je izuzetno otrovna i nije dobro da je tu. Mi nikako, kao društvo, ne reagujemo na takve stvari. Evo recimo, mi smo tamo u Šerićima, odakle sam ja, formirali jedno ekološko udruženje. Zove se “Jezero”. Ekološka organizacija. Mi smo radili vodene tokove, čistili smo. Pravili smo akcije. Međutim, to je sve neodrživo. Zašto? Zato što mi od vlasti nemamo apsolutno nikakvih odgovora... Ljudi su gluhi!

DAMIR: Znači niko od vlasti se nije pobrinuo ni u jednom trenutku oko tih otrova?

MUNIB: Ni u jednom trenutku! Jer da jesu, stanje ne bi bilo ovakvo kakvo jeste. Sigurno! Živa se ne može držati u ovakvim okolnostima, to trebamo dići na jedan viši nivo zaštite. Dokle više s tim? Pazite, imate živu koja je u plastičnim burićima. Četri do pet tona žive! Treba to sve držati u skladu sa zakonom. Da se sve to provede, da se tačno zna količina i da se adekvatno skladišti. I mi tek onda možemo pričati o nekoj sigurnosti. Ovakvo mi nismo sigurni ovdje. Niko ovdje nije siguran! Mi svakim danom, posebno u ljetnim danima, možemo imati sam veće količine živinih para u donjem dijelu grada. Zar nam to treba? Mislím, ja sam pristao na ovaj intervju samo iz tog razloga. Iz razloga neke odgovornosti. Ljudi, dokle ćemo više ovako? I onda se pitamo zašto ljudi odlaze. Pa kako nećemo odlaziti, mi sami sebe zatrpavamo problemima i smećem! Rudnik “Banovići” se tako bahato odnosi s gornje strane, prema tom tamo dijelu. S gornje strane sipaju jalovinu, s donje strane jezera Modrac. Jezero Modrac je katastrofa, s tim njihovim muljem i svim ostalim jer im nikad separacija ne pročišćava. Zagadili su sve živo! Ja sam jednostavno prinuđen da odem, za moju djecu to više nije sredina za život! Mi sami sebe zatrpavamo problemima! Zašto? Zato što ne reagujemo na vrijeme. Krajnje vrijeme je da neko, neke snage u ovoj državi krenu! Mora se krenuti odnekud.

Trebamo ljude pozvati na odgovornost. Ne može više ovako! Pa ljudi sijeku hektare i hektare šume! To je najveće bogatstvo odakle potiče i voda i sve ostalo. To uništava životnu okolinu, sve živo uništiše. Kako ćemo ostati tu i opstati? Ne možemo ostati i opstati! Sutra ćemo svi otići iz ovog grada ako ga budemo tako trovali! I nije tu samo u pitanju zagađenje zraka. Stanje jeste alarmantno, ali pogledajte sve te hemikalnije po gradu. To je strahota! I jedanaest godina sve to da bude u tim burićima, čovjek se stvarno zapita ima li tu igdje normalne i zdrave svijesti. Pa zbog takvih stvari bi u Evropi ljudi letjeli s posla i svi inspektori koji su nadležni trebali bi sami da daju ostavke ako neko vrši pritisak na njih! Ovo je više nemoguće! I da tako neko dođe pa da dvadeset godina, eto jedanaest, dvanaest do petnaest godina, nebitno, da nam ostavi jedan otvoren rezervoar propilen oksida onako, da se grad truje! I da on isparava polako dok ne ispari. 'Hajde dok ne ispari', je l' da? Je li tako treba da se odnosimo prema takvim stvarima? Mislim, to... ljudi, to je više nemoguće! Šta smo mi sve dopustili?! Pitamo se sutra što ljudi odlaze. Zašto ljudi odlaze? Pa ne može se više živjeti u ovakvim sredinama! Na sve strane je šuma. Ja jednostavno više nisam mogao da funkcionišem u tom udruženju, dok sam mogao prikupljati mladi svijet... Mi smo skupljali po deset kamiona otpada! Kad sam vidio da mladi ljudi neće više da se odazivaju na akcije, to više nije imalo smisla. Ne možemo; mi pokupimo danas, kroz mjesec, dva, tri, pet – smeće opet tu! Zašto? Zato što nam na nivou gradova i države niko ne radi svoj posao! Pa ljudi, mi moramo donijeti zakone za takve stvari! Mi moramo početi kažnjavati takve ljude novčanim kaznama, i za otpad i za smeće, za sve. Pa putevi su nam zatrpani! Mislim, povisim ton, ne mogu više, muka mi je od svega toga! Kad krenem na posao, vidim gospođe starije, izbacuju iz auta, izbacuju na našoj Spreči otpad! Po najlonke otpada! Pa ja ne znam šta je to? Kakva smo mi država? Nasred puta baca otpad! I onda sav taj otpad poplava odnese opet dole na one naše njive. Poljoprivrednici, kad nadođe voda, oni proklinju sebe što su živi! Moraju da očiste sve to. Mi nemamo zakona za takve stvari. Ovdje treba uvesti tako rigorozne mjere, za bilo kakav otpad. Mi to moramo hitno riješiti kao društvo. Ljudi, ogadit će nam se naša rođena životna sredina. Mi nećemo moći živjeti tu. Bez čistog prostora ja ne mogu, jednostavno, vidjeti ni sebe, ni svoju djecu sretnu. Ne mogu da se nasmijem u takvom okruženju. Ja odem na Konjuh, na zidine, pa kad vidim onu limenku bačenu, pitam se: "Pa, Bože, zar je neko mogao doći ovdje u ovakvu ljepotu i baciti limenku?!" Pa, ljudi, to je van svake pameti! Ili vidiš grupu, došli su porodično da sjede na izletištu i spakovali su smeće u vrećice i okačili na granu! Stavili smeće pored borića, face! Dođu životinje, raznesu, poderu! Šta si uradio? Ništa! Nemamo svijesti!

KLJUČNE RIJEČI I FRAZE:

RAD OTROVA

VRIJEDNOST OTROVA

KOLONIJALIZAM KROZ OTPAD

EKOLOŠKA SVIJEST RADNIKA

RADNIK KAO VJERODOSTOJAN SVJEDOK

ČIN BRIGE RADNIKA KAO ČIN SVJEDOČENJA

GOVOR BEZ STRAHA

BERAČI ŽELJEZA

PROTJERANILJUDI ZBOG RADA OTROVA

Otrovi rade i njihov rad ima drugačiju vremensku i prostornu logiku: eksponencijalna je opasnost koju proizvode po živi i neživi svijet, po prostor, po sadašnjosti i budućnost. Otrovi vrijede: vrijednost otrova je u opticaju vrijednosti tijela svih nas i prirodne sredine, izloženih ovim otrovima. Berač metala, koji siječe ostatak fabrike, ima svoju vrijednost – koja je ispod vrijednosti metala za koji rizikuje vlastiti život. Privatnik i etnokapitalističke elite također imaju vrijednost, koja je viša upravo zato jer radnik koji gori i berač željeza koji siječe ostatke fabrike vrednuju sebe i svoj rad toliko nisko da proizvedu relativno višu vrijednost privatnika i etnokapitalističkih elita. Zajednica u kojoj se otrovi nalaze ima svoju vrijednost, koja je geografski specifična, i tako vrednovana u odnosu na druge sredine (u kojima bi bilo skuplje odložiti otrove). Ovako radi *kolonijalizam kroz otpad*, koji održava uništene industrijske zone kao skladišta opasnih otrova. Svi koji su uhvaćeni u mrežu – od zajednice, preko privatnika, etnokapitalističkih elita, „bivših radnika“ „Polihema“, berača željeza i, na kraju, samih otrova – iako na površini različiti, dijele isto razumijevanje i ideološki su interpelirani, pozvani su da budu tu kako bi uvećali vrijednost kapitala.

Ekološka svijest radnika također ima vrijednost. Najprije se ogleda u tome da radnici osjećaju „odgovornost da govore“ o napuštenom otpadu. Ova odgovornost je odgovornost *vjerodostojnog svjedoka*. Biti vjerodostojan svjedok činjenicama u ovakvim okolnostima znači iskoračiti iz ovog režima nasilja kroz relativizaciju istine i kroz poricanje (prećutkivanja, skrivanja otrova, nerad inspeksijskih službi, nekažnjivost ekološkog nasilja), ali ne na način da se ubjeđuje ili poziva na dijalog s onima koji relativizuju istinu i koji

zagovaraju poigravanje činjenicama; to je neuporedivo poigravanje – okvir u kojem se kreće vjerodostojan svjedok činjenicama ne može da prihvati uslove koje današnje etnokapitalističke elite postavljaju kao jedine moguće. Vjerodostojno svjedočenje činjenicama ekološkog nasilja preispituje same uslove mogućnosti postojanja postinstinskih etnokapitalista danas u Bosni i Hercegovini. Koje su to domaće i međunarodne snage koje ih održavaju na vlasti danas? Čijim interesima služi stavljanje u opasnost života zajednice i prirodne sredine kroz rad otrova? Mišel Fuko, u svojim predavanjima o diskursu i istini iz 1983. godine, bavi se problemima govorenja istine i onih koji govore istinu kao specifične aktivnosti i specifične pozicije u društvu koja se u ovakvoj aktivnosti zauzima. Parezija – antički je koncept kojeg Fuko preispituje kao govor o neprijatnim istinama bez obzira na posljedice. To uključuje i slobodu govora, koja je diskursom ljudskih prava u Bosni i Hercegovini pervertirana do nivoa relativizacije činjenica. Sloboda govora ne može i ne smije biti horizont naših očekivanja i naše nade, jer ona samo vodi do višeglasja kojim se podržava postojeće stanje. Danas se sloboda govora u Bosni i Hercegovini promovise da bismo se održali u demoralizovanoj poziciji, da mislimo kako se ništa ne može promijeniti i kako možemo reći ono što nas boli, ali bez ikakve mogućnosti da promijenimo okolnosti pod kojima su nam nanesene nepravde. Tako i naš govor podsjeća na katalog nepravdi: na žalopojku, na “kukanje” koje nema svog adresata, koje niko ne može da čuje. Tako mi postajemo žrtve koje su naučene da govore samo kao žrtve, i ništa više. U ovom režimu slobode govora, nepravda se relativizuje i postaje ista kao i zahtjev za pravdom, a naš govor o nepravdi se troši, postaje beznačajan, samo još jedan u masi glasova. Nasuprot pukoj slobodi govora, parezija znači najprije odnos prema sebi: neodstupanje od sebe i posjedovanje integriteta i samosuvereniteta. Nadalje, parezija podrazumijeva da se pojedinac koji govori istinu bez obzira na posljedice pripremi za suočavanje sa svijetom u kojem živi, a to suočavanje je etičko i racionalno. To podrazumijeva pripremu za *govor bez straha*. Govor bez straha predstavlja jedini mogući zalag danas u Bosni i Hercegovini, pošto je budućnost izvjesna: jedino može da nam bude gore nego što je sada.

U svom vjerodostojnom svjedočenju, *radnik rukama skuplja živu* kako bi spasio zajednicu. Ovo je *čin svjedočenja kao briga za zajednicu* u kojem radnik sebe žrtvuje. Jedini način da se izađe iz logike žrtvovanja vlastitog života u nastavku ekološke svijesti je da se ekološko nasilje rješava kao društveno pitanje i problem.

MARIO HIBERT

III. MEDIJI I DRUŠTVENA PISMENOST

As we may not think
(kako se pomisliti ne da)

41 Analizirajući „strukturalne aspekte svakodnevnog očaja“ tj. neoliberalnu dosadu kao mješavina stimulusa i voljne lakovjernosti, M. Kingwell (2019) upozorava kako je oslobođenje od dosade lažno obećanje svećenika transhumanizma koji otvaraju pristup „magičnom korisničkom iskustvu“ da bi se namjesto uklanjanja simptoma dosade iste dodatno tehnološki indukovalo i proširivalo posredstvom inteligentnog dizajna korisničkog sučelja (interface). Iza ove dobrovoljne uključenosti (participacije) stoji ideja „libertarijanskog paternalizma“ kojim se ljude vrednuje isključivo kao podatkovne keš-čvorove nikako kao nositelje (digitalnih) prava. Cinična realnost da platforme i tražilice izgledaju poput javnog resursa (dok je zapravo riječ o privatnim korporacijama koje propagiraju sekularnu vjeru u tehnološke naprave) problematiku regulacije platformi koje drže monopol nad podacima čini krucijalnim izazovom za budućnost demokratije: „vlada i mediji jesu nesavršeni, no barem tvrde da su u službi demosa. Beznačajna božanstva tehnološkog poretka ne rade čak ni to. Zbog čega im onda dajemo svoje dnevno vrijeme, ali i svoj novac i lojalnost?“ (str. 103-104).

42 U eseju „Autonomija i kontrola u doba postprivatnosti“, F. Stalder analizira historijske promjene u percepciji uloge privatnosti na Zapadu. Sfera privatnosti je bila domena građana u koju

„Društveno' ne postoji izvan društvenih medija.“ „Prosvjetiteljstvo nam ne donosi oslobođenje već depresiju.“ „Ono što se urušava je zamišljanje boljeg života.“ „Šta se dešava kada više nismo u stanju razlikovati utopiju i distopiju?“ „Šta se događa kada se anksioznost zbog informacijske prezasićenosti premetne u dubinski osjećaj praznine?“

(Geert Lovink)

Mašinska distribuiranost disruptivnosti i klonulosti u toksičnu ovisnost (tehnološki nihilizam, Gertz 2019; neoliberalnu dosadu Kingwell⁴¹ 2019), karakteristike su najrecentnijih procesa maksimiziranja profita i podriivanja demokratije. Rupturu društvenog prijepisa “programiranu” deregulacijom privatnosti⁴² dominantno određuje sintagma “digitalni feudalizam” uspostavljen platformskom ekonomijom (trgovina pažnjom i osobnim informacijama za prihode od oglašivača). Proizvodnja i potrošnja vlastitog identiteta na društvenim mrežama, “digitalno stanje” (Stalder, 2018) kao izraz globalnog političko-ekonomskog okvira eksploatacije, kao i njegove prateće putanje (podaci, algoritmi, umjetna inteligencija) tako postaju izazov za kritičku dekolonizaciju i taktičko obrazovanje (tumačenje medijskog aktivizma kroz politizaciju estetike). U tom svjetlu, ovaj rad je zamišljen kao studija društvene disrupcije: od prostora slobode do prostora nadzora.

Artikulaciju uvjetovanosti proizvodnje i distribucije afektivnog (disruptivnog, inovacijskog, otvorenog, slobodnog itd.) možemo pratiti kao razgradnju javne sfere u tzv. „kolapsu konteksta“⁴³. Sukob s postčinjeničnom viralnošću nastao je kao zadatost, biotehnoška norma čija infrastrukturna normativnost traži kritičke studije interneta. Diskurzivnost „automatizirane javne sfere“ (Pasqualle, 2017) odnosno učinci dizajnirane amplifikacije deregulacije, deinstitutionalizacije, kompetitivnosti, stoga, ovdje nisu predstavljeni kao pitanje o kompetencijama informacijske i medijske pismenosti već oblikovani zapitanošću šta znači biti digitalni humanist/aktivist? Aktualitet algoritamskog oblikovanja pažnje (želje bez subjekta), semiokapitalistička je manifestacija ekonomije žudnje koja nas, kako upozorava Kingwell (2019) odvodi u stanje samokonzumiranja, zombifikacije. Politička misao prekoračenja kontinuiteta virtualizacije se, stoga, ovdje oslanja na uvide iz medijske

država nije imala pravo ulaziti. Dužnost građana je bila da budu lojalni, da poštuju pravila i finansijski podupiru državne poslove kroz različite oblike poreznih davanja. Naravno, državni aparat je i dalje ostao ilegalno uključen u prikupljanje privatnih podataka, ali zvanično to nije dozvoljeno. Stalder utvrđuje kako se "svetost" private sfere drastično mijenja s obzirom da korisnici Mreže više nisu zabrinuti niti zainteresirani za zaštitu privatnosti. S društvenim medijima granice privatnosti postaju još zamagljenije, a aspekti svakodnevnog života vidljivi u gotovo svim društvenim sferama.

43 Riječ je o sociološkom konceptu koji opisuje šta se događa kada veliki broj društvenih grupa egzistira u jednom prostoru. Obraćanje publici postaje izuzetno nezgodno u prostoru virtualnog gdje se okupljaju prijatelji, roditelji, kolege itd. što stvara velike poteškoće u kombiniranju različitih osobnosti (uloga) koje se prepliću u takvom okruženju. Ova sintagma se pripisuje dannah boyd koja u svojoj magistarskoj tezi iz 2002. godine njome opisuje svakodnevnicu interakcija digitalno povezanih građana, a upravljanje digitalnim identitetom objašnjava kroz iskazivanje samo njegovog dijela (fasete) u socijalnim interakcijama. Prema boyd, digitalno okruženje ne samo da mijenja naše poimanje konteksta već korisnike motivira da razvijaju nove mehanizme vlastitog

teorije koji tehnologiju ne posmatra kao kulturalni konstrukt već autonoman agens koji programira kulturu. Uvjet da se propituje nekritički odnos prema digitalnom (tehnopozitivistički narativ novomedijske inovativnosti), stoga, može pogrešno zvučati kao odbacivanje digitalnog (Cramer, 2014). U biti radi se o priznanju i pristajanju da se stanje medija nakon digitalizacije krucijalnih kanala komunikacije mora misliti kao neuredno, nepredvidivo, postdigitalno⁴⁴, drugim riječima, ono uključuje tehnološko i ne-tehnološko, biološko i informacijsko, digitalno i analogno (Jandrić et al. 2018, str. 895). Razočaranje i skepsa spram digitalne centralizacije društvenosti namjesto emancipacije ujedno predstavlja i značajno mjesto pozicioniranja otklona od jednodimenzionalne, platformske, digitalne transformacije, drugačije govoreći, dominacije tehnološke konektivnosti nad društvenom kolektivnošću. Kako uvjetovanost i ovisnost o (digitalnoj) tehnologiji dodatno pojačava nespemnost da prihvatimo njezinu kritiku, demaskiranje epistemičke i političko-ekonomske hegemonije uspostavljene nihilističkom upotrebom društvenih medija, na koncu upućuje na pogled ka inteligentnom dizajnu kapitailističkog modela nadziranja i kontrole, novom obliku moći koji se realizira „vlasništvom nad sredstvima za modifikaciju ponašanja“ (Zuboff, 2019).

Ekstrakcija kognitivnog viška vrijednosti iz neprekidnog živog kapitala (Lazzarato, 2014), mrežnih aktivnosti korisnika, ostvaruje se kroz neprestano algoritamsko bilježenje i praćenje, ali i modifikaciju ponašanja, raspoloženja i navika. Proces razotkrivanja akumulacije i upravljanja tzv. „bihejvioralnim viškom“ (Zuboff, 2019) matematičkim modelima mašinskog odlučivanja koji aproksimiraju ljudsko ponašanje algoritamskom modulacijom matrica podataka počiva na istraživanjima koji ukazuju u kojoj mjeri su naše odluke izložene modelima destabilizacije javne svijesti: „Facebook definira ko smo, Amazon definira šta želimo, Google definira šta mislimo“ (Dyson, 2012, str. 308). Internet je mračna šuma, mentalni prostor mjesečarenja koji su zaposjele mašine sa kojima postajemo neurološki intimni (Konior, 2020). Ovisni o njihovim stimulansima, „fiziologiju“ digitalne (medijske) kulture možemo tako okarakterizirati i kao raspolućenost između šizofrene produktivnosti i narcističkog delirijuma: „Internet je klaustrofobija nutrine koja se samo čini našom“ (ibidem, str. 5-6). Govorimo, dakle, o tragediji komunikacije nastaloj dobrovoljnom participacijom, hipernihilizmu koji zadire u samu bit našeg kolektivnog psihološkog stanja

predstavljanja. Vidi više:
<https://www.danah.org/papers/Thesis.FacetedIdentity.pdf>

44 Ukoliko hoćemo objasniti tzv. postdigitalno stanje, kako naglašava Cramer, „prefiks ‘post’ ne bi trebalo razumijevati u značenju postmodernizma ili posthistorije, već u smislu postpunka (kontinuiteta punk kulture na način koji je još uvijek punkerski, ali također i sa one strane punka); post-komunistički (kao kontinuirana socio-politička stvarnost u zemljama bivšeg Istočnog bloka); postfeministički (kao kritički revidiran kontinuitet feminizma sa zamagljenim granicama ‘tradicionalnog’, feminizma bez prefiksa); postkolonijalizma i u manjem opsegu postapokaliptičnog (svijeta u kojem apokalipsa još nije gotova već ju je moguće postmatrati kao uznapredovalu formu diskretne prijelomne tačke aktualnog stanja.“ (Cramer, 2014)

45 Kako zapaža N. Gertz, srednjevjekovni nihilizam nastojanja da se dokaže da Bog postoji zamijenjen je modernim nihilizmom današnjice u kojoj se nastoji dokazati da postoji Ja.

46 Prateći dinamiku algoritamske proizvodnje subjektivnosti Terranova ističe kako se tzv. mrežna moć (network power) ne obraća nekoj specifičnoj individui već personalnim podacima, pa je te subindividualne jedinice moguće

uspostavljenog nagovorima iz mašinskog krajolika. Iracionalna agresivnost i nasilje, animalni instikti, konflikti koji pulsiraju kolektivnim tehnološkim imaginarijem, nisu produkti inteligentne algoritmizacije (filtriranja informacija shodno našoj slici svijeta) već opsesivnog nadanja da je u čvorovima mrežne determinacije moguće otkriti ko smo. Ova bezumna potragu za smislom u eri podatkovne ekonomije de facto potvrđuje neprekidnost žudnje za pažnjom: „ako me Veliki brat posmatra onda mora da postojim Ja, vrijedan gledanja“⁴⁵ (Gertz, 2018, str. 102). Zavodljiva sloboda da umreženim prisustvom učestvujemo u sado-mazohističkom „swipe and scroll“ spektaklu objavljivanja i pretraživanja (chat, real-life storytelling, mailing, click, like, comment, meme itd.) tako postaje sredstvo interaktivne predanosti refleksima kolektivne psihopatologije konektivnosti. Impulsi notifikacija da budemo u real-time interakciji sa neprestanim mutacijama umreženih individua (dividua⁴⁶), da kao digitalne „zanatlije“ budemo proizvod i resurs postindustrijskog kapitalizma, skrivena je sjena digitalnog užitka (participacije).

Medijska ekspanzija društvenog temelja kulture izrodila je strukturalne promjene okruženja u kojem živimo i postojimo. Digitalni rad u „platformskom raju“ Mreže generator je (informacijskog) obilja. Iz proklamiranog društva znanja stigli smo u društvo podataka, sačinjeno iz korisnički generiranih, remiksovanih sadržaja postčinjenične naravi. Lažne vijesti, deepfakes, likvidna tjelesnost, digitalni animizam, sve o čemu svjedočimo danas, međutim, slijedi kontinuitet industrijskog konzervativizma, ovog puta zaodjenutog narativima o *otvorenosti*. Drugačije govoreći, karakter današnje hegemonije temelji se na informacijskom višku o podacima (metapodaci), a ne deficitu znanja (pristup informacijama). Tehno-društveno hipermedijatiziranje stvorilo je stanje duboke konfuzije i indiferentnosti. Kulturom „meme generacije“, kako ističe G. Lovink (2019, str.121) odzvanjaju efekti egomanije, hedonizma, depresije i nihilizma, taj animalni refleks preživljavanja, nastanjuje društvene mreže kao mjesto kreiranja osjećaja zajednice. Ovo je ujedno i dominantno obilježje online političke kulture: „brzo ažuriranje, neprestano mijenjajuće vremenske trake, živahna i mračna kultura komentiranja čine gramatiku medija koja se ne tiče dijaloga, debate niti dijeljenja znanja, naprotiv, već njome dominiraju motivi kočarenja, oluja sranja, bijesa, agresije, frustracije i očaja (Lovink & Rossiter, 2018). Politička organizacija (komunikacijskih) sloboda u divergentnoj kulturi digitalnih praksi, reducirana na automatizam

objasniti dekompozicijom pojedinaca u oblake podataka koji su predmetom automatizirane integracije i dezintegracije. Na taj se način stvara tzv. *dividua* ili digitalna sjenka, te se ona prikazuje kroz "zid/profil", a funkcionira kao čvor (*node*) ili relež u kolektivnu predstavljenim slikom Mreže. Vidi: Terranova, T. (2016). *A neomodalology of social (memory) production*. U I. Blom, T. Lundemo i E. Røssaak (ur.), *Memory in Motion: Archives, Technology, and the Social* (str. 287-306). Amsterdam: University of Amsterdam Press.

47 M. Wark (2015) strvinarskim industrijama (*vulture industries*) naziva nove strategije kontrole vlasništva zasnovane na poticanju slobodnog protoka informacija te kontroliranju "kapija" umreženih platformi na kojima su uspostavljene nove vrste poslovanja i eksploatacije utemeljene na neravnopravnoj razmjeni informacija: "Ako nas je nekada zabavljao spektakl, sada moramo zabavljati jedni druge dok strvinarske industrije ubiru rentu... Dok su se stare kulturne industrije trudile vratiti informacije u oblik vlasništva, spremale su se neke druge strategije. Pobjedu nisu odnijele stare kulturne industrije, nego one koje nazivam strvinarskim. Njihova strategija nije bila u tome da pokušaju zaustaviti protok slobodnih informacija, nego su u njemu vidjele okruženje koje se može

kolaborativnog kreiranja, uređivanja i dijeljenja informacija, nipošto nije destabilizirajući faktor, naprotiv, upravo je interpasivnost masovne proizvodnje fluidne modernosti, njegov zamajac.

Mreža, naime, nije nastala samo kao izazov tehničke organizacije, već tehnika organiziranja znanja. Od svojih najranijih oblika otvorenosti pa do današnje tzv. platformizacije, upravljanje informacijama je istovremeno predstavljalo ključnu tačku kontrole, kao i upozorenja: „Vladajuća klasa mijena oblik. Njezina moć ne počiva na posjedovanju kapitala nego u kontroli vektora od strane vektoralističke klase. Ona posjeduje intelektualno vlasništvo – patente, marke, autorska prava, zaštitne znakove. Ona kontrolira vektore intenzivnog i ekstenzivnog protoka informacija. Ekstrahira višak informacija ne samo od rada nego sada i od nerada, od svega što činite na internetu ili na svom mobitelu. Dakle, baš kao što se kapitalistička klasa oslobodila zemljoposjeda i izgradila apstraktniji oblik klasne moći, tako se sada vektoralistička klasa oslobađa od kapitala izgradnjom apstraktnijeg oblika klasne moći (Wark, str. 128 u: Jandrić, 2019). Ono što je trebalo omogućiti kapitalu bijeg od moći organiziranog rada, ironično, završava kontrolirajući, ne samo rad već i kapital što M. Wark ističe kao izravan pokazatelj načina djelovanja informacijsko-komunikacijske tehnologije. Upravljanje (informacijskim) kodom, organizacija pažnje, te kriza javne upotrebe razuma, kao toposi umreženog neoliberalizma, oslikavaju društvo algoritamskih fabrika i farmi podataka. Novi modeli eksploatacije i otuđenja temelje se na nejednakoj razmjeni informacija i podataka. Tehnološki giganti (Google, Facebook, Amazon, Apple, Microsoft itd.) prisvajaju sve što se komunikacijski utiskuje unutar njihovih kapija, dok korisnicima ostaju „mrvice žarko željenog *détournementa*„⁴⁷. Tehnološkim sektorom danas dominira nekoliko multinacionalnih kompanija zbog čega problematiku digitalnog suvereniteta pojedinca (privatnost i vlasništvo nad podacima) nije moguće preosmisliti izvan mišljenja budućnosti nakon društvenih mreža, koju G. Lovink i N. Rossiter (2018) vide u pritisku odozdo putem tzv. organiziranih mreža (*orgnets*), decentriranih javnih platformi (o čemu će naknadno biti više govora).

Okupljanjem oko ideje (digitalnog) zajedničkog dobra (*digital commons*) kao pretpostavkom demokratske obnove, uspostavljanjem

prekrojiti za stvaranje nove vrste poslovanja. 'Nek se podaci slobodno kreću!', kaže strvinarska industrija (dok ispotiha budno pazi na vlastite patente i zaštićene znakove). Te industrije trude se kontrolirati metapodatke... Možete dobiti mrvicu žarko željenog détournementa u zamjenu za to što ćete dati puno neplaćenog rada — i odreći se svih metapodataka. I tako dobijete mrvicu podataka, a oni ih dobiju sve i, što je važnije, dobiju i sve informacije o informaciji, njezino zašto, kada i što.' (Wark, 2015, str. 43-44).

48 "Pored reguliranja tehnoloških kompanija, napore bi se moglo usmjeriti ka stvaranju javnih platformi – platformi u vlasništvu i pod kontrolom naroda (što je još i važnije neovisnih od nadzora državnog aparata). To bi značilo ulaganje ogromnih državnih sredstava u tehnologiju potrebnu da se da podrška takvim platformama tj. da se ponude kao program javne usluge". (Srnicsek, 2017, str. 67)

49 Baveći se problemom „informatijske eksplozije“ nastalim u prvoj polovini 20. stoljeća, V. Bush je rješenje vidio u računalnoj tehnologiji te je predložio stroj „Memex“ kao otjelovljenje sposobnosti „povezivanja“ misli i udvostručavanja „mentalnih procesa“ umjetnim putem čime je na svojevrstan način vizionarski predvidio današnje okruženje. Memex se temeljio na konceptu asocijativnog indeksiranja koje je,

zajedničkog posjeda nad digitalnom infrastrukturom⁴⁸, te širenjem opsega praksi kolektivnog odlučivanja, komonisti zagovaraju institucije koje, kako pokazuje F. Stalder (2018), udruživanjem za zajedničko, dugoročno korištenje resursa pokušavaju riješiti odnos između pojedinačne apropijacije i komunalnih potreba (str. 153). Kako zajednička dobra povezuju klasičnu razdvojenost ekonomskih, društvenih, kulturnih i tehničkih dimenzija, njihova kritičko-pedagoška aktualizacija, pristupom digitalnom učenju, može se tako ujedno i smatrati osnovom za razumijevanje značaja kolektivnih praksi transfera umreženog znanja. Za razliku od platformske komodifikacije društvene aktivnosti, koja nije stvorila zajednice distribuirane i samoorganizirane inovativnosti, obnovu suvereniteta države i pojedinca moguće je oblikovati tek zagovaranjem decentralizirane digitalne infrastrukture. U protivnom, trenutačno digitalno stanje nije moguće nazvati drugačije do „postdemokratskim“ (Stalder, 2018).

KAKO BITI DIGITALNI HUMANIST?

Kada je Vannevar Bush, „dizajner“ paradigmatškog obrata u upravljanju znanjem, u svom čuvenom članku „As We May Think“ 1945. godine svojim razmišljanjima o stroju za dinamično i učinkovito upravljanje informacijama nazvanom „Memex“⁴⁹ potakao razvoj informacijskih znanosti, nije bilo odmah vidljivo kako su se već tada zacrtale putanje koje će nešto kasnije iznjedrili koncepte hiperteksta /hipermedija. Osnovne principe povezivanja na kojima danas operira suvremenost interneta, iznjedrilo je razumijevanje kako informacije u budućnosti neće biti proizvođene samo u tekstualnom obliku na različitim tipovima medija, već da će se dinamički aspekt informacije (koji uključuje rješavanje problema njihovom pristupu, kao i potrebu za neprestanim ažuriranjem pohranjenih podataka) manifestirati istraživanjima mogućnosti (Turingove) mašine⁵⁰ da misli⁵¹, drugim riječima, izvršava „inteligentne“ ljudske zadatke. Premda je V. Bush odbacivao mogućnost mašina da emuliraju ljudsku memoriju, njegova vizija nije zazirala od uvjerenja da se njihovom upotrebom da unaprijediti prirodna snaga ljudskog mozga (da operira asocijativno konstruiranjem korisnih i efikasnih poveznica) te je na ovoj poziciji (važnosti istraživanja interakcija čovjeka i mašine) utemeljena i centralna tačka interesa današnjih (kritičkih orijentiranih) digitalnih humanista (Fiormonte, Numerico, Tomasi, 2015).

slično ljudskom procesu mišljenja, gdje su jedinice međusobno povezane i svaka jedinica odmah vodi pristupu srodne informacije.

50 Turingov stroj fundamentalni je apstraktni model izračunavanja. 1936. godine, Alan Turing u radu „*On computable numbers, with an application to the Entscheidungsproblem*“ ga ustanovljava kao matematičku apstrakciju ljudskog procesa računanja.

51 Turingov test je naziv za postupak u kojem čovjek postavlja upite računalu, a računalu pomoću umjetne inteligencije odgovara na postavljena pitanja. Konverzacija se odvija u pisanom (chat) načinu komunikacije, a računalu je prošlo tzv. Turingov test ako čovjek nije u mogućnosti razlučiti je li riječ o čovjeku ili računalu. Navedeni test napravio je Alan Turing 1950. godine.

52 Matematičko definiranje pojma informacije (Claude Shannon i Warren Weaver) omogućilo je njezinu konceptualizaciju kao entiteta koji se nepromijenjen može kretati između različitih materijalnih supstrata. Drugim riječima, i C. Shannon i N. Wiener su, nastojeći definirati informaciju izvan konteksta smisla i značenja, reducirali istu na tehničke (sintaktičke) aspekte određujući je kao nepromijenjivu, stabilnu vrijednost koja se može kretati među različitim kontekstima. Vidjeti:

Istraživanje razmjene informacija između čovjeka i mašine važno je epistemičko ishodište za društveno i kulturno repositioniranje narativa o informacijsko-komunikacijskim tehnologijama. Zabluda o demijurškoj mašini, proistekla iz mogućnosti da računala imitiraju sposobnost čovjeka da upravlja sam sobom, kao i uvjerenje da računala mogu riješiti bilo koji problem (čak i one koji ne mogu biti predstavljeni matematičkim pojmovima), oblikovana je proučavanjem automatizacije prijenosa i upravljanja informacija (kibernetika). Razvijajući teoriju kibernetičkog upravljanja na osnovu matematičke teorije informacija⁵², N. Wiener još prije više od pedeset godina uviđa ne samo potencijal razumijevanja procesa društvene primjene automatizacije komunikacijskih procesa (upravljanja putem informacijskih kodova i protokola povratnom spregom – feedback – koja održava sistem optimalno učinkovitim; shvatanjem informacije kao procesa, a ne kapaciteta pohranjivanja) već i kolosalnost etičkih dilema u kontekstu kibernetičke revolucije. Upozorenja o mogućoj zloupotrebi mašina za centralizaciju moći, na koju je Wiener sugerirao tj. „ljudsku upotrebu ljudskih bića“⁵³ danas, međutim, olako zaobilazimo. Strahovi da će namjesto napretka ljudske komunikacije zavladati njezina automatizacija ne samo da su bili opravdani već sačinjavaju sukus odnosa kontrole i slobode u digitalnom okruženju. Iz ove kratke uputnice na povijesne pretpostavke razvoja koncepta virtualnosti i interaktivnosti, tako možemo otkriti i razloge nerazumijevanja ishodišta tzv. nove tehnološke instrumentalnosti oslikane u čitavom nizu mitologema koji prate dominaciju diskursa tehnologije nad čovjekom.

Digitalna humanistika nije nužno pomodna akademska poštapalica za brzorastuće tehnološke promjene koje zahvataju artikulaciju mogućnosti suvremenog načina bavljenja humanističkim pitanjima u eri informacijsko-komunikacijske prožetosti, već bismo je mogli (trebali?) smatrati oblikom revitalizacije tradicionalne humanistike – humanističkom informatikom. Izazovi digitalnog obrazovanja (a onda, shodno tome, i digitalnog aktivizma) ne tiču se, stoga, tek rasprava o tome kako da se digitalni aktivisti kao humanisti uključe u proizvodnju online sadržaja već kako da pomognu razumijevanju etičkih i političkih implikacija računarstvenosti (computationality). Digitalna humanistika se zbog toga ne može smatrati samo vještinom oblikovanja novih modela prikazivanja znanja, naprotiv, ona izrasta na uvjerenju kako je humanistika i dalje ključna disciplina o „brizi za tijelo znanja sa političkom vrijednošću... nova hermeneutika humanistike koja može istraživati kulturu digitalnog“

Claude Shannon, Warren Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*, Urbana, University of Illinois Press, 1962.

53 „Machine à gouverner
Pera Dibarla nije za-
strašujuća zbog
eventualne opasnosti da
bi mogla ostvariti
autonomnu kontrolu
nad čovečanstvom. Ona
je suviše gruba i nesavrše-
na da bi mogla ispoljiti
makar i jedan hiljaditi
deo svrshodnog ne-
zavisnog ponašanja
ljudskih bića. Prava
opasnost od nje,
međutim, u tome je što
takve mašine, iako same
po sebi bespomoćne,
mogu dopasti u ruke
ljudskog bića ili grupe
ljudskih bića koji će je
iskoristiti u svrhu
pojačanja svoje kontrole
nad ostalim delom
ljudske rase, ili pak
u tome što politički
rukovodioci mogu
pokušati da kontrolišu
svoje stanovništvo ne
preko samih mašina, već
putem političkih
tehnika koje su isto
toliko uske i indi-
ferentne prema ljudskim
mogućnostima kao da ih
je, u stvari, smislila
mašina. Velika slabost
mašine — slabost koja
nas je spasla da dosad ne
potpadnemo pod njenu
dominaciju — leži u to-
me što ona još ne može
da uzme u obzir
ogroman opseg
verovatnoće koji
karakterise ljudske situa-
cije. Dominacija mašine
pretpostavlja društvo
koje se nalazi u završnim
etapama rastuće
entropije, gde je
verovatnoća
zanemarljiva i gde su
statističke razlike među
pojedincima ništavne. Na
sreću, mi još nismo
dostigli takvo
stanje.“ (Viner, 1964, str.
223-224)

(Rockwell 2015, str. 11-12). Krizu humanistike i društvenih nauka možemo, dakle, posmatrati kao izazov i priliku da se tumačenjem hipnotičkog odnosa tehnologije i znanja približava razumijevanju gramatike digitalnog. Dok je prvi val digitalne humanistike uključivao razvoj infrastrukture, a drugi val razvijao humanističke metode istraživanja digitalnog, treći val digitalne humanistike se koncentrirao na specifičnosti samog računarskog medija, „računalni obrat“ (Berry, 2011). Povezivanje digitalnih formi sa materijalnošću svijeta, stoga, nije povezano tek sa statusom (kibernetičke) mašine u društvu već opstankom kulturnog kritizma koji digitalnoj humanistici nudi otklon od jednodimenzionalnog shvaćanja progresu: *ICT & nothing else (matters)*.

Jednostavnije rečeno, informiran i kritički pristup tehnologiji i novomedijskoj kulturi implicira informiran i kritički pristup digitalnoj pismenosti. Tek se na taj način studije digitalnog mogu demarkirati od vještina upravljanja informacijsko-komunikacijskim alatima, a digitalna humanistika odrediti kao način povezivanja konjunktura politike i kulture kojom se istražuje prisustvo medijskih objekata, novih kanala komunikacije, kao i instrumenata komodifikacije i nadziranja. Kritika kulture kao glavna odlika humanističkih disciplina u periodu od 1968. godine potaknuta je medijskim studijima, te se njezino odsustvo u digitalnoj humanistici smatra jednom od najvećih zamjerki (Liu, 2013). Drugim riječima, ona je neophodna da bi se današnja humanistika reafirmirala i uključila u tokove javne artikulacije posljedica instrumentalizma i tehnologizma. Nedovoljno je poznata činjenica da je digitalna humanistika (uprkos epistemičkoj tradiciji humanističkog računarstva koje obavezuje na razumijevanje informacijsko-komunikacijske tehnologije kao alata), ukorijenjena u kontrakulturalnom i kiberkulturalnom istraživanju društvenih promjena. Premda „digitalna pismenost“ pretpostavlja neodvojivost od koncepta informacijske pismenosti (vještina oslanjanja na bazičnu pismenost uz upotrebu informacijsko-komunikacijske tehnologije kao instrumenta cjeloživotnog učenja), danas ćemo često čuti kako ova sintagma sugerira da su kompetencije korištenja digitalne tehnologije istovjetne upravljanju informacijama i znanjem. Takvo previđanje kompleksnosti procesa stjecanja znanja, vještina i stavova neophodnih da se efikasno pronalazi, distribuirati i koristi informacija (pohranjena na različitim medijima i formatima) uvjetovano je ubjeđenjem kako sam dizajn tehnološkog sistema zamagljuje značaj razlikovanja i razumijevanja informacijskih izvora kao i sposobnosti njihove

evaluacije, sinteze, organizacije i diseminacije u kontekstu političke kulture. Posljedična neosposobljenost za analizu i sintezu učinaka metatehnologije (dizajnirane da posmatra, bilježi, kontrolira i predviđa) tako osujećuje razgovor o „digitalnom“ na način da se ono razumije i tumači u kontekstu povijesnog razvoja (informacijsko-komunikacijske) tehnologije⁵⁴.

Instrumentalnom pristupu medijima se, stoga, supostavljaju kritičko-pedagoške spojnice između humanistike i tehnologije, narativizacije interakcije čovjeka i mašine, koje predstavljaju osnovnu pretpostavku bivanja digitalnim humanistima, onima koji demokratizacijske mogućnosti društvenih medija posmatraju sa sviješću o njihovoj bliskoj povezanosti s političkim i korporativnim interesima. Za zauzimanje takve perspektive je, stoga, procese stjecanja znanja nužno promatrati kroz prizmu evolucije organizacije, pristupa i distribucije informacija, da bismo na koncu uopće mogli postavljati pitanja kako rade pretraživači, kako djeluju algoritmi, ko su vlasnici medija i umrežene infrastrukture, šta je digitalni tekst, a šta metapodatak, kako definiramo identitet na društvenim medijima, ko posjeduje naše podatke, kako se upravlja našom pažnjom itd. Za razliku od fokusa na praktičnim, a ne ideološkim aspektima digitalne tehnologije (koji obilježava većinu studija digitalnog) humanističke su discipline uvijek bile mjesto za razumijevanje, analizu i evaluaciju političkog i kulturnog značaja tehnološkog razvoja. Kako digitalna humanistika svoju društvenu relevantnost crpi iz interdisciplinarnih i transdisciplinarnih presjecišta eksperimentalnog i kolaborativnog učenja sa i o tehnologijama, smještanje kritičkog diskursa digitalne humanistike traži propitivanje učinaka digitalne kulture i umreženog znanja. Drugačije rečeno, ako je osnovni instrument prakse digitalne humanistike alat kao fetiš, studije digitalnog stanja (referencijalnosti, komonalnosti i algoritmičnosti)⁵⁵ moraju prethoditi taktikama organiziranja „odgovora“ na inteligentni dizajn jezika digitalnih medija. Otpor totalitarizirajućem konceptu informacijskog društva bi, stoga, trebao započeti najprije sagledavanjem ideje „računalne moderne“ prema kojoj se stroj uspostavlja kao subjekt/tvoritelj povijesti (Barbook 2007, str. 29).

54 Paradoksalno, danas će rijetko ko uopće primijetiti kako je Googleov poslovni moto gotovo istovjetan misiji bibliotekara: „To organize the world's information and make it universally accessible and useful“.

55 Prema F. Stalderu (2018) ova tri aspekta objedinjavaju razumijevanje onoga što autor smatra digitalnim stanjem.

Današnja ideologija „tehnološkog solucionizma“ (Morozov, 2013) uvjetovana je kako rastućom ovisnošću ekonomije o kibernetičkoj mašini, tako i statusom tehnološkog determinizma za koji ne postoji znanstveno opravdanje. Čak i ako u teoriji

- 56 Sposobnost emocionalnog povezivanja sa uređajima, smatra Stephen T. Asma (2017), jeste povratak najdugovječnijem obliku ljudske spoznanje: animizmu (drevnom, predznanstvenom načinu viđenja svijeta) koji se razumijeva kao oblik kognicije, mnogo više nego skup vjerovanja.
- 57 Investiranje u ovako pripremljen teren za organizaciju i regulaciju interaktivnosti tako seže i do Russelovog pitanja: „Jesu li ljudska bića potrebna?“ (cit. prema Lovink, 2019, str. 88).
- 58 Kako se moj susret s informacijskom znanosti neprestano razvijao u dijalogu s bibliotekarstvom, ovakva argumentacija me je nerijetko dovodila u vezu s kritičkom informacijskom i medijskom pismenošću kao najširim mogućim okvirom za obuhvatanje strukturalnih učinaka računalne moderne. Takav način čitanja „društvenog algoritma“, spojen sa konceptima kulture darivanja (gift culture) i zajedničkih dobara (commons), neizostavno je vodio k analizama umreženih praksi kontrakulturnih zajednica kao i njihovih subverzivnih potencijala. Vidjeti više: Hibert, M. (2018). Digitalni odrasti i postdigitalna dobra. Zagreb: Multimedijski institut i Institut za političku ekologiju. https://monoskop.org/imes/6/6d/Hibert_Mario_Digitalni_odrast_i_po_stdigitalna_dobra_2018.pdf

postindustrijskog društva (prema kojoj nova faza modernizma neće iznova aktualizirati neželjene posljedice kapitalizma poput nacionalnih rivalstava, industrijske eksploatacije, društvene alijenacije) nismo bili spremni vidjeti pripremu terena za epistemički obrat (podatak kao temeljni resurs informacijske ekonomije), danas, kada se uz podršku tzv. “klase znalaca” (*knowledge class*), dovršava prijelaz s fetišizma robe na digitalno posredovanu distribuciju komodificiranih komunikacija, onda više nije moguće s blagonaklonošću prihvatati dominaciju narativa tzv. disruptivne tehnološke inovacije. Digitalni animizam⁵⁶ uspostavljen kontroliranjem povratne sprege (feedback) društvene komunikacije na Mreži, algoritamski je nadziran u zatvorenom informacijskom krugu koji pojačava osjećaj ovisnosti o uređajima koji „život znače“. Otvaranjem afektivnog polja imaginacije, ulaskom u eru mašinskog učenja (zamišljanja znanja kao baze podataka), kognitivni obrat se mogao legitimizirati jedino slobodom govora, univerzaliziranjem žudnje za građanskom informiranosti koju danas zovemo kreativnom destrukcijom i digitalnom „emancipacijom“⁵⁷. Pametna (smart-tech) infrastruktura oblikovanja svijesti tehnikama za bilježenje, pretraživanje, organizaciju znanja (metapodataka, podataka i informacija), indeksirana kontrola ponašanja nam, stoga, može biti jasnija tek u istraživanjima čiju utemeljujuću kariku čine povijesne lekcije bibliotekarstva i informacijskih znanosti: raspon koji zahvata „rođenje“ dokumentalistike, krajem XIX stoljeća sve do recentnih aktualnosti glede umjetne inteligencije⁵⁸. Kada hoćemo govoriti o tehnologiji i njezinom razvoju, jasno da ne možemo ostati tek na površini diskursa o kompleksnim procesima inženjerskog konstruiranja mašina.

Razgovor o tehnologiji je neizbježno narativ o povijesti kulture i znanja, nadasve epistemičkim i društveno-političkim mijenama. Informacijsko-komunikacijska mreža koju danas kolokvijalno zovemo internet nastala je razvojem mašine za elektronsko programiranje (računalo), tačnije nizom tehnoloških inovacija proisteklih iz specifičnog povijesnog konteksta istraživanja interakcija čovjeka i računala. Upravo je marginaliziranje humanističkog svjetonazora u društvenim znanostima (za razliku npr. od informatičkog⁵⁹, tehnouznanstvenog, inženjerskog) priječilo da se ideja mašine za programiranje rasvjetljava u kontekstu problematike prijenosa i stjecanja znanja (reprezentacije, organizacije i distribucije informacija) posredstvom informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Opasnost površnog pristupa povijesti razvoja

računala nosi opasnost upadanja u zamku moćne metafore o „inteligentnoj mašini“, kojom ideološka propaganda tehnološke industrije perpetuira iluziju o „javnom umu“ koji „magijski“ egzistira izvan političko-ekonomskog, društvenog konteksta. Stoga je kritička konceptualizacija pojma *digitalna humanistika* određena dekonstrukcijom operativnih učinaka prozumerizma (proizvodno-potrošačkog, konzumentsko-distributivnog statusa) tzv. participatornih medija. Restruktuiranje društvenosti mrežnom kritikom tehnoliberalizma je, dakle, medijsko-tehnološki utemeljeno: mediji nisu produžeci čovjeka već je čovjek produžetak medija. Promjenom tehničkih uvjeta za proizvodnju društvenog znanja (masovnim širenjem upotrebe personalnih računala, ulaskom interneta u javni prostor itd.) Mreža postaje epitom (prototip) tehno-kulturalne redefinicije identiteta. Digitalne medije, stoga, normaliziramo kao instrument kulture, oni su sredstvo društvenog samopozicioniranja, mjesto silovitih, performativno praznih, virtualnih bitaka koje na zaslonima računara izgledaju poput kataklizme koja samo što nije izronila iza ugla⁵⁹, dok je u stvarnosti poredak moći zapravo čvršći nego ikada ranije.

INTERNET OF US

Mreža je determinirajuća morfološka struktura našeg doba i ključna metafora kulturalne imaginacije. Kako njome opisujemo fundamentalne transformacije naših društvenih interakcija i političko-ekonomsku organizaciju „operativnih sistema naših života“ (Vaidhyanathan, 2018), prilagodba novim uvjetima tzv. umreženog postojanja traži razumijevanje strukturalnih učinaka umreženosti, njegovih reperkusija prepoznatih u disoluciji društvenog. Socio-tehničke mreže virtualnog kiberprostora i njihov uticaj na naše svakodnevne živote, digitalnu kulturu, stoga su ključno mjesto razumijevanja kako internet nije isključivo tehnološki već društveni fenomen koji mrežu međupovezanih računala stavlja pred kapije novih pitanja o odnosima emancipacije i manipulacije, slobode i kontrole, optimizma i pesimizma.

⁵⁹ Bernard Stiegler (2009) informatiku, knjizi „Technics and Time 2“ naziva „instrumentalnom i industrijskom konkretizacijom kibernetike“ (str. 101).

⁶⁰ Nastanak kao i završetak ovoga teksta koincidira sa izbijanjem globalne pandemije COVID-19.

Kako ne bismo zapali u zamku naivnog posmatranja informacijske mreže kao izoliranog digitalnog ekosistema, okruženje kompleksne komunikacijske stvarnosti je potrebno posmatrati izvan efemernih praksi digitalnog, drugim riječima, diskurs tehnološkog je potrebno povijesno kontekstualizirati, i to

ne linearnim sekvencioniranjem događaja već kontinuiranim dovođenjem u pitanje namjera da se u praksama korištenja „alata za proširenje uma“ (od tehničkih, preko institucionalnih do društvenih i individualnih) dovrši tranzicija iz industrijskog u informacijsko (informatizirano, postindustrijsko) društvo. Kako je tehnička homogenizacija u konačnici izazvala rasap društvenog (Baudrillard, Kittler itd.), ona se u svjetlu kritičke medijske teorije posmatra kao mogućnost reaktualizacije novih horizonata emancipatornih politika, aktivaciju subverzivnih društvenih praksi. Ipak, dominantan oblik govora o kulturalnim praksama novih oblika političke participacije danas se, međutim, vezuje najčešće za tehnolibertarijanske mitologeme u čijoj osnovi stoji vrijednost tzv. „distribuirane mreže“⁶¹.

Transformacijom „mreže mreža“ u internet, globalni masovni medij je postao ne samo tehnička već društvena realnost. S obzirom na nesvodivost interneta na tehničku infrastrukturu i računalno procesuiranje podataka, njegov tehno-kulturalni narativ je potrebno razumijevati kroz aspekte logičkih principa otvorenosti, participacije i dijeljenja (ideja, informacija, praksi). Radi se upravo o pitanju koje je od samih početaka računalne paradigme okupljalo kako razvojne programere tako i korisnike: na koji način virtualni svijet pretočiti u aktualni svijet tehničkih mogućnosti, naučnu fantastiku pretvoriti u (naučne) činjenice. Premda ideju interneta jednako snažno obilježava narativ o autonomnim i neovisnim zajednicama, ulaganja ogromnih sredstava za razvoj digitalne infrastrukture („informacijske autoceste“) od strane vlade Sjedinjenih Američkih Država imalo je za cilj potaknuti stvaranje novih inicijativa u privatnom sektoru, tačnije, rekreirati budućnost tržišta. Osiguravanjem pretpostavki za oblikovanje otvorenog informacijskog tržišta društveni razvoj je viđen kao posljedica ekonomskog. Principi nove, decentralizirane ekonomije, imali su za cilj zamijeniti centralizirani, industrijski tip upravljanja, drugim riječima, tehnološko inoviranje postindustrijskog društva obećavalo je izranjanje potpuno nove civilizacije „mrežnih građana“ – netizens (Hauben & Hauben, 1997).

Digitalna revolucija, uzeta kao „prirodna nužnost“ globalno umreženog kapitalizma, pretpostavljala je nove tehnologije potrebama globalnog kapitala, drugim riječima internet je postao nova društveno-tehnička osnova na kojoj je kapitalizam trebao riješiti sve svoje prethodne probleme i kontradikcije (Schröter, 2012). Javno

⁶¹ Prvobitna zamisao zbog koje se pošlo u ispitivanje mreže na bazi tzv. paketne komutacije (packet switching) bila je inspirisana primjenom takve mreže u vojne svrhe. Paul Baran, zaposlen u RAND korporaciji radio je na problemu komunikacije između lansirnog mesta interkontinentalne rakete i centralne vojne komande u uslovima nuklearnog rata. Predložio je da je rešenje tog problema distribuirana mreža, razbijanje poruke u standardne blokove i algoritam za efikasno upućivanje blokova poruke kroz mrežu. Kasnije su se Baranovoj zamisli o mreži na bazi razmjene paketa iz 1964. god. vratili naučnici okupljeni na kreiranju ARPANET-a. Vidjeti više: Bygrave, A. L., Bing, J. (ur.) (2009). *Internet Governance: Infrastructure and Institutions*. New York: Oxford University Press.

širenje informacijsko-komunikacijskih tehnologija, koje započinje osamdesetih zajedno sa transformacijom svjetskog političkog sistema nakon pada Berlinskog zida 1989. godine, dovelo je do restrukturiranja kapitalizma zaokretom ka otvorenom tržištu informacijske ekonomije. U okruženju umreženom informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, prostor i vrijeme su zgusnuti u novu materijalnu bazu na kojoj su dominantne društvene prakse organizirane kroz informacijske tokove. Prema Castellsu (2002) društvenost odnosno društvene prakse integrirane su u prostor informacijskih tokova (kiberprostor) kao onaj koji oblikuje ekonomske, političke i simboličke strukture društva: a) mreže osiguravaju tehnološku infrastrukturu kao materijalnu podršku informacijskim tokovima (cirkulacija); b) čvorovi mreže se materijaliziraju na specifičnim mjestima prema potrebama mreže (relacija); c) društveni akteri održavaju mrežne tokove svojim društvenim odnosno kulturalnim i ekonomskim praksama (komunikacija). Ovo ne znači da je industrijalizam nestao kao materijalna osnova društva, već da diskurs industrijske proizvodnje gubi svoju centralnu funkciju. Strukturalna promjena načina proizvodnje upućuje nas na činjenicu da su generiranje, procesiranje i prijenos informacija postali temeljni izvor produktivnosti i moći, drugim riječima informacionalizam kao tehnološka paradigma formirao je „karakter“ postindustrijskog društva (Castells, 2004). U umreženom društvu u prvi plan izbijaju vrijednosti, logika i interesi lokalnih mrežnih čvorova u globalnom operativnom sistemu umrežavanja dok strukturalna marginalizacija proističe iz nesudjelovanja u globalnim tokovima nove komunikacijske kulture u kojoj je oblik društvene organizacije manje kolektivan, a više konektivan.

Preklapanje neoliberalne paradigme sa tehno-utopijskom vizijom globalne Mreže i nastajućim virtualnim zajednicama obećavalo je direktnu komunikaciju unutar digitalno umreženog prostora. Sintagmu „kalifornijska ideologija“ su početkom devedesetih skovali Richard Barbrook i Andy Cameron kako bi opisali karakter američke kiberkulture utemeljene na uvjerenju da je individualna sloboda i emancipacija uvjetovana tehnološkim progresom društva. Ovaj svojevrsni društveno-tehnički protokol informacionalizma čini „bizarna američka mješavina tehnološkog determinizma i libertarijanskog individualizma“ (Barbrook & Cameroon, 1995), a karakterizira ga bliska povezanost hippie kontrakture sa high-tech industrijom Silikonske doline.

Kiberkulturu, kao oblik oslobađanja pojedinaca od ograničenja društva, prema (američkom) modelu tržišno orijentirane, globalne hegemonije informacijskog kapitalizma pratio je tehnološki optimizam devedesetih, koji ju je povezivao s poduzetničkom „auroom“. Drugačije govoreći, kulturalnim projektom društveno-tehnološke transformacije uspostavljeno je samopoduzetno „radništvo“: kreativno, fleksibilno i umreženo. Mit kako će digitalna „revolucija“ osnažiti demokratske procese izrastao na ritualu mrežnog zanosa, demokratizacije pristupa informacijama i slabljenja vertikalnih hijerarhija u konačnici nije polučio emancipaciju radništva već hiperprekarijat. Sa druge strane, sveta istinita priča umreženog, kao i njezin trijumfalizam, nije se otjelotvorio u formi digitalnog blagostanja već političkog ekstremizma, proliferaciji lažnih vijesti i teorija zavjere, te se u konačnici danas ogleda u ovisnosti o ekranima, monopolu tehno-giganata i, općenito, jačanju nadzora i kontrole nad infoproletarijatom. Disperzijom ekonomskih aktivnosti u informacijskim tokovima proizvodnje nije tek uspostavljena nova geografija centra i periferije (Sassen, 1991) već digitalne kolonije kiberprostora. Globalizirani gradovi prema binarnoj logici Mreže koja funkcionira na principu uključivanja i isključivanja, kako pojašnjava Castells (2004), ignoriraju sve ono i sve one koji na Mreži ne mogu proizvesti vrijednost. Kako u današnjim gradovima ključne funkcije njihove organizacije migriraju u virtualno, njihova dezintegracija u „kibernetičku reprezentaciju virtualnog svijeta računala“ (Boyer, 1996) dalje uvjetuje fragmentaciju urbanih prostora odnosno propadanje, najprije njihovih industrijskih dijelova⁶². Premda je vizija elektronske Agore upućivala na potencijale oživljavanja i širenja javne sfere (više tehnologije, više informacija, više znanja, posljedično tome, više povezivanja, više demokratije?), stvaranje virtualnih zajednica je mnogo više pogodovalo „kapitalističkim zahtjevima za fleksibilnu organizaciju i permanentnu samooptimizaciju“ (Jones, 1995). Kiberdemokratija, viđena optikom tehnološkog progressa i informacijskog pluralizma, virtualne zajednice postavlja u fokus otvorenih mogućnosti komunikacije, kontekst unutar koga dolazi do rastakanja tradicionalnih društvenih hijerarhija. Premda se stvaraju mogućnosti za uspostavu novih oblika komunalnog života Mreže (samoupravljanja mrežnih građana prema dijeljenim zajedničkim interesima), ideal deterritorijaliziranih, transverzalnih i slobodnih odnosa među ljudima je postao „dužnost“ participacije. Na osnovu toga N. Rose (1999) zaključuje kako to korespondira s političkim programom neoliberalnog rastakanja društva u ime individualnih sloboda, drugim riječima virtualne zajednice se pojavljuju na

62 Nekada važni industrijski centri (gradovi npr. poput Detroita, Manchestera, Osake itd.) bivaju osiromašeni usljed činjenice da pomak ka uključivanju u tokove globalne uslužne ekonomije tj. urbanu informacijsku ekonomiju radnu snagu sada dijeli na one visokokvalificirane za integraciju i one koji iz tih procesa bivaju isključeni (Sassen, 2000).

horizontu postmoderne disolucije društvenosti kao oblik udruživanja koji više ne uvjetuje društvo, preciznije rečeno, država. U tom svjetlu, neoliberalna strategija naglašavanja fokusa na „upravljanje kroz zajednicu“, kako ističe Lister (2015), otkriva novi model ohrabivanja aktivnih praksi poduzetničkog samoupravljanja u tzv. Velikom Društvu (Big Society). Cilj nove društvenosti u okvirima digitalne demokratije jeste potenciranje individualnih odgovornosti (virtualnog) uključivanja i usklađivanje javnih mijenja, a ne deliberativna anatagonizacija javne sfere⁶³.

Nadilaženje i potiskivanje nekadašnje društvene solidarnosti, komunitarizacija i komercijalizacija društvenog, kako podcrtava C. Apprich (2017), praćena je mrežnom fragmentacijom javnog, ona označava najrecentniji val neoliberalne transformacije koja korespondira s binarnom logikom digitalnih računalnih mreža (str. 92). Castellsove lekcije o usponu umreženog društva podcrtavale su upravo kako u okvirima umrežene vladavine ostaje sve manje mogućnosti za društvenu promjenu. Internet, prema tome, treba shvatiti kao novi oblik vladanja društvom pri čemu ne postoji nikakva izravna prinuda smještanju pod dispozitiv mreže. Distribuirana otvorenost (TCP/IP protokola) mrežne (infra)strukture, podrivajući tradicionalne forme organizacije horizontalnim umrežavanjem pojedinačnih čvorova, stvorila je potpuno novi ekosistem fleksibilne, biotehnoške kontrole (Galloway, 2004). Protokoli, naime, sadržeći određena pravila, definiraju okvir mogućih akcija između dvije strane. Temeljni internetski protokol (TCP/IP) formaliziranim pravilima komunikacije određuje transmisiju podataka od jednog do drugog računala, od jedne do druge aplikacije, upravljajući i kontrolirajući moguće ponašanje tehničkih skupova zbog čega bi bilo pogrešno zaključiti da je internet nekontroliran prostor distribucije podataka. Drugačije rečeno, TCP/IP protokol čini materijalnu osnovu tzv. protokologičke kontrole (Thacker i Galloway, 2007).

⁶³ G. Deleuze (1992), opisujući binarnu logiku (digitalnog) koda, pojašnjava kako je numeričkim jezikom kontrole moguće omogućiti ili onemogućiti pristup informacijama (čime se ostvaruje kapacitet mreža da isključuju nekompatibilne čvorove ili pak otpore integriraju u njihov vlastiti način funkcioniranja) što u konačnici ostavlja konsekvence po demokratski diskurs.

Tehnička konektivnost, koja se pojavljuje u specifičnom kontekstu devedesetih, postaje javna upravo onda kada se društveni kolektiviteti počinju raspadati te kada neoliberalni napad na društvene institucije srasta s novim imaginarijem Mreže (Apprich, 2017, str. 102). Paradigma konektivnosti, praćena neoliberalnim diskursom rastakanja tradicionalnih principa solidarnosti, pojašnjava Apprich, u umreženim pojedincima pronalazi izvor za utemeljenje informacijskog kapitalizma. Neprestana žudnja za participacijom

i interakcijom kao oblikom samorealizacije potpuno je uklopljena u ekonomski model mrežne društvenosti, drugim riječima, prozumer⁶⁴ postaje ključna jedinica (informacijske) ekonomije kasnog postindustrijskog društva. Karakter digitalne ekonomije najdirektnije opisuje brisanje distinkcije između proizvodnje i potrošnje, rada i kulturne produkcije.

64 Izvorno porijeklo pojma prozumer (prosumer) pronalazimo u studijama teorije potrošnje A. Tofflera, koji objašnjava proizvodnju dobara i usluga za vlastitu potrošnju brisanjem granice između proizvođača i potrošača, posebice naglašavajući ekonomske efekte prozumerizma. Danas je ovaj termin ujedno i podloga za promišljanje koncepta kolaborativne ekonomije proizvodnje (sharing economy), ali i potrošnje i distribucije (digitalnih) zajedničkih dobara, kao i fenomena generiranja profita iz protrošačkog habitusa participacije u umreženom društvu.

65 U matematici i računalnim znanostima, pojam "algoritam" označava jednoznačnu i nedvosmislenu proceduru rješavanja date klase problema. Pojam algoritam se najčešće posmatra kroz sintagmu "automatizirani algoritam" što označava procedure procesa automatiziranog odlučivanja koje se obično izvršavaju digitalnim računarima. Pojam algoritam se nerijetko koristi kao "kratica" koja se odnosi na softver koji ovu proceduru implementira iz čega proističe sinonim za računalno donošenje odluka. Ključni aspekt algoritama je, dakle, da mogu biti automatizirani, odnosno sistematizirano izvršavani u mnogo većoj brzini nego je to čovjek u stanju.

Novi tip radnika, digitalnog zanatlije (Barbrook, 1997), infoproletera (Wark, 2004), kako je to primijetila T. Terranova (2000), osigurava besplatan rad kao osnovnu vrijednost novog, profitabilnog biznis modela: „besplatan rad je momenat u kojem se vještina konzumiranja kulture prevodi u proizvodne aktivnosti koje se prihvataju sa zadovoljstvom iako se istovremeno besramno iskorištavaju“ (str. 37). Kognitivni radnik u okruženju digitalne ekonomije, prema riječima D. Tapscotta (2014), ne biva otuđen od sredstva za proizvodnju već postiže ispunjenje kroz rad budući da u svojoj glavi pronalazi svoje vlastito, neotuđeno sredstvo proizvodnje neprestano obnavljajući svoj proizvodni kapacitet. Stoga se slobodni kulturalni/afektivni rad nerijetko niti ne prepoznaje kao rad već izraz kreativnih i intelektualnih snaga umreženih individua, segment društvenog života u kojem se osjećamo najslobodniji da realiziramo svoje želje, najviše od sebe (Berardi, 2009, str. 14). Nove konfiguracije rada među korisnicima interneta kreiraju doživljaj elitističke kulturalne i ekonomske moći, „kreativne klase“ (Florida, 2002) što konstituira poseban izazov teorijskom i praktičnom angažmanu kada je u pitanju problematiziranje rada (političke ekonomije vlasništva) koji je u medijskim studijama najčešće marginaliziran. Ekstrakcija vrijednosti besplatnog (digitalnog) rada proizvedena mrežnim aktivnostima ne samo da ostaje u posjedu vlasnika platformi već omogućava neprestano (algoritamsko) rekonfiguriranje okruženja kako bi se potakla nova aktivnost. Izolirani „subjekti“ komunikacije tako postaju beskrajno izrabljivi izvori podataka čiji decentralizirani, dehijerarhizirani oblik organizacije u konačnici transformira i sam način poimanja zajedništva.

Digitalna infrastruktura kao materijalna baza društvene transformacije i novi režim moći, uspostavljen komodifikacijom korisnički generiranih sadržaja. Platformski kapitalizam (Srnicsek, 2017) uspostavljen je na osnovu algoritamske⁶⁵ agregacije korisničkih podataka (tačnije, prikupljanja, kontrole, organizacije metapodataka o aktivnostima pojedinaca i grupa na platformama). Digitalne

66 Digitalne platforme su nove vođenice, njihovi vlasnici milijarderi su novi vladari, a hiljade njihovih radnika i bilioni korisnika novi kmetovi. Tehnološke kompanije upošljavaju relativno mali postotak radne snage, ali je njihova imovina ogromna, nastala prepravljanjem čitavih industrija prema kupovini, rudarenju i razmještanju podataka. Manje radne snage je indikativ za neofeudalne tendencije digitalne tehnologije. Akumulacija kapitala se manje događa kroz proizvodnju robe i nadničarski rad nego kroz usluge, rente, licence, pretplate, posao koji se obavlja besplatno (najčešće pod maskaradom participacije) i podatke tretirane kao prirodni izvor. Pozicionirajući se kao međuposrednici (intermediaries), platforme konstituiraju temelje za korisničke aktivnosti, uvjetujući mogućnosti da se dogode interakcije. Google omogućava pronalaženje informacija u nemoguće zgnusnom i promjenjivom informacijskom okruženju. Amazon nam omogućuje jednostavno lociranje proizvoda, uporedbu cijena, kupovine putem znanih i nezvanih prodavača. Uber omogućava strancima da dijele troškove vožnje. Airbnb to isto omogućuje vlasnicima kuća i apartmana. Platforme se ne oslanjaju samo na podatke, one proizvode više od toga. Što više ljudi koristi platforme, one postaju učinkovitije i što moćnije postaju, posljedično transformiraju šire

medijske tehnologije, za razliku od masovnih medija, javnu sferu umreženog društva grade na prostorno distribuiranim pojedincima i grupama. Omogućavajući njihovu komunikaciju bez oslanjanja na neki specifičan tip društvenog odnosa među njima, one potiču stvaranje mreža koje nisu determinirane bilo kakvim smislenim narativom već tzv. „informacijskom konektivnošću“ (Wittel, 2001). Prema Castellsu, umreženi individualizam oslikava fragmentirani način organizacije čineći materijalnu osnovu nove subjektivnosti koja se, za razliku od tradicionalnih veza (uspostavljenih u zajednicama poput obitelji, susjedstva, radnog mjesta i sl.), karakterizira kroz (postmoderne) pojmove nestabilnosti, mnogostrukosti, difuznosti itd. Princip solidarnosti, nadalje, zamjenjuje paradigma konektivnosti čija je glavna odlika rastakanje društvenosti digitalnom mrežom kao temeljem informacijskog kapitalizma. Mjesto (kao i „uloga“) na Mreži u potpunosti je prebačena na individualni plan odgovornosti prema kojoj je (digitalna) samorealizacija neodvojiva od mrežnog okruženja koje potiče unutarnju kolonizaciju psiholoških, seksualnih, političkih, profesionalnih i afektivnih sfera, drugim riječima pobuđuje želju za individualnom samorealizacijom kroz participaciju i interakciju. Takvo okruženje omogućuje ustroj ekonomskog modela kojim se stvaraju uvjeti za neprekidno generiranje profita koji se u umreženom okruženju više ne vezuje za robnu potrošnju (Apprich, 2017, str. 109).

Drugim riječima, ako su radničke borbe pod kapitalizmom prioritet stavljale na tačku proizvodnje, u kontekstu (digitalnog) neofeudalizma⁶⁶ ih je potrebno smjestiti pod tačku usluga (Dean, 2020). Korisnici Mreže, naime, stalnom proizvodnjom podataka postaju samo izvorište kapitala. Ideologija participacije privlači korisnike interneta uslugama koje se nude besplatno s ciljem da se pridobiju digitalni tragovi za korisničke profile unutar svoje mreže te se iz njih potom izvlači (rudari)⁶⁷ što je više moguće podataka. U takvom okruženju svi bivaju izloženi algoritamskim kalkulacijama na osnovu kojih se procjenjuje kakve informacije ko „želi“ primati. Drugim riječima, korisnik je fiksirana tačka koju je moguće identificirati odnosno eksploatirati kao mrežni čvor. Digitalni otisci koje ostavljamo iza sebe utiskuju na platforme obilje metapodataka⁶⁸ o našem ponašanju čime se stvaraju obrasci (patterns) na osnovu kojih se algoritamski, ciljano oglašavaju sadržaji „na koje korisnik 'ne može' da ne odreaguje“. Nadalje, izolacijom profila pojedinačnih korisnika („personalizacijom“ informacijskog okruženja) stvara se okruženje

okruženje kojeg su dio.“
Vidjeti:
<https://lareviewofbooks.org/article/neofeudalism-the-end-of-capitalism/>

67 Rudarenje podataka je primjena specifičnih algoritama za izvlačenje uzoraka iz podataka. Povijesno gledano, rudarenje podataka (data mining) povezano je sa pronalaženjem korisnih uzoraka u podacima (izdvajanje znanja, otkrivanje informacija i dr). Terminom „rudarenje podataka“ najčešće se koriste statističari, analitičari podataka i stručnjaci za upravljanje informacijskim sustavima. Dodatni koraci u procesu otkrivanja znanja – priprema, odabir i čišćenje podataka, ugradnja odgovarajućeg prethodnog znanja i pravilno tumačenje rezultata rudarenja neophodni su da bi se osiguralo korisno znanje iz podataka (Fayyad i dr. 1996).

68 Metapodatak (podatak o podatku) opisuje karakteristike nekog (digitalnog) izvora. To su strukturirani podaci koji opisuju, objašnjavaju, pomažu u pronalaženju ili na drugi način olakšavaju pronalaženje, korištenje ili upravljanje izvorima informacija.

69 Ovdje se na pojmove „haker“ i „hakiranje“ misli u najširem smislu, kao na bilo koju aktivnost koja proizvodi informacije iz starih, a koju može zahvatiti režim intelektualnog vlasništva.

„filtriranih mjehura“ (Pariser, 2011) korisničkih „eho odaja“ za algoritamski navođenu komercijalnu i političku manipulaciju. Društvene mreže i online platforme su, stoga, strateško polje biopolitičke moći u kojem se kao centralna karika pojavljuje mrežni pojedinac zapleten u mrežu bihevioralnog inženjeringa. Sociometrijska komodifikacija se, međutim, tu ne zaustavlja, već se širi prema institucijama koje su bile u domenu države (obrazovanje, zdravstvo, transport, stanovanje itd.). Svi raniji oblici „društvenog“ tako bivaju obuhvaćeni kapitalizmom platforme čija se operativna strategija benevolentno imenuje kao ekonomija dijeljenja (sharing economy).

Ova fraza prikriva normalizaciju društvene nejednakosti te ju je, stoga, mnogo ispravnije označiti nazivom „najamna ekonomija (rentier economy)“ s obzirom na to da uvođenje vrijednosti zajednice u procese proizvodnje, distribucije i potrošnje de facto odgovara njezinom pretvaranju u proizvod. McKenzie Wark (2019) ističe kako izranjajuća nova klasa (vektoralisti) svođenjem svake društvene aktivnosti na informaciju kontrolira lanac vrijednosti dok klasa hakera⁶⁹ (onih koji stvaraju informaciju, ali je ne posjeduju) ostaje obuhvaćena unutar svijeta online platformi. S obzirom na to da informacijski vektor zaobilazi moć organiziranog rada, uspon vektorske klase povezan je s pretvorbom radnika u (kiber)prekarijat koji je, prema Warkovim riječima, digitalna revolucija zarobila stvarajući „vojsku“ prekarne radne snage na globalno umreženom tržištu. Izvanjski (fizički) svijet je tako ostao napušten (ekskluzivno preskup da bi u njemu, „živio“ prekarijat), te se kao alternativa za njega ponudio život uz digitalni uređaj povezan s platformama. Normativni imperativ umrežavanja svakom je korisniku otvorio kapije fluidnog, tekućeg raja dokidajući tako i strukture političkog organiziranja zajednica učinkovitog otpora. Kako ističe McKenzie Wark (2019), razdoblje relativne sigurnosti radničke klase (u doba kada je organizirani rad odnio neke pobjede odnosno kada je kapital morao ispuniti zahtjeve za legalnim sindikatima, ograničenjem radnog vremena, sigurnošću radnog mjesta, zajamčenog dohotka) nestalo je onoga trenutka kada je kapital bio u mogućnosti pobjeći izvan okvira nacionalne države čime su se izvojevane pobjede počele poništavati. Za Warka moć nove vladajuće klase vektoralista ne počiva na posjedovanju kapitala već komodifikaciji svih oblika društvene aktivnosti odnosno kontroli vektora intenzivnog i ekstenzivnog protoka informacija, ekstrakcije viška informacija ne samo iz rada

već i nerada, drugim riječima, svega što se čini na internetu (str. 127-128.).

Obuhvaćenost društvenim mrežama, kao i promišljanje vektora komunikacije, je, nažalost, nerijetko izuzeto iz obrazovne sfere u kojoj dominira mitologija digitalne kulture što korespondira s najnižim stupnjem tehnološkog razvoja – automatizacijom. Podsjećanjem na Simondonova zapažanja da zajednice koje nisu u stanju sebe dovesti u pitanje ujedno su i onemogućene da kreiraju bilo kakvu inovativnu (političku) formu, Apprich (2017) pokazuje kako je današnji jezik Mreže, preslikavanjem žargona utopijskih vizija mrežnih kultura devedesetih („društveno“, „kolaborativno“, „suradnički“), ujedno i kooptirao aktivizam zajednice mrežnih građana. Paradoksalno, automatizacija društvenosti je dovršena onoga trenutka kada se emancipatorni karakter komunitarne umreženosti transformirao u apstraktnu konektivnost u kojoj su „preživjele“ tek ekonomske aktivnosti (Van Dijck, 2014). Drugačije govoreći, neoliberalni mrežni imaginarij i paradigma konektivnosti u potpunosti su podržani narativom o novomedijskoj demokratkoj kulturi.

Obuhvaćenost sveprisutnim aplikacijama, „pametnim“ senzovima, društvo crnih kutija (black-box society), kako ga imenuje F. Pasquale (2015), totalitarizirajući je okvir u kome se u realnom vremenu manipulira korisničkom aktivnošću sofisticiranim metodama algoritamskog upravljanja (monetizira korisnička aktivnost neprekidnim prikupljanjem podataka, radikaliziraju stavovi i mišljenja, šire dezinformacije, politički dijalog polarizira i trivijalizira, te inducira tjeskoba i depresija). Digitalno stanje uspostavom tehnološke subjektivnosti, stoga, priziva teze zabilježene još u radovima francuskog filozofa Gilberta Simondona u kojima su, pedesetih godina prošlog stoljeća, postavljena pitanja o krizi ljudske kulture iskazivanjem važnost razumijevanja krize načina na koji se ljudi odnose prema tehnologiji. Simondon, naime, kako ističe Apprich (2017), smatra kako je informacijski obrat najprogresivnija forma tehnologizacije, a tehnološki objekat otvoren za recipročnu razmjenu informacija preduvjet za stvaranje kompleksnih tehničkih skupova, te tehnologiju tako više nije moguće gledati kao puki objekat korištenja već ju je potrebno prihvatiti kao kulturalnu vrijednost tehnološke situiranosti⁷⁰ (str. 235). Za Simondona je automatizirana (kibernetička) mašina najniži stupanj tehnološkog razvoja budući da se kompleksnost društvenih odnosa reducira na puki problem regulacije dok ekspanzija ljudske kulture i (neljudske) tehnologije

⁷⁰ Prema takvom shvaćanju, tehnologija nije tek prijetnja ljudskoj kulturi već posljedica širokog nerazumijevanja odnosa između čovjeka i mašine. Za Simondona je sam rad izvorište ljudske otuđenosti, a budući da značenje mašini daje sama paradigma rada, ona predstavlja istinsku repliku čovjeka samog (android, robot, kiborg).

sadrži političko-društvenu vrijednost.

Bivajući sredstvom za promišljanje vlastite egzistencije i situacije, biotehnologija opstoji kao model mrežne infrastrukture sačinjene od čvorova za kodifikaciju i eksploataciju umreženih individua. Ona ne služi kao sredstvo tzv. „kolektivne transindividuacije“ u Simon-donovom smislu, naprotiv, ona pojačava osjećaj gubitka društvene kohezije. Liberalna premisa (informacijskog) oslobođenja atomiziranih pojedinaca digitalnim „transferom“ se, stoga, može označiti kao hegemonijalni modus subjektifikacije. Mrežne tehnologije, imajući ključnu kulturalnu ulogu generiranja novih oblika transindividuacije (labavo i pragmatično povezanih pojedinaca „ispresijecanih“ različitim mrežnim čvorovima), informaciju i medij pretpostavljaju kao indeks postojanja u „automatiziranoj javnoj sferi“ (Pasquale, 2017). Kako intrinzične vrijednosti proizvedenog sadržaja na Mreži zapravo nema, automatizirane internetske platforme ovise o relacijskom karakteru mrežne tehnologije. Rečeno drugačije, vrijednost online komunikacije nije u onome što se stvara (dokument, slika, audio- ili videosadržaj) već u odnosima između onoga što se proizvodi i distribuira, komentira, komparira. Ova eksploatacija komunikacijskog procesa, „komunikacijski kapitalizam“ (Dean, 2009), koju uprizoruje internet (čineći mogućom direktnu ekstrakciju vrijednosti iz društvenih odnosa) na koncu implicira sukob postindustrijskog obrata: namjesto proizvodnje vrijednosti na osnovu rada, na snazi je zaokret ka proizvodnji vrijednosti na osnovu komunikacije (Virno, 2004, str. 35).

Digitalni ekosistem, međutim, ne čine samo komercijalne tehnološke platforme (Facebook, Google, Amazon) već se na tom modelu sada preoblikuju i same forme urbanog života. Pametni gradovi (smart cities), koncipirani na fizičkoj računalnoj infrastrukturi i sveprisutnoj tehnologiji senzora, upravljanih podataka i novih metoda vizualizacije, također funkcioniraju poput centraliziranih internetskih platformi. Građani kao izvor podataka postaju predmetom tzv. podacima vođene vladavine (data-driven governance) budući da je njihovo upravljanje u rukama privatnih IT kompanija (Greenfield, 2013). Tendencije tehnološkog solucionizma koje za svaki društveni problem nude rješenje u vidu aplikacije postavljene su kao osnove za samoreprodukciju društva poput mašine. Jednodimenzionalno shvaćanje progresa uspostavljenog lancima algoritamske kontrole do samoga kraja oslikava globalni američki kult o poduzetniku koji je uspio sa svojom inovacijom. Politička realnost pametnih gradova nas, stoga, opominje da razumijemo

kako je „urbana inteligencija mnogo više od informacijskog procesuiranja“ (Mattern, 2017). Trenutačna paradigma grada kao kompjutera, kako upozorava S. Mattern, zavodljiva nam je jer nered urbanog života obuhvata programiranjem racionalnog poretka. Ideja grada kao mašine za procesuiranje informacija, prema njenim riječima, postala je kulturalna opsesija urbanog planiranja koje previđa kontekstualizaciju komodifikacije, politizacije i operacionalizacije podataka.

Na koncu, opskrbljenost digitalnom umreženošću, računarstvom u oblaku i streaming uslugama zahtijeva enormnu planetarnu infrastrukturu čija materijalna uvjetovanost nerijetko ostaje nespomenuta. U djelima „Antropocij“ (2014) i „Geologija medija“ (2015) J. Parika pokazuje kako se materijalnost (digitalnih) medija treba posmatrati izvan samih medijskih uređaja. Naime, osvještavanjem prožetosti prirodnih elemenata ugrađenih u računalne tehnologije (bez kojih funkcioniranje iste nije moguće) sa procesima digitalne eksploatacije, postaje jasno da obećanja „digitalnog“ (nematerijalnost, jednakost, rastjelovljenost) nikada nisu realizirana. Materijalne konsekvence digitalizacije suprotstavljene dematerijalizacijskim narativima (kiberprostor, oblak, bežičnost itd.) otvaraju crnu kutiju digitalne ekologije koja nas upućuje na prirodne resurse bez kojih planetarna umreženost ne bi bila moguća⁷¹. Na tom tragu V. Joler i K. Crawford (2018) mapiraju dijagram za vizualizaciju procesa ekstrakcije materijalnih resursa, ljudskog rada i podataka, pozivajući nas da medijske tehnologije sagledamo u kontekstu geoloških procesa odnosno da o medijima razmišljamo, kako sugerira J. Parrika (2015), ne više iz McLuhanovske perspektive („mediji su produžeci ljudskih osjetila“) već one koja nam medije predstavlja kao produžetke planete Zemlje (str. 7-8). Esej „Anatomija AI sistema“⁷² omogućava uvid u poveznice slojeva eksploatacije prirodnih i ljudskih resursa, koncentraciju korporativne i geopolitičke moći, te dobavljačke lance skrivene eksploatacije i potrošnje energije čime uvidi u konsekvence digitalne transformacije postaju upozoravajuća detaljna ilustracija materijalnih troškova koji ostaju nejasni, zamagljeni i skriveni društvenoj imaginaciji „crnog ogledala“.

71 Vidjeti: Stones that Calculate.
<https://stones.computer/>

72 Infografika V. Jolera i K. Crawford
gorepomenutog eseja nagrađena je od strane britanskog Muzeja dizajna Nagradom za dizajn godine 2019.
<https://anatomyof.ai/>

UNDER THE SKIN: KOME NE/ĆEMO VJEROVATI?

Kako (mainstream) kultura i obrazovanje nekritički stimuliraju otvorenu, horizontalnu komunikaciju s infrastrukturom digitalnih sistema, njezini mitovi najčešće ostaju na marginama diskusija o tehnosferi. Njihova kontekstualizacija i demistifikacija bi se, stoga, mogla smatrati pretpostavkom kritičkih studija interneta (Lovink, 2016) koje se prevashodno fokusiraju na osnaživanje sposobnosti uvida u razloge razočarenja nastalog pretvaranjem decentralizirane u centraliziranu mrežu. Suprotno neoliberalnoj ortodoksiji (koja drži kako je internet izum slobodnog tržišta te podupire mit o kreativnoj energiji beskonačno poduzetnog pojedinca, start-up poduzetnika), internet je neodvojivo povezan sa subkulturnim, kolaborativnim duhom hakera (programera hobista). Eksperiment i pragmatizam, suradnički etos, igra i imaginacija, ali prevashodno vrednovanje ideje slobodnog prenošenja i dijeljenja informacija i znanja, čine temeljnu karakteristiku zajednice za koju bismo mogli reći kako predstavlja „izdanak tendencija američke intelektualne povijesti koja se razvijala na vrednovanju improviziranja i netradicionalnom znanju kao putu kao kultu inovativnosti”⁷³ (Asma, 2019, str. 236).

Uprkos stereotipima o hakerima kao opasnim, destruktivnim elementom digitalnog društva, njihove prakse su danas postale inspirirajuća metafora društvenih pokreta u kojima građani preuzimaju „stvar u svoje ruke“. Ova konstatacija postaje naivno zastrašujuća kada se uzme doslovno, međutim, tehnološki aktivizam proizlazi iz činjenice da kod, mnogo više nego zakon, determinira okruženje u kojem živimo. Ko kontrolira kod? Prije više od dvadeset godina, Lawrence Lessig objavljuje iznimno važnu knjigu „Kod i drugi zakoni kiberprostora“ u kojoj utvrđuje kako kod postaje de facto regulator kiberprostora determinirajući tip društva u kojima živimo. Ovo pitanje ne samo da predstavlja najurgentniju temu za svako suvremeno promišljanje budućnosti demokratije i aktivizma već aktiviranje kritičkog građanstva, prema riječima M. Webb (2020), pretpostavlja izlazak iz stereotipa o hakerima kao mračnim snagama destrukcije, naprotiv, potrebno ih je razumijeti kao vitalne sile disrupcije koje osmišljavaju nove oblike distribuirane demokracije digitalnog doba. Drugačije govoreći, dinamika digitalno umreženog svijeta traži nove teorije političke ekonomije kiberprostora kao i nove društvene eksperimente, nove oblike i narative demokratskog postojanja. Ipak, prije nego olako uzmemo hakerski etos kao rješenje, izuzetno je važno primijetiti razvlaštenje hakerske klase od

73 Stephen T. Asma (2019) u tome preoznaje sekularnu religiju, čiju „pastvu“ danas čini generacija kojoj je razvijena ovisnost za samoizražavanjem dok joj se opseg pažnje za stjecanje vještina smanjuje (str. 232).

74 Kako pokazuje M. Webb (2020), tri primjera inovacija sažimaju primjere digitalnih decentraliziranih solucija. Prvi pod nazivom "sedinjene tehnologije" (federated technology) koje postoje na temeljima bazične strukture sadašnjeg interneta. Višestruki, centralni čvorovi se spajaju sa drugima, a korisnici su slobodni odabrati sa kojim čvorovima ulaze u interakciju te donekle biraju koje centralne "hub" čvorove žele za posrednike. Drugi primjer se tiče peer-to-peer tehnologije. P2P mreže ne koriste centralne servere, poput ovih prvih, već obična računala kako bi procesuirali podatke i proslijedili ih drugim računalima bez posrednika. Treći oblik inoviranja sa decentraliziranim solucijama se temelji na P2P arhitekturi sa dodatkom stalnog, sigurnosnog, distribuiranog "registratora" koji se oslanja na matematičke proračune kako bi se bilježile transakcije. Drugim riječima, radi se o tehnologiji poznatijoj kao blockchain: "pomislite o lancu gdje je svaki link kovan iznova, gdje je svaki link matematička jednadžba koja se nastavlja na drugu te ne može biti izostavljena iz lanca niti modificirana nakon što je jednom napravljena. Blockchain je revolucionaran jer automatizira povjerenje. Ne morate vjerovati centralnom pružatelju usluga niti ljudima sa kojima poslujete. Potrebno je vjerovati isključivo kodu koji dozvoljava da se vaša

vrijednosti njihova rada (proizvodnje nove informacije) od strane vlasnika informacijskih vektora (vektoralista) koji su, kako objašnjava McKenzie Wark (2004), svojim platformama obuhvatili prekarni informacijski rad. Kritika tehnološkog fetišizma, stoga, podsjeća na procese kojima je hakerski etos u rukama korporativnog planiranja pretvoren u postindustrijski proizvodno-distributivni lanac koji danas tvori kulturu redukcije kreativnosti u učinkovitost. Korisnici društvenih medija gravitiraju dominantnim platformama koje kontroliraju pažnju i podatke, „pronalaženje i zadržavanje još nekolonizirane ljudske aktivnosti je poput pronalaženja i osvajanja prethodno neotkrivene zemlje ili ljudi“ (Webb 2020, str. 165). Novonastalim prijelazom, sa životinjske na digitalnu farmu (koju karakteriziraju suspenzija javne deliberacije, deregulacija medija, totalitarni nadzor, iluzije građanskog osnaživanja, bezumlje dez/informiranosti, prikupljanje i praćenje biometrijskih podataka i sl.), hakerska pedagogija sebeostvarenja autonomnim učenjem i distribuiranom inovacijom postala je interaktivna distopija. Digitalne platforme centraliziraju iskustvo Mreže biznis modelom poznatijim kao „vertikalna integracija“, dok sveobuhvatno vlasničko okruženje platforme u konačnici vodi strukturalnoj, tehnološkoj nezaposlenosti.

S druge strane, hakerski eksperimenti (od kreiranja decentraliziranih digitalnih solucija⁷⁴ sve do kooperativnog platformskog umrežavanja) kojim se potiču kolaborativne prakse proizvodnje /distribucije (digitalnih) zajedničkih dobara odnosno organizacija i upravljanje alternativnim oblicima zajedničkog vlasništva unutar digitalnog ekosistema solidarnih ekonomija, u konačnici omogućavaju vizije pravičnijeg interneta. Optimističniju vizuru budućnosti života i rada T. Scholz i N. Schneider (2016) nude kroz strategiju eksperimentiranja s dugom tradicijom kooperativnih preduzeća u formi kooperativnih platformi kao konstruktivnoj alternativni dominantnom modelu Silikonske doline.

Koncept platformskog zadugarstva (platform cooperativism) Scholz (2017) opisuje kao ideju drugačije vrste ekosistema podrške razvoju demokratskih online preduzeća. Riječ je o pokretu za tehnološke, kulturne, političke i društvene promjene u kontekstu nove ekonomije solidarnosti suradničkih modela organiziranja zajedničkih dobara s ključnim naglaskom na kolektivnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju⁷⁵. Kreiranje alternativnih modela

transakcija nastavi putem matematičkih formula koje verifikuju autentičnost i bivaju zabilježene u javnom registru pohranjenom na nizu računala” (str. 186).

75 Sedam principa zadržane proizvodnje čine: a) dobrovoljno i otvoreno članstvo; b) članovi imaju demokratsku kontrolu; c) članovi sudjeluju u vlasništvu; d) autonomija i neovisnost; e) obrazovanje, učenje, informacije; f) suradnja među zadržanima; g) briga za zajednicu; dok platformsko zadržarstvo na internetu čine: 1. vlasništvo (kolektivno vlasništvo nad platformama); 2. pošteno plaćanje i stabilni prihodi; 3. transparentnost i portabilnost podataka; 4. priznavanje i uvažavanje; 5. uključivanje radnika u programiranje platforme; 6. snažan zaštitni legislativni okvir; 7. prenosiva socijalna i zdravstvena prava radnika (tj. socijalna zaštita koja neće biti vezana za specifično radno mjesto); 8. zaštita od proizvoljnog ponašanja; 9. sprječavanje nadziranja na radnom mjestu; 10. pravo na odjavljivanje s platforme. Vidi: Scholz, T. *Platform Cooperativism: Challenging the Corporate Sharing Economy*. New York: Rosa Luxemburg Foundation, 2016.

76 U izvještaju iz juna 2018., T. Scholz navodi postojanje oko 240 digitalnih platformskih zadržana širom svijeta. (Cit. prema, Webb, 2020, str. 189). Ovaj novi društveni oblik proizvodnje prepoznaje se prevashodno

oponiranja platformskom kapitalizmu za Scholza predstavlja jedinu učinkovitu formu otpora uspostavljenom monopolu. Teorija platformskog zadržarstva zasnovana je na dva osnovna principa: zajedničko vlasništvo i demokratsko upravljanje: „ona objedinjuje 135 godina radničkog samoupravljanja, oko 170 godina zadržarskog pokreta i proizvodnju među jednakima (Scholz, 2016, str. 23). Na ovakav način postavljeni društveni ciljevi i nova politička racionalnost demokratskog vlasništva i upravljanja (shared ownership and governance), za M. Webb (2020) su osnova izgradnje ekosistema podrške dijametralno različitog od aspiracija tehnološkog solucionizma. Kao antipod postdemokratskim strukturama i procesima, koncept zajedničkog dobra (commons), nesumnjivo, predstavlja ključnu pretpostavku ekonomskog organiziranja i političke imaginacije oko kojeg se ljudi okupljaju zarad vlastitih interesa⁷⁶. Proizvodnja među jednakima (commons based peer production), ukratko govoreći, zasniva se na ideji o samoupravljanju resursima i infrastrukturama izvan tržišnih, menadžerskih „komandi“ i/ili državno uvjetovanih impulsa. Yochai Benkler (2006) opisuje P2P proizvodnju kao kolaborativnu, istorazinsku produkciju pojedinaca orijentiranih na proizvodnju procesa upravljanja zajedničkim dobrom.

Zajednička dobra nose pretpostavke autonomnih prostora iz kojih se, kako naglašavaju S. Federici i G. Caffenczis (2014) može uspostaviti ponovna kontrola nad uvjetima reprodukcije, te bi trebalo shvatiti kao način kojim se prevenira privatiziranje resursa (s obzirom na to da se izlazne vrijednosti kolaborativne organizacije i zajedničke proizvodnje ne prisvajaju već čine dostupnim svim akterima participacije). Na taj se način u pravi plan stavlja društvena, a ne komercijalna kultura proizvodnje, distribucije i potrošnje⁷⁷. Kako su procesi kooperativnosti i suradnje (slobodnog dijeljenja i protoka informacija) od samog početka internet kulture pratili njezinu „auru“ eksperimentiranja, ustajanje protiv imperativa (disruptivne) inovacije, nametnutih od strane donosioca odluka i menadžera (Medak i Mars, 2019), ujedno je i ustajanje protiv nejednakosti, stagnirajućih plata, gubitaka prava, dakle, oblik zaštite radništva od kapitalizma koji pokazuje potpunu nebrigu za dobrobit ljudi. Bez skretanja pažnje na ove procese tako ne mogu biti dokučene krucijalne razlike između zatvorenih (hijerarhijskih) protokola koje pronalazimo na komercijalnim online platformama i otvorenih protokola organizovanja čiji cilj nije privatizacija informacija i znanja već digitalna društvena solidarnost⁷⁸. Same virtualne zajednice, stoga, ne

u Pokretu za slobodni softver (Free Software Movement) kojim sugerira kako se u mrežnom okruženju otvaraju mogućnosti za nove modelitete organiziranja proizvodnje na radikalno decentraliziran, kolaborativan i nevlasnički način (str. 60)

77 Jedan od najkarakterističnijih primjera su svakako *copyleft licence* odnosno prakse kojima autori korisnicima dozvoljavaju slobodnu distribuciju kopija te modificiranje njihovih radova pod uvjetom da se identična prava garantiraju u svim djelima koja se iz njih izvode. 'What is Copyleft?', FreeSoftware Foundation (april 30, 2017). Dostupno na: <https://www.gnu.org/licenses/copyleft.en.html>.

78 Politički potencijal praksi stvaranja postdigitalnog zajedništva možemo pronaći tek u društvenim praksama koje omogućavaju individualiziranje kroz kolektiv. E. Durkheim je već ranije prepoznao razliku između mehaničke i organske solidarnosti pri čemu se mehanička solidarnost odnosi na društvenu integraciju gdje se pojedinci homogeniziraju uz slične vrijednosti, uvjerenja, poslove, obrazovnu i vjersku poduku dok organska integracija implicira društvenu integraciju utemeljenu na međuovisnim ali heterogenim individuumima (zbog specijalizacije rada i općenito diferencijacije ljudi u modernim, industrijskim društvima).

mogu biti primjerom organizacije zajedničkog dobra budući da se one iscrpljuju kroz pojedinačne ciljeve, a ne kolaborativni, suradnički etos.

Intenzivno oblikujući naše prosudbe i utičući na naše vrijednosti, same digitalne tehnologije nikako ne mogu dati odgovor kolektivnoj imaginaciji ljudskog opstanka, možda više čak ni utjehu. Kako naglašava T. Medak (mart, 2020), neoliberalna bajanja o primatu tržišta nad društvom pokazala su se kao neduhovita šala⁷⁹. Socijalna nepravda, degradacija okoliša i dogmatizam, te sam medijski dispozitiv⁸⁰ neoliberalnog digitalizma, koji je u ovom članku tematiziran, pokazuju posljedice ubjeđenja Turingovih nasljednika koji nas, kako tvrdi I. Bogost (2015), uvjeravaju da su mašine postale ljudi, a ljudi mašine. Stoga u automatiziranoj javnoj sferi, gdje je racionalna debata atrofirala, a javno mišljenje postalo potrebno tek onoliko koliko mu se može dopisati stav ili komentar, ostaviti *hate* ili *like*, digitalnu domenu treba posmatrati kao bojno polje reaproprijacije, ne samo proizvodnje, već sve više, društvene reprodukcije.

Piratska skrb⁸¹ (Pirate Care) je istraživački projekt kojim se eksperimentira sa samoorganiziranjem, alternativnim pristupima društvenoj reprodukciji te alatima, tehnologijama i znanjima koji se oslanjaju na ideju zajedničkog dobra (commons)⁸². Okupljenošću oko kolektivnog silabusa, kojim se nastoje artikulirati inicijative i mreže solidarnosti, pod zajednički nazivnik su stavljene „prakse kolektivnog organiziranja skrbi, njege i uzajamne pomoći koje se javljaju kao odgovor na različite aspekte institucionalne krize skrbi: privatizaciju i razgradnju države, politike štednje te kriminalizaciju migracija i solidarnosti“ (Medak, mart, 2020). Ključna promišljanja etike brižnosti/skrbi dolaze od feminističkih autorica sedamesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća (Carol Gilligan, Nell Noddings i Joan Tronto). Riječ je o „odgovoru na učestali nedostatak prostora za potrebe pojedinaca, grupa i idiosinkrazije u teorijama pravde“ (Gilligan, 1977). Perspektiva koja u fokus stavlja skrb kao svjesnost otjelovljenog osobnog iskustva i potreba, kako primjećuje Eubanks (2018), razdvaja vrijednost ljudskog života od ekonomske vrijednosti. U kontekstu paradigme „velikih podataka⁸³ ili dataizma⁸⁴“ (van Dijck 2014) to zapravo znači da, u kontekstu okruženja mašinske racionalnosti (u kojem algoritmi odlučuju npr. ko će biti zadržan na granici, kome će biti odobren kredit, ko će dobiti posao ili kada će biti odobren napad dronom), prakticiranje etike skrbi zapravo znači

79 Govoreći o transformativnim praksama koje bi mogle utjecati na našu kolektivnu budućnost nakon Covid-19 pandemije, Medak iznosi kako je trenutna kriza na bolan način demonstrirala kako je kapitalistička ekonomija ograničena društvom i podređena njegovim potrebama. „Pitanje je hoćemo li se u ovom momentu sjetiti naravoučenija neoliberala da ne valja propustiti krizu da se nametnu alternative postojećim politikama. Trenutna kriza demonstrirala je na bolan način da je kapitalistička ekonomija ograničena društvom i podređena njegovim potrebama. Nadolazeća ekološka kriza pokazat će da je društvo podređeno stabilnosti planetarnog ekosistema. Iz trenutne krize saznali smo i da imamo puno šire socioekonomske instrumente društvenog upravljanja da se uhvatimo ukoštac s velikim krizama no što nam to dopušta svijet organiziran oko primata tržišne ekonomije.“ Vidi više: <https://www.h-alter.org/vijesti/neoliberalna-bajanja-ostat-ceeduhovita-sala>

80 „Struktura medija ne određuje društvenost, politiku i identitete, već je, kako naglašava K. Peović Vuković (2012), sama izraz šire strukture unutar koje se, osim nje, društvenost, politika i identiteti oblikuju.“

81 „Pirate care“ stavlja u fokus intervencije i političke borbe koje kolektiviziraju skrb kao čin brige o dobrima [custodianship] i proces pozajedničenja dobara

aktivno traženje alternativnih izvora informiranja o društvenoj stvarnosti. Naime, algoritamska pristranost i neosjetljivost na kontekst izostavlja uključivanje onih (informacija) koje nemaju viralnu popularnost, a pripadaju (nevidljivim) društvenim grupama (loše plaćenim radnicima, starima, migrantima itd.).

Kako bi se reorijentirala naučno utemeljena politika utilitarnog kalkuliranja (Taylor 2020), prevashodno je potrebno opisati uvjetovanost etičko-političkog života vraćanjem sumnje u diskurs nauke, drugim riječima, razotkriti algoritamsko obećanje da je sve agonističke političke teškoće moguće razriješiti optimiziranim rezultatima mašina za donošenje odluka (Amoore, 2020). Algoritamski generirani model svijeta, zasnovan na automatiziranim kalkulacijama (mašinskom režimu istine koji je u potpunosti ovisan o označenim skupovima podataka) kako ističe L. Amoore (2019), obećava politička i etička rješenja držanjem na okupu mnoštva mogućnosti, istovremeno utirući prostor za samo jednu odluku, jedinstven optimalan rezultat (pretvaranjem sumnji u odvagane vjerojatnosti koje će donijeti sažete rezultate koji mogu biti pretvoreni u akciju). Nastojanja da se teret donošenja odluka automatizira, kako pojašnjava Amoore (2019), treba odbaciti postkartezijskim i posthumanističkim načinom decentriranja liberalnog subjekta: „Sumnja ne stoji izvan već se podrazumijeva, ona je nutarnja, esencijalna subjektivitetu, jer sumnjamo u sebe“ (str. 21). Etičke i političke implikacije koje proističu iz tenzija stvorenih iz prilika i rizika upotrebe tehnologija baziranih na algoritmima, podacima i umjetnoj inteligenciji proističu iz dualnosti njihove prirode. Naime, kako svrha njihove inicijalne namjene može biti promijenjena i premještena, često dolazi do radikalne izmjene njihovih moralnih pretpostavki (npr. tehnologija prepoznavanja slike nedvojbeno ima pozitivne primjene pri identifikaciji malignih tumora, ali ju je isto tako moguće koristiti za masovno nadziranje populacije).

Kada se ovome pridoda činjenica da moćne privatne korporacije rapidno koriste aplikacije bazirane na algoritmima, podacima i umjetnoj inteligenciji, važnost razumijevanja, identifikacije i usmjeravanja odgovornosti za problematiku „crne kutije“ postaje nužnost današnje brige za društveno dobro. Kako potcrtava Amoore (2020), „uspon algoritamske moći u društvu neodvojiv je od shvatanja kako neprozirnost i nečitljivost algoritama narušava i podriva jasan svijet prava koja pripadaju ljudskim subjektima.

[commoning], učeći kako društva mogu organizirati proizvodnju, socijalnu reprodukciju i rad brige kao ekologiju odnosa koji održavaju i popravljaju svijet kako bi u njemu svi mogli živjeti što bolje prema vlastitom samoodređenju.“
O piratskoj skrbi (Pirate Care) vidjeti više na: <https://syllabus.pirate.care/>

82. Više o ideji piratske etike kroz njezine rezonance sa suvremenim načinima aktualiziranja brige te načinima zamišljanja paradigmatkog obrata taktičkim manevrima, građanskim neposluhom (i bibliotečkim aktivizmom) može se naći u Hibert, M. (2018). Digitalni odrast i postdigitalna dobra. Zagreb: Multimedijalni institut i Institut za političku ekologiju. https://monoskop.org/images/6/6d/Hibert_Mario_Digitalni_odrast_i_postdigitalna_dobra_2018.pdf
83. Prema Kitchinu (2014) Big Data paradigma privilegira pozitivističku retoriku objektivnosti, racionalnosti i sigurnosti.
84. Van Dijk vjeru da kvantifikacija proizvodi istinu u kombinaciji s povjerenjem u posrednike (algoritme, platforme) koji prikupljaju i tumače podatke naziva sekularnom religijom.
85. „I propose to consider the question, ‘Can machines think?’ This should begin with definitions of the meaning of the terms ‘machine’ and ‘think’. The definitions might be framed so as to reflect so

U takvom kontekstualiziranju, potrebno je razumjeti izvanjskost algoritma – odgovoran ljudski subjekt koji je sam mjesto odgovornost, stoga, to znači tražiti uspostavu rješenja koja su dobra, etična i pravilna kako bi se spriječila transgresija društvenih normi algoritmom“ (str. 5). Nesumnjivo, današnji ideološki status „inteligentnih mašina“, izveden iz čuvenog Turingovog pitanja „Mogu li mašine misliti?“⁸⁵ i dalje je predmet izazova. L. Amoore (2020) koristi sintagmu „etika oblaka“ (cloud ethics) pokazujući kako algoritmi „sebe stvaraju kao etičko-politička bića u svijetu... što uključuje istraživanja o tome kako (algoritmi) uče prepoznavati i djelovati, kako izvode pretpostavke iz odnosa među podacima i kako uče šta treba biti na osnovu odnosa s drugima ljudima i algoritmima.“ (str. 8). S obzirom na to da umjetna inteligencija (A.I.) predstavlja „novi režim istine, naučnog dokaza, društvene normativnosti i racionalnosti, često uzimajući oblik statističke halucinacije“ (Joler i Pasquinelli, 2020), dekonstruiranje umjetne inteligencije kao instrumenta za ekstrakciju znanja tako je, ujedno, i pretpostavka za razotkrivanje kompleksnih odnosa ovisnosti ljudske percepcije i tehničkih uređaja, „digitalnih subjekata kao kulturalnih učinaka koda“ (Hayles, 2005). Komprimiranjem svijeta u statistički model, algoritamskim prepoznavanjem uzoraka digitalnog postojanja (mašinskim učenjem tj. opažanjem karakteristika, obrazaca, korelacija široko-rasprostranjenih podataka izvan dosega čovjeka), internet kao kibernetička mašina postaje alat predviđanja budućih trendova i ponašanja društva metapodataka.

Uspostava novog režima discipliniranja propagiranjem autonomije tehnologije, prema riječima V. Jolera i M. Pasquinellija (2020), mistificira „dva procesa istinskog otuđenja: rastuću geopolitičku autonomiju hi-tech kompanija i nevidljivost autonomije radnika širom svijeta“. Stoga zapitanost da li mašine mogu iskazati inteligentno ponašanje (learn, unlearn, relearn) ukazuje kako razumijevanje tehnologije ne bi smjelo biti instrumentalno već mišljeno u odnosu čovjeka i svijeta. A.I. oblak distribuirane inteligencije, postajući smjernicom svih vrsta i oblika društvenih ciljeva, općenito razvoj digitalne tehnologije, kako ističe R. Capurro, ima za cilj reazriješiti neodrživosti dualizma: fizički prostor i kiberprostor. Iz tog razloga suštinske dileme ne bi trebalo ograničavati na pitanja opravdanosti transhumanističkog oduševljenja spram fluidnog povezivanja s digitalnim uređajima (Internet of Things) već ono koje traga za odgovorom na pitanje „Šta prirodne i umjetne stvari jesu onda kada postanu inteligentne?“

far as possible the normal use of the words, but this attitude is dangerous. If the meaning of the words 'machine' and 'think' are to be found by examining how they are commonly used it is difficult to escape the conclusion that the meaning and the answer to the question, 'Can machines think?' is to be sought in a statistical survey such as a Gallup poll. But this is absurd. Instead of attempting such a definition I shall replace the question by another, which is closely related to it and is expressed in relatively unambiguous words..."
 Vidjeti:
<https://academic.oup.com/mind/article/LIX/236/433/986238>

86 Ova konstatacija znači ne samo priznanje da algoritmi sadrže mnogostruke potencijale (za okrutnosti, iznenađenja, radosti, filtriranje rasizma i predrasuda, nepravde, diskriminaciju) već mnogo više da djeluju u odnosu nas samih prema sebi, nas i drugih, što se manifestira kroz skupove i atribute podataka.

87 Vidjeti dijagram mašinskog učenja „The Noosope Manifested“ (Joler i Pasquinelli, 2020). Dostupno na: <http://noosope.ai>

88 "Samo ruptura u načinu subjektivacije polučit će egzistencijalnu kristalizaciju stvaranja novih veza i novo samopozicioniranje kojim se, naizmjenično, otvaraju mogućnosti konstrukcije novih jezika, novog znanja, novih estetskih praksi

(Capurro, 2019, maj). Da li tada postaju osovina apsolutne totalitarne moći ili dobrobit za čovječanstvo? Kome ćemo vjerovati? U čemu ćemo vidjeti „autoritete“, kome ćemo darovati svoje povjerenje? Joler i Pasquinelli upozoravaju kako „datacentričnu racionalnost treba razumijevati kao izraz kolonijalnosti moći“ (Ricaurte, 2019), da se „mašinskim učenjem opsjednutim 'uklapanjem u krivulju' nametne statistička kultura te tako zamijeni tradicionalna epistemička kauzacija (kao i politička odgovornost) onom koja je slijepo vođena korelacijama automatizovanog odlučivanja“ (ibidem, 2020). Transformacija svijeta iz onog gdje ljudi donose i implementiraju politike u svijet u kojem politike dizajniraju podatkovni znanstvenici (data scientists), a implementiraju algoritmi, potresa temelje demokratske infra-strukture. Ipak, tehnika nije više samo izazov po demokratiju, ne radi se samo o tome da li možemo razumjeti i regulirati algoritme; istinski izazov se krije u pitanju kako se oduprijeti pasivnom nihilizmu koji se širi digitalnom sferom (Gertz, 2019). Tehnička efiksanost i sistematizacija zamjenjuju ljudske vrijednosti vrijednostima mašina, te vlastitu impotentnost, kako pojašnjava N. Gertz (2019), mijenjamo za vještačku superiornost, a upravo je to ono što današnji digitalni nihilizam čini primamljivim: sveprisutna tehnologija kao utjeha i izvanjski izvor smisla koja nam omogućava da izbjegnemo susret s teretom bivanja čovjekom.

Za M. Lazzarata (2014) dispozitivi "društvenog pokoravanja" i "mašinskog ropstva" su objektivni procesi, a ne ideološke distorzije realnosti ili trenutačna kriza. Prema njegovim riječima, „da bismo raskinuli sa dominantnim značenjima i ustoličenim formama života, moramo proći kroz tačke besmisla, proći kroz neznačenjsko i nediskurzivno koje se u politici manifestira kroz štrajk, revolt ili bunu⁸⁸ (ibidem, str. 223). Onlife⁸⁹ životi proistekli iz viška participacije u umreženom ekosistemu „društva crne kutije“ (Pasquale, 2015) ne mogu svojom datošću nadomjestiti raspolućenost tzv. fraktalnih subjekata. Tehnologije kojima smo okruženi i koje svakodnevno koristimo da bismo komunicirali mijenjaju i preoblikuju načine naših interakcija s drugim ljudima. Rastući uticaj korporativnih tehnogiganata nije problematičan samo zbog njihove sve veće finansijske i političke moći već zbog činjenice da one utiču na samo poimanje šta znači biti čovjek. U kontekstu pandemijskog, širokorasprostranjenog prihvatanja digitalnih tehnologija, to predstavlja iznimno značajno pitanje o samoj budućnosti društvenih interakcija: „naša ovisnost o tehnologiji za društveni kontakt, koja se u doba korone povećala, tako vodi smanjenoj vjerovatnoći

i novih formi života.”
(Lazzarato, 2014, str. 223).

- 89 Interdisciplinarna grupa znanstvenika, sazvana od strane Europske komisije i okupljena oko tzv. Onlife inicijative, u publikaciji pod nazivom Onlife Manifesto postavlja pitanje “Šta znači biti čovjek u eri hiper-konektivnosti?” Adresirajući to pitanje ‘čuvanima kapija’ (gatekeepers) i kreatorima politika kako bi promislili aktuelne nejasnoće između analognog i digitalnog, inicijativa je ponudila četiri nivoa konceptualnih promjena u načinu prepoznavanja izazova u promišljanju društva: a) pomućenost distinkcije između realnog i virtualnog; b) pomućenost distinkcije između ljudi, mašina i prirode; c) obrat od informacijske oskudice ka informacijskoj prezasićenosti; d) pomak sa suštine na interaktivnost. Vidi više: Floridi, L. (ur.). (2015). *The Onlife Manifesto. Being Human in a Hyperconnected Era.* Springer International Publishing.

- 90 Teoretiziranje koncepta algokracije se vezuje za A. Aneeshu (2006, 2009), a predstavlja organizacijski model upravljana kodovima (programskim jezicima) i algoritmima bez konvencionalne birokratske provjere. Aneesh algokracijom opisuje organizaciju pravila koda (odnosno algoritma). Riječ je o organizacijskom modelu koji je u stanju zamijeniti “pravila kancelarije” (birokratije ili ekonomskog sistema).

interakcije s ljudima koji imaju drugačije svjetonazore, izvan našeg društvenih balona“ (Lavitt, Vrijmoeth i De Waart 2020, str. 244). Komunikacijske tehnologije povećavaju društveno raslojavanje dok demokratija pretvorena u algokraciju⁹⁰ stvara društvo u kome je privatnost luksuzni proizvod dostupan tek maloj grupi ljudi (Van Belkom 2020, str. 217). Testiranje ideje demokratije u carstvu interaktivnosti, obilju (mrežnog) viška, stoga, ne možemo zvati drugačije nego planirano-distribuirani spektakl⁹¹: programirani užitak tekućeg feedbacka koji nas, imitirajući mišljenje, nije doveo do idealizirane javne sfere već kreirao pogon za nastanak, kako to objašnjava Yuval N. Harari (2017), populacije viška, beskorisne klase. Ovaj trend G. Lovink (2019, str. 95) smatra ne samo globalnim trendom lumpenproleterizacije, dizajniranom tugom, već i opravdanim pozivom da se o informacijskoj tehnologiji govori kao „društvenoj atomskoj bombi“ (ibidem).

ZAKLJUČAK

„When the powerless get power, it is a difference in kind.

When the powerful get power, it is a difference in degree.“

C. Doctorow

Nije li značenje pojma *društvena pismenost*⁹² od iznimno važnog interesa za imaginaciju budućnosti? Ako pismenost tumačimo kao intimu učenja, sposobnost postavljanja i artikuliranja (vlastitih) pitanja, svakoj generaciji se nudi prilika za dekonstruiranje naučenih obrazaca ponašanja. Prilagođavanje promjenama izuzetno je teško bez preispitivanja odnosa prema krizi i konfliktu, na granicama virtualnog, aktualnog i realnog, na čvorištima antidruštvenosti, kao i na nitima eksperimentalnog učenja kolektivnih načina izražavanja otpora, povezivanja i organiziranja kolektivnih inicijativa koje djeluju na uspostavljanju solidarnosti u sivim zonama otvorenim između različitih tehnologija, institucija i zakona. Kako, drugim riječima, u aktivističkoj radionici probati taktike iznevjerenja dominantnih pristupa govoru o tehnologiji i medijima (informacijskoj, medijskoj, digitalnoj, građanskoj pismenosti)? Kako se okupljati oko zajedničkog sadržitelja, društvene pismenosti, ne iščekujući fantazmu (okupljanja) kontrajavnosti: svako neformalno okupljanje grupa u (kiber)prostoru istovremeno je i limitiranje i imitiranje autonomije. Poput isticanja *memea* na rever.

Algokracija se, dakle, ne definiira elementima poput hijerarhije, dokumentacije (tradicionalna birokratska pravila, naime, moraju biti internalizirana od strane onih od kojih se zahtijeva da im se povinuju) već algoritamskom struktuiranju sistema koji započinje ili zaustavlja operacije bez oslanjanja na internalizaciju politika koje treba provesti). "Algokracija stremi poravnavanju svih birokratskih hijerarhija budući da ne zahtijeva bilo kakav upravljački nivo, bio on posrednički ili centraliziran".

91 O digitalnom radu kao „budoarskom višku“ i *data-pornu* vidi više u: Hibert, M. (2019). *Loss of The Social, Return of the Private: Acknowledging public failure in the age of budoir surplus*. U Samek, T. i P. Demers (ur.), *Minds Alive: Libraries and Archives Now* (str. 49-62). Toronto: Toronto University Press.

92 Ovdje se nalazi sažetak predloženog modula pod nazivom „Digitalna pismenost danas: borba za javno dobro kroz nove tehnologije“ koji sam s kolegama Jasminom Husanović i Damirom Arsenijevićem oblikovao u pripremi projektnih aktivnosti za Školu društvene pismenosti. „Digitalno stanje danas od ključne je važnosti za konkretne strukturalne promjene u društvenom tkivu, koje obuhvata sve generacije uključene u tendencije tzv. postdemokratije s jedne strane, i zainteresovane za zajednička

Način na koji se kritička teorija i praksa prevode u diskurs tzv. digitalne solidarnosti uvjetuje i načine otvaranja prostora političke, ekonomske i društvene slobode. Iz tog razloga, svako istraživanje horizontalne autonomije participatorne kulture ima cilj da ukaže na važnost uvida kritičkih medijskih studija kako bi se u obrazovanju mogle prepoznati ideologeme komunikacijskog kapitalizma. Nevidljive i opasne strukture „digitalne“ zavodljivosti u „otvorenosti“ njihove prazne geste dokazuju kako pristup vjerovanju, više nego vjerovanje samo, jeste dogmatska prepreka eksperimentiranju s oblicima društvene pismenosti⁹³. Kritička teorija interneta se tako čini neophodnim kolegijem kako bismo društveno-tehnički razvoj mogli sagledati kroz prizmu socijalnih, pravnih, političkih, kulturnih i ekonomskih antagonizama. Kulturalna teorija, izbjegavajući propitivanje digitalne kulture, posebice materijalnosti digitalnih mreža, ostala je skoro bez poveznica sa kritičkim mrežnim kulturama, političkom ekonomijom mreže, postajući tako nedostatna forma za kreiranje kontraimaginarija. Ovaj rad, stoga, nije samo analiza „emocionalne zaraze masovnih razmjera putem društvenih mreža“⁹⁵, niti pokušaj destabilizacije neupitne dominacije društvenih alata i medija kao novih centara moći, već smjernica za razvijanja alternativnih infrastruktura učenja. Za redefiniranje vrijednosti obrazovanja za društvenu tehnologiju značaj lekcija mrežne kritike devedesetih (taktičkim medijima kao referentnoj tački za artikulaciju otpora danas⁹⁶) je kritičko-pedagoški izazov za sve one koji se hoće baviti institucionalnom, informacijskom i medijskom kulturom otpora.

Danas, međutim, bez konceptualiziranja afirmacije tzv. organiziranih mreža⁹⁷ (orgnets), nastalih „kao odgovor na evropski offline romanticizam i strategije okupljanja Occupy aktivista“ (Lovink i Rossiter, 2018, str. 15) malo su vjerovatne i izvjesne strategije otpora ortodoksnim idejama menadžerskih krugova predstavljenim kao „umrežene organizacije“. Kritičko-pedagoški potencijal repozicioniranja spram socio-tehničkog okruženja, uspostavom autonomnih komunikacijskih infrastruktura kao održivih mreža produkcije izvan komercijalnih interesa, ne odbacuje nove informacijsko-komunikacijske tehnologije, naprotiv, priziva heterogene, mikropolitčke kompozicije odnosa čovjeka i mašine. Oslanjajući se na postmedijsko odustajanje od masmedijske logike današnjih društvenih mreža, čije identitarne politke priječe izgradnju bilo kakvog kolektiviteta, zaokret ka pragmatičnom vidu izgradnje novih institucionalnih i društveno-političkih formi organiziranja uz

dobra, s druge strane. Cilj ovog modula je objašnjavanje odnosa koji se odvijaju na infrastrukturnoj osnovi digitalnih mreža, posebice načina na koji erodiraju institucije liberalne demokratije i javne sfere, na koji način zaprečavaju i guše istinski društveni aktivizam i da li on ima konkretne transformativne učinke.“ Kada sam o tome počeo voditi razgovor na Ljetnoj školi društvene pismenosti u Tuzli s Huseinom Oručevićem, politologom i aktivistom OKC „Abrašević“ iz Mostara, koji simptome društvene krize opisuje kao interregnum, „kada staro umire dok se novo još ne uspijeva roditi“, nazreo se i kadar za oblikovanje ovoga rada koji se sada pojavljuje u širem kontekstu aktivnosti Radničkog univerziteta, kroz temu „Aktivizam u zajednici i društvena pismenost“. Vidjeti predavanje H. Oručevića na <https://www.youtube.com/watch?v=3uuVQsjMmPM>, te više o epizodama mostarskog Černobila <https://www.pravonagrad.ba/>

93 Anarho-kohezivna logika ovoga teksta se tako ovdje bilježi i kao kontinuitet razgovora posvećenih otkrivanju nevidljivih (zaboravljenih ili skrivenih, opljačkanih ili dereguliranih) infrastruktura društvenog.

94 U Izvještaju Nacionalne akademije znanosti SAD-a „Eksperimentalni dokazi emocionalne zaraze masovnih razmjera putem društvenih mreža“

pomoć digitalnih tehnologija (mailing liste, kolaborativni blogovi, wikiji, sistemi za upravljanje sadržajem) nadilazi kratkoročne intervencije taktičkih medija (koje su danas postale pseudo-subverzivna svakodnevnicna komunikacije na društvenim mrežama).

Naslijeđe taktičkih medija jeste zato i danas putokaz ka višestrukim kontraprojektima, ugniježdenim, kako primjećuje E. Kluitenberg (2011), u hegemonijalnu strukturu nadziranja i kontrole: “Gdjegod se nalazi anonimni kognitivni radnik, bio on punker, hippie, ljubavnik, pjesnik ili inženjer... gdje god da je buntovnik sa tastaturom i pristupom globalnoj mašini, tamo je i globalna Silikonska dolina” (Berardi, 2017). Također, jezik novomedijskih kolektiva jednako treba svoje arheologe, baš kao i ranije prakse društvenih pokreta (feminističkih, ekoloških, antirasističkih, skvoterskih itd.). Tamo gdje nismo korisnici s profilima (digitalni nihilisti) veća je mogućnost da ostajemo izvan bihejvioralne manipulacije. Prepoznavanje i raskid s tehnološki induciranom tugom, uspostavljenom vektorima distrakcije, prekomjernom i neprestanom stimulacijom tokova podataka koji iscrpljuju našu afektivnu snagu „zavezanu“ za „prijateljski“ dizajnirana korisnička sučelja (Lovink, 2019), predstavlja, stoga, jedan od najvećih izazova koji stoji pred novom generacijom⁹⁸. Tehnološki nihilizam iscrpljuje našu društvenost, a naše odluke i posvećenost postaju sve konfuznije. Buđenje društvenog tijela traži izbavljenje od „nesvjesnog tupila uglačanih sučelja“ koja „lome online sopstva“ (ibidem).

Digitalna kontrakultura svoju snagu crpi iz uvida o post-medijalnosti⁹⁹, kao i nadanja da se proizvodnjom vlastitih medija (kolektivnih infrastruktura) stvara materijalna baza za organizaciju koja je devedesetih godina već postojala unutar kritičkih mrežnih kultura¹⁰⁰. Mogu li se tako i nadići postojeći načini i norme proizvodnje? Ova studija na to pitanje ne može u potpunosti odgovoriti. Njezina je zadaća tek upozoriti na tehnološki fetišizam kao prepreku kontraimaginariju otpora. Stvaranjem novih oblika subjektivnosti, kroz transversalne forme medijatizacije, uspostavljene su osovine ekonomije podataka. Kritike *statusa quo* je, stoga, nužna kao analiza susreta horizontalne distribucije moći i jednako vertikalne koncentracije njihovih odnosa. Testiranje „političke volje, kolektivnih akcija i kreativnosti“¹⁰¹ (Medosch, 2016, cit. u Apprich, str. 151) za „kibernetičku emancipaciju“ (Barbrook, 2019, cit. u Jandrić, Znanje u digitalno doba) kontinuiran je proces međugre između

(Kramer, A.D., Guillory, J. E., i Hancock, J. T., 2014) se navodi pokušaj da se promijene emocije 600 hiljada ljudi, čime ne samo da su prekršeni standardi etičkog istraživanja, već postaje sasvim jasno kako je kolektivno manipuliranje ljudskim emocijama mnogo više od ispitivanja na koje će reklame ljudi vjerovatno reagirati. Vidjeti više u: McLaren, P. (2019). *Revolucionarna kritička pedagogija* ostvaruje se u hodu: u svijetu gdje mnogi svjetovi supstoje. U P. Jandrić (ur.), *Znanje u digitalnom dobu* (str.250-301). Zagreb: Jesenski i Turk.

95 Čini se kako bi bilo izuzetno zanimljivo i korisno npr. istražiti u kojoj se mjeri u akademskim kurikulumima pronalaze prostori za medijsku filozofiju, posthumanistiku, digitalnu dekolonizaciju, alternativnu urbanizaciju, prekarnu uberizaciju i sl.

96 Naime, sintagma taktički mediji se referira na brojne eksperimente i inicijative umjetničkih i aktivističkih grupa, hakerskih kolektiva, koji su okupacijom prostora osnaživali akcije izgradnje zajednica. Hit&run akcije, nastale „by any media necessary“, imale su za cilj podrivati mainstream diskurs javnih emitera i velikih medijskih korporacija.

97 Kako navode Lovink i Rossiter (2018, str. 10-11), „orgnets” koncept je je prost i jednostavan: „Umjesto daljnjeg eksploatiranja slabih veza unutar

discipline i kontrole, centralnosti i distribucije. Izgradnji vlastite globalne infrastrukture kojom bi se moglo parirati korporativnim monopolima (Apple, Amazon, Google, Facebook, Microsoft) prethode izvori znanja na društvenim infrastrukturama oslobođenima od političke ekonomije intelektualnog vlasništva i preuzimanjem kontrole nad organizacijom vlastitih metapodataka. Antidruštveni mediji, kao tačka kontrole populacije, svakako ne mogu biti prozor za društveni otpor algoritamskim kapijama. Jedino je disrupcijom vlasničkog režima i platformskog kapitalizma moguće uspostavljati otvorene sisteme kolektivnog iskustva s tehničkim infrastrukturama.

Upravo zbog toga je za uspostavljanje nove solidarnosti na digitalnim mrežama neophodno poticati djelovanja vođena idejom o zajedničkim dobrima. Premda koncept digitalnih zajedničkih dobara (digital commons) nije više nepoznanica, šira kolektivna mobilizacija imaginacije tzv. ”slobodne kulture” još uvijek zaostaje za infrastrukturnim nasiljem digitalne moći Društvo u kojem se de facto ne postoji bez aplikacije, profila, bez identifikacijskog kontakta s mašinom, svijet je u kojem kiberproleterti nisu ništa više od lukrativnih čvorova (pružatelji digitalnih otisaka/uzoraka za mašinsko učenje). Kadriranje svijeta suprotnog slici silikonske ideologije odvijat će se prema našem vlastitom odrazu odgovornosti. Svaka refleksija ima etičke, političke i društvene konsekvence: dekadentno društvo je, po definiciji, žrtva vlastitog uspjeha (Barzun, 2000).

- dominantnih stranica društvenog povezivanja, organizirane mreže naglašavaju intenzivne suradnje s ograničenim brojem grupa angažiranih korisnika s ciljem da se stvari urade... Orgnets nisu ni avangarda ni ćelija zagledana u sebe. Ono što se naglašava je riječ „organ“. Pod tim ne mislimo na *new age* gestu povratka prirodi niti na regresiju u (društveno) tijelo... Organ organiziranih mreža je društveno-tehnički uređaj kroz koji se razvijaju projekti, izgrađuju odnosi i čine intervencije. Ovdje govorimo o konjukciji kulture softvera i društvenih želja. Ključna stvar u ovom odnosu je pitanje algoritamskih arhitektura, nečega što veliki broj aktivističkih pokreta zanemaruje...“.
- 98 „Generacija mladih nije zainteresirana za same tehnološke uređaje, ona ih je naprosto izbrisala, zaboravila na njih. Moji studenti se počinju dosađivati kada im govorim o tehnologiji per se. Oni žele razgovarati o osjećanjima, o njihovim tijelima i emocijama...oni naprosto tehnologiju više ne primjećuju.“ (della Ratta, cit. u Lovnik, 2019, str. 10).
- 99 Ključni uvid F. Guattarijevog zapažanja o postmedijalnosti treba tražiti u kolektivno-individualnoj reaproprijaciji i interaktivnom korištenju informacijskih mašina, komunikacijske inteligencije, umjetnosti i kulture: „Nove tehnologije istovremeno potiču učinkovitost i ludilo. Rastuća snaga softverskog inženjstva nužno ne vodi ka moći Velikog brata. Zapravo je riječ o mnogo većem napuknuću od onoga što izgleda. Ono može prsnuti poput vjetrobrana pod pritiskom molekularnih alternativnih praksi.“ (2013, str. 27). Vidi: <https://www.metamute.org/sites/www.metamute.org/files/ua-a-post-media-anthology-mute-books-9781906496944-web-fullbook.pdf>
- 100 Public Netbase (Vienna), Deckspace (London), E-Lab (Riga), Ljudmilla (Ljubljana), c-base (Berlin) itd.
- 101 „Potencijal osnaživanja kroz i sa digitalnim tehnologijama nije unaprijed donesen zaključak – nema automatizirane utopije koja čeka poput duha iz mašine – već se može smatrati projektom: projekcijom šta može biti postignuto ako se ljudi za to bore, kombinirajući političku volju, kolektivnu akciju i kreativnost.“

LITERATURA

- Alaimo, S. (2010). *Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self*. Bloomington: Indiana University Press.
- Amoore, L. (2019). Doubt and the algorithm: On the partial accounts of machine learning. *Theory, Culture & Society* 36(6): 147–169.
- Amoore, L. (2020). *Cloud Ethics: Algorithms and the Attributes of Ourselves and Others*. Durham: Duke University Press.
- Aneesh, A. (2009). Global Labor: Algocratic Modes of Organization. *Sociological Theory* 27(4):347 – 370
- Annesh, A. (2006). *Virtual Migration: the Programming of Globalization*. Durham: Duke University Press.
- Apprich, C. (2017). *Technotopia. A Media Genealogy of Net Cultures*. London; New York: Rowman & Littlefield.
- Arsenijević, D. (2014) (ur.). *Unbriable Bosnia and Herzegovina: The Fight for the Commons*. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Arsenijević, D. (2011). Mobilising Unbriable Life: The Politics of Contemporary Poetry in Bosnia and Herzegovina. U A. Mousley (ur.), *Towards a New Literary Humanism* (str. 166-180). New York: Palgrave Macmillan,.
- Arsenijević, D. i Husanović, J. (2011). Community as Academia: An Outline of Emancipatory Politics of Knowledge Production, u P. Penda i T. Bijelić (ur.), *Modernisation of Literary and Cultural Studies* (str. 133-140). Banjaluka: Faculty of Philology; Podgorica: Faculty of Philology.
- Arsenijević, D., Husanović, J. i Vasić Janeković, V. (2016). Društveno dobro –produkcija i realizacija javnog dobra.” *Sarajevske sveske*, 49-50: 49-62.

Asma, T. S. (2017). *The Evolution of Imagination*. Chicago: The University of Chicago Press.

Athanasiou, A. (2008). Reflections on the Politics of Mourning: Feminist Ethics and Politics in the Age of Empire“. *Historein* vol. 5: 39-57.

Athanasiou, A., Hantzaroula, P. i Yannakopoulos, K. (2008). Towards a New Epistemology: The “Affective Turn”, uvodnik u specijalno izdanje časopisa *Historein*, vol. 8.

Barbrook, R. (2007). *Imaginary Futures: From Thinking Machines to the Global Village*. London: Pluto Press.

Barbrook, R. (2019). Kako biti moderan: pustolovine situacionističkog socijaldemokrata na radiju, u društvenim igrama i na internetu. U P. Jandrić (ur.), *Znanje u digitalnom dobu* (str.128-173). Zagreb: Jesenski i Turk.

Barbrook, R., Cameroon, A. (1996). The Californian Ideology. *Science as Culture*, 6(1), 44-72. doi: 10.1080/09505439609526455

Barzun, J. (2000). *From Dawn to Decadence: 1500 to the Present: 500 Years of Western Cultural Life*. New York: HarperCollins.

Bauman, Z. (2001) *Community. Seeking safety in an insecure World*. Cambridge: Polity Press.

Benkler, Y. (2006). *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. New Heaven, London: Yale University Press.

Beraradi, F. B. (2017). *Futurability: The Age of Impotence and the Horizon of Possibility*. London: Verso.

Berardi, F. B. (2009). *The Soul at Work. From Alienation to Autonomy*. Los Angeles, CA: Semiotext(e).

Berry, D. (2011). The Computational Turn: Thinking about the Digital Humanities. *Culture Machine*, 12. Dostupno na: <https://culturemachine.net/index.php/cm/article/download/440/470>

Bogost, I. (2015, 15. januar). The Cathedral of Computation. *The Atlantic*. Dostupno na: <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2015/01/the-cathedral-of-computation/384300/>

Bourdieu, P. (2002). Sociology is a Martial Art“. Video-zapis javnog predavanja dostupan na: https://www.youtube.com/watch?v=_9PCp9oKPRw, pristupljeno 26.2.2020.

boyd, d. (2002). *Faceted Id/entity: Managing representation in a digital world*. Master thesis. MIT. <https://www.danah.org/papers/Thesis.FacetedIdentity.pdf>

Boyer, C. (1996). *CyberCities. Visual Perception in the Age of Electronic Communication*. New York: Princeton Architectural Press.

Braidotti, R. (1994). *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press

Bush, V. (1945). “As we may think”. *The Atlantic Monthly*, 176(1): 101–108.

Business and Human Rights Resource Centre (2017). Bosnia & Herzegovina: Air pollution worsens in Tuzla while govt. plans for more coal power, expected to be built by Chinese companies. Objavljeno 22.11.2017. Dostupno na <https://www.business-humanrights.org/en/bosnia-herzegovina-air-pollution-worsens-in-tuzla-while-govt-plans-for-more-coal-power>

Bygrave, A. L., Bing, J. (ur.) (2009). *Internet Governance: Infrastructure and Institutions*. New York: Oxford University Press.

Capurro, R. (2019). *The Age of Artificial Intelligence: A Personal Reflection*. AI, Ethics and Society Conference (University of Alberta, Edmonton, Canada), May 8–10, 2019. Dostupno na: <http://www.capurro.de/edmonton2019.html>

Castells, M. (2002). Epilog. U P. Himanen, *Hakerska etika i duh informacionog doba*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Castells, M. (2004). *Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint*. U: M. Castells (ur.), *The Network Society: A Cross-Cultural Perspective* (str. 3–45). Northhampton, MA: Edward Elgar.

Centre for Investigative Reporting CIN (2018). Hazardous Waste Under the Feet of Tuzla Residents. Objavljeno 22.6.2018. Dostupno na <https://www.cin.ba/en/otrovni-otpad-pod-nogama-tuzlaka/>

Clough, P. T. i O'Malley Halley, J. (2007) (ur.). *The Affective Turn: Theorizing the Social*. Durham: Duke University Press

Cramer, F. (2014). “What is ‘Post-Digital?’”. *Aprja*, vol.3,no.1. Dostupno na: <http://lab404.com/142/cramer.pdf>

Crawford, K., Joler, V. (2018). *Anatomy of and AI System*. Beograd, New York: SHARE Lab, SHARE Foundation; The AI Institute, NYU. Dostupno na: <https://anatomyof.ai/>

Dean, J. (2009). *Democracy and Other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*. Durham: Duke University Press.

Dean, J. (maj 2019). Neofeudalism: The End of Capitalism? *Los Angeles Review of Books*. Dostupno na: <https://lareviewofbooks.org/article/neofeudalism-the-end-of-capitalism/>

Deleuze, G. (1992). Post-script on the Societies of Control. *October 59* (Winter):3-7. Dostupno na: https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/deleuze_postscript.pdf

Dyson, G. (2012). *Turing's Cathedral: The Origins Of the Digital Universe*. New York: Pantheon Books.

Eubanks, V. (2018). *Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor*. New York: St. Martin's Press.

Fayyad, U., Piatetsky-Shapiro, G., Smyth, P. (1996). From Data Mining to Knowledge Discovery in Databases. *AI Magazine*, 17(3):37-54.

Felman, S. (2002). *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Fiormonte, D., Numerico, T. i Tomasi, F. (2015) (ur.). *The Digital Humanist: A Critical Inquiry*. Brooklyn: Punctum Books.

Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.

Galloway, A. R. (2004). *Protocol. How Control Exists after Decentralization*. Cambridge, MA: MIT Press.

Galloway, A. R. i Thacker, E. (2007). *The Exploit: A Theory of Networks*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Gertz, N. (2018). *Nihilism and Technology*. London: Rowman & Littlefield.

Gilligan, C. (1977). In a different voice: Women's conceptions of self and of morality. *Harvard Educational Review* 47(4):481-517.

Giroux, H. A. (2010). Neoliberalism, pedagogy, and cultural politics: Beyond the theatre of cruelty“, u L. Zeus (ur.) *Handbook of Cultural Politics and Education*, (str. 49-70). Rotterdam: Sense Publishers.

Greenfield, A. (2013). *Against the Smart City*. London, UK: Verso.

Guattari, F. (2013). Towards a Post-Media Era. U Apprich, C., Slater, J. B., Iles, A. i Schultz, O. L. (ur.), *Provocative Alloys: A Post-Media Anthology* (str. 26-28). Berlin: PML Books & Mute.

Harari, Y. N. (2017). *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. London: Vintage.

Hauben, M. i Hauben R. (1997). *Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet*. Los Alamitos: IEEE Computer Society Press.

Hayles, K. (2005). *My Mother Was A Computer*. Chicago: University of Chicago Press.

Henig, D. (2012). Iron in the soil: living with military waste in Bosnia and Herzegovina. *Anthropology Today*, 28 (1): 21.

Hibert, M. (2019). Loss of The Social, Return of the Private: Acknowledging public failure in the age of budoir surplus. U Samek, T. i P. Demers (ur.), *Minds Alive: Libraries and Archives Now* (str. 49-62). Toronto: Toronto University Press.

Husanović, J. (2009). The politics of gender, witnessing, postcoloniality and trauma. Bosnian feminist trajectories. *Feminist Theory* 10 (1): 99-119.

Husanović, J. (2009). *Između traume, nade i imaginacije: Kritički ogledi o kulturnoj produkciji i emancipativnoj politici*. Beograd: Fabrika knjiga.

Husanović, J. (2014). Traumatic Knowledge in Action: Scrapbooking Plenum Events, Fermenting Revolt. U D. Arsenijević (ur.), *Unbriable Bosnia and Herzegovina* (str. 145-153). Baden-Baden: Nomos.

Husanović, J. (2014). Resisting the culture of trauma in Bosnia and Herzegovina: Emancipatory lessons for/in cultural and knowledge production. U Žarkov, D. i Glasius M. (ur.), *Narratives of Justice In and Out of Courtroom. Former Yugoslavia and Beyond* (str. 147-162). Cham, Switzerland: Springer International Publishing.

Husanović, J. (2015). Economies of affect and traumatic knowledge: Lessons on violence, witnessing and resistance in Bosnia and Herzegovina. *Ethnicity Studies* 2: 19-35.

Husanović, J. (2015). Governance of life and femininity in Bosnia and Herzegovina. Reflections on affective politics and cultural production. U Andreescu, F.C. i Shapiro, M. (ur.) *Genre and the (Post-)Communist Woman. Analyzing transformations of the Central and Eastern European female ideal* (str. 115-132). London: Routledge.

Industrial Global Union (2018). Bosnia-Herzegovina: Seven Workers Injured After GIKIL Explosion. Objavljeno 16.8.2018. Dostupno na <http://www.industriall-union.org/bosnia-herzegovina-seven-workers-injured-at-gikil-after-explosion>

Jakovljević, B. (2018). For an Art of Participation: Common goods for the commons. *Performance Research* 23:4-5: 210-213.

Jandrić, P. et al. (2018). Postdigital science and education. *Educational Philosophy and Theory* 50(10):893-899.

Jansen, S. (2014). Rebooting politics? Or, towards a <Ctrl-Alt-Del> for the Dayton Meantime. U Arsenijević, D (ur.), *Unbriable Bosnia and Herzegovina: The Fight for the Commons*, Baden-Baden: Nomos Verlag.

Joler, V., Pasquinelli, M. (2020). *The Nooscope Manifested. AI as Instrument of Knowledge Extraction*. Visual Essay. KIM HfG Karlsruhe; Share Lab. Dostupno na: <http://nooscope.ai>

Jones, G. S. (1995). Understanding Community in the Information Age. U S. G.

Jones (ur.) *Cybersociety. Computer-Mediated Communication and Community*, (str. 25-26). Thousand Oaks: Sage.

Kingwell, M. (2019). *Wish I Were Here: Boredom And the Interface*. Montreal: McGill-Queens University Press.

Kitchin, R. (2014). *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures and Their Consequencies*. London: Sage Publications.

Kluitenberg, E. (2011). *Legacies of Tactical Media. The Tactics of Occupation: From Tompkins Square to Tahrir*. Amsterdam: Institute of Network Cultures. Dostupno na: http://networkcultures.org/_uploads/NN5_EricKluitenberg.pdf

Konior, B. (2020). *The Dark Forest Theory Of the Internet*. Pittsburgh; New York: Flugschriften. Dostupno na: <https://flugschriftencom.files.wordpress.com/2020/07/flugschriften-6-bogna-konior-the-dark-forest-theory-of-the-internet-v.2.pdf>

Kramer, A.D., Guillory, J. E., i Hancock, J. T. (2014). Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, III(24):8788-8790.

Kristeva, J. (1982). *Powers of horror. An essay on abjection*. New York: Columbia University Press.

Kristeva, J. (2006). Intimate revolt: The future of the culture of revolt, the life of the mind, and the species. *International Journal of Baudrillard Studies* 3(1).

Lavitt, F., Vrijmoeth, V i de Waart, W. (2020). From Social Distance to Social Disaster. U A. Mouret (ur.), *Brave New Human: Reflections on the Invisible* (str. 239-250). Bot Publishers. Dostupno na: <https://bravenewworld.nl/wp-content/uploads/2020/05/Brave-New-Human-Reflections-on-the-Invisible-Bot-Publishers-2020.pdf>

Lazzarato, M. (2014). *Signs and Machines. Capitalism and the production of subjectivity*. Los Angeles, CA: Semiotext(e).

Lessig, L. (2004). *Kod I drugi zakoni kiberprostora*. Zagreb: Multimedijalni institut.

Lister, M. (2015). Citizens, Doing It for Themselves? The Big Society and Government through Community. *Parliamentary Affairs* 68(2), 352-370.

Liu, A. (2013). The Meaning of the Digital Humanities. *PMLA* 128 (2), 409- 423. Preuzeto sa: <http://liu.english.ucsb.edu/the-meaning-of-thedigital-humanities/>
Lovink, G. (2016). *Social Media Abyss: Critical Internet Cultures and the Force of Negation*. Malden, MA: Polity Press.

Lovink, G. (2019). *Sad By Design: On Platform Nihilism*. London: Pluto Press.

Lovink, G. i Rossiter, N. (2018). *Organization After Social Network*. Colchester; New York; Port Watson: Minor Compositions.

Marazzi, C. (2008). *Capital and Language: From the New Economy to the War Economy*. Los Angeles: Semiotext(e).

Mars, M. i Medak, T. (2019). Against Innovation. Compromised Institutional Agency and Acts of Custodianship. *Ephemera*, 19(2):345-368. Dostupno na: <http://www.ephemerajournal.org/contribution/against-innovation-compromised-institutional-agency-and-acts-custodianship>

Marx, K. (1852). The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte. Dostupno na <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1852/18th-brumaire/index.htm>, pristupljeno 29.8.2020.

Mattern, S. (2017, februar). A City Is Not a Computer. *Places Journal*. <https://doi.org/10.22269/170207>

McLaren, P. (2019). Revolucionarna kritička pedagogija ostvaruje se u hodu: u svijetu gdje mnogi svjetovi supostoje. U P. Jandrić (ur.), *Znanje u digitalnom dobu* (str.250-301). Zagreb: Jesenski i Turk.

Medak, T. (2020, mart). Neoliberalna bajaranja ostat će neslana šala. Intervju. *H-Alter*. Dostupno na: <https://www.h-alter.org/vijesti/neoliberalna-bajaranja-ostat-ce-neduhovita-sala>

Medosch, A. (2016). Shockwaves in the New World Order of Information and Communication. U Paul, C. (ur.), *Blackwell Companion to Digital Art* (str. 355-383). Hoboken: Wiley-Blackwell.

Mitropolous, A. (2012). *Contract and Contagion: From Biopolitics to Oikonomia*. Wivenhoe: Minor Compositions

Mohanty, C. T. (2002). “Under Western eyes” revisited: Feminist solidarity through anticapitalist struggles. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 28(2): 499-535.

Morozov, E. (2013). *To Save Everything, Click Here. The Folly of Technological Solutionism*. New York: Public Affairs.

Moten, F. i Harney, S. (2013). *The Undercommons: Fugitive Planning and Black Study*. New York: Minor Compositions.

N1 Sarajevo (2018). Lukavac citizens concerned about pollution. N1 televizija, 6.8.2018. Dostupno na <http://ba.n1info.com/a277700/English/NEWS/Lukavac-citizens-concerned-about-pollution.html>

Neslen, A. (2015). Major banks put up nearly 1 billion euros for controversial Balkan dams. *The Guardian* 11.12.2015. Dostupno na <https://www.theguardian.com/environment/2015/dec/11/major-banks-put-up-nearly-1bn-for-controversial-balkan-dams-says-report>

Parikka, J. (2015). *A Geology of Media*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Parsier, E. (2011). *The Filter Bubble. What the Internet Is Hiding from You*. New York: The Penguin Press.
- Pasquale, F. (2015). *The Black Box Society. The Secret Algorithms that Control Money and Information*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pasquale, F. (2017). The Automated Public Sphere. *University of Maryland Legal Studies Research Paper* 31. Dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=3067552>
- Peović Vuković, K. (2012). *Mediji i kultura. Ideologija medija nakon decentralizacije*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Ranciére, J. (2007). The Emancipated Spectator. *Artforum*, mart 2007., 271–280.
- Ranciére, J. (2010). *Dissensus: On politics and aesthetics*. London: Continuum Publishing.
- Ricourte, P. (2019). Data Epistemologies, The Coloniality of Power, and Resistance. *Television & New Media*, 20(4):350–365. <https://doi.org/10.1177/1527476419831640>
- Rockwell, G. (2015). Digital Humanities at a political turn? U D. Fiormonte, T. Numerico i F. Tomasi (ur.), *The Digital Humanist: A Critical Inquiry* (str. ix–xiii). Brooklyn: Punctum Books.
- Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, S. (2000). The Global City: Strategic Site/New Frontier. U E. F. Isin (ur.), *Democracy, Citizenship and the Global City* (str. 48–61). London: Routledge.
- Scholz, T. (2016). *Platform Cooperativism: Challenging the Corporate Sharing Economy*. New York: Rosa Luxemburg Foundation.
- Scholz, T. (2017). *Uberworked and Underpaid: How Workers are Disrupting the Digital Economy*. Cambridge, UK / Malden, MA: Polity Press
- Scholz, T., Schneider, N. (2016) (ur.). *Ours to Hack and to Hold: The Rise of Platform Cooperativism*. New York, London: OR Books.
- Schröter, J. (2012). “The Internet and ‘Frictionless Capitalism’”. *Triple C*, 10(2): 302–312.
- Srnicek, N. (2017). *Platform Capitalism*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press. Dostupno na: <http://pombo.free.fr/srnicek17.pdf>

- Stalder, F. (2010). "Autonomy And Control In The Era Of Post-Privacy". *OPEN*, Cahier on art and the public domain, no.19. Dostupno na: <https://www.onlineopen.org/autonomy-and-control-in-the-era-of-post-privacy>
- Stalder, F. (2018). *Digital Condition*. Cambridge: Polity Press.
- Stiegler, B. (2009). *Technics and Time 2*. Stanford: Stanford University Press.
- Sullivan, S. (2002). *Marx for a Postcommunist Era: On Poverty, Corruption, and Banality*. London: Routledge.
- Šakanović, D. (2015). Intervju sa Eminom Busuladžić „Fakat je mirisalo bijelo“. *Prometej*, 30.10.2015. Dostupno na <http://www.prometej.ba/clanak/intervju/emina-busuladzic-fakat-je-mirisalo-bijelo-2236>
- Šehabović, Š. (2007). *Priče – ženski rod, množina*. Banjaluka: Nezavisne novine.
- Tapscott, D. (2014). *The Digital Economy. Rethinking the Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. New York: McGraw-Hill.
- Taussig, M. (1984). Culture of terror – Space of death. *Comparative Studies in Society and History*, 26 (3): 467-497.
- Taussig, M. (1992). *The Nervous System*. London: Routledge.
- Taylor, L. (2020)- The price of certainty: how the politics of pandemic data demand ethics of care. *Big Data & Society* 7(2). <https://doi.org/10.1177/2053951720942539>
- Terranova, T. (2000). Free Labour: Producing Culture for the Digital Economy. *Social Text*, 63, 18(2), 33-58. Dostupno na: <http://web.mit.edu/schock/www/docs/18.2terranova.pdf>
- Terranova, T. (2016). A neomonadology of social (memory) production. U I. Blom, T. Lundemo i E. Røssaak (ur.), *Memory in Motion: Archives, Technology, and the Social* (str. 287-306). Amsterdam: University of Amsterdam Press.
- Turing, A. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, LIX(236):433-460. Dostupno na: <https://academic.oup.com/mind/article/LIX/236/433/986238>
- Ugrešić, D. (1998). *The culture of lies: Anti-political essays*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

UN Environment Program (2018). Coming up for clean air in Bosnia and Herzegovina. Objavljeno 2.1.2018. Dostupno na <https://www.unenvironment.org/news-and-stories/story/coming-clean-air-bosnia-and-herzegovina>

Vaidhyathan, S. (2018). *Anti-social Media. How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

van Belkom, R. (2020). Privacy For Sale. U A. Mouret (ur.), *Brave New Human: Reflections on the Invisible* (str. 215-220). Bot Publishers. Dostupno na: <https://bravenewworld.nl/wp-content/uploads/2020/05/Brave-New-Human-Reflections-on-the-Invisible-Bot-Publishers-2020.pdf>

van Dijck, J. (2013). *The Culture of Connectivity. A Critical History of Social Media*. Oxford: Oxford University Press.

Viner, N. (1964). *Kibernetika i društvo. Ljudska upotreba ljudskih bića*. Beograd: Nolit.

Virno, P. (2004). *A Grammar of the Multitude. For an Analysis of Contemporary Forms of Life*. Los Angeles, CA: Semiotext(e).

Virno, P. (1996). Virtuosity and Revolution: The political theory of exodus. U P. Virno i M. Hardt (ur.), *Radical thought in Italy. A potential politics* (str. 189-209). Minneapolis: Minnesota University Press.

Wacquant, L. J. (1993). Urban outcasts: Stigma and division in the black American ghetto and the French urban periphery. *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3): 366-383.

Wastell, S. (u pripremi). The enduring transition: temporality, human security and competing notions of justice inside and outside of the law in Bosnia and Herzegovina.

Wark, M. (2004). *A Hacker Manifesto*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Wark, M. (2015). Metapodatkovni punk. U M. Mars i T. Medak (ur.), *Javna knjižnica* (str. 41-50). Zagreb: Multimedijalni institut / WHW.

Wark, M. (2019). *Capital is Dead*. London, New York: Verso.

Wark, M. (2019). Novo znanje za novi planet: kritička pedagogija u i za antropocen. U P. Jandrić (ur.), *Znanje u digitalnom dobu* (str.174-220). Zagreb: Jesenski i Turk.

Webb, M. (2020). *Coding Democracy. How Hackers Are Disrupting Power, Surveillance, and Authoritarianism*. Cambridge, MA: MIT Press.

Williams, R. (2005). *Culture and Materialism: Selected Essays*. London: Verso.

Wittel, A. (2001). Towards a Network Sociality.
Theory, Culture and Society 18(6): 51-76.

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.

INDEX RERUM

A

- Afektivne ekonomije, 56
- Afektivni obrat*, 18
- Aktivizam, 11, 16, 20, 38
 - a. scena u BiH, 38
- Algoritmi, 93, 94, 101, 109, 118
- Algoritmičnost, 94, 108, 111
- Arbeitskraft*, 24
- Atrocitet, 16, 22
- Automatizacija društvenosti, 111
- Autoritet, politički, 20

B

- Bihejvioralni višak*, 94
- Biokapital, 14
- Biopolitika, 14, 18, 22, 24, 111

Č

- Čitanje (nastava književnosti), 23

D

- Delinkvencija, 25
- Dematerijalizacijski narativi, 112
- Demokratsko vlasništvo i upravljanje, 116
- Digital commons*, 96
- Digitalna,
 - ekonomija, 108
 - humanistika, 98, 101
 - infrastruktura, 99, 107
 - kontrakultura, 104, 123
 - revolucija, 103
 - revolucija, 105, 110

zajednička dobra, 123

Digitalne prakse, 95

Digitalni,

- animizam, 101
- ekosistem, 102, 111
- mediji, 94
- otisak, 108

Digitalno stanje (Stadler), 93

Diskriminacija, 44

Distribuirana demokratija digitalnog doba, 113

Dita (fabrika), 44, 65, 68

Djeca u pokretu, 37

Društvena briga, 12

Društveni,

- imaginarij, 22
- mediji, 94
- pokreti, transformativne politike, 11

Društveno,

- dobro, 11, 56
- raslojavanje, 21
- znanje, 103

E

- Ekonomija dijeljenja, 109
- Ekonomija žudnje, 95
- Ekonomsko-politička opresija, 40
- Ekonomsko-politički poredak, 28
- Eksploatacija, 11, 14, 16, 20, 24, 28, 42, 66, 68
- Emancipacija, društvena teorija, 42
- Emancipativna politika, 11, 14, 22, 26, 30, 40

Emancipativno djelovanje, 12
Emulacija ljudske memorije, 98
Etika brižnosti/skrbi, 116
Etnicizacija, 18
Etnonacionalizam, 28

F

Fašizam, 18, 30
Fašizam, 32
Feministička metodologija
participativnog akcionog istraživanja,
36
Feministička politika i ljevica, 42, 46
Feministička teorija, 12
Feminističke politike (u BiH), 14
Feminizam, i kritika kapitalizma, 44
Feminizam, materijalistički, 48
Fortuna (fabrika), 42
Front Slobode, 46
Fundamentalizam, 18

G

Genocid, 32
Getoizacija, 28, 30, 32
Gramatika digitalnog, 99

H

Hakeri, 113, 114
Hlor-alkalni kompleks HAK, 63, 64,
70 incident u, 65
Homo faber, 34
Humanistički svjetonazor, 101

I

Identitarne politike, 14, 42, 50
Identitet, 102
Ideologija participacije, 108
Ideologija, predrasude, 32
Ideološki imaginarij, 26
Informacijska konektivnost, 108
Individualna sloboda, 105
Infoproleter, 107
Informacijska ekonomija, 102, 105, 108
Informacijski kapitalizam, 106
Informacijski obrat, 112
Informacijsko opterećenje, 97
Informacijsko ponašanje, 96
Integracija (društvena), 27
Iskustvo, ratno vidi ratno iskustvo
Izbjegli i prognana lica, 19
Izgaranje na radnom mjestu, 51

J

Javna sfera, 26, 112
razgradnja, 94
Javne finansije (budžet), 44
Javne politike, 44
Javno dobro, 24
Jednakost, 20
Jezik, 20
Jugoslavija, 63

K

Kalifornijska ideologija, 104
Kapital, preraspodjela, 24
Kapitalistička reprodukcija, 50

Kemoserv (kompanija), 74
Kiberkulturalno istraživanje, 100
Kibernetička revolucija, etičke dileme,
98
Kibernetika, 99
Kiberproleter, 123
Kiberprostor, 102, 104, 107, 120, 121
Kognitarijat, 24
Kolektivna imaginacija, 26
Kolektivna transindividualizacija, III
Kolonijalizacija, 24
Komodifikacija, 38, 56, 97, 99, 101
Komunikacijski kapitalizam, III
Korupcija, 30
Kritička pedagogija, 46, 97, 100
Kritička teorija, 121
Kritičke studije Interneta, 113
Križa imaginacije, 11
Križa kolektivizacije, 12
Kultura terora, 18
Kulturalna teorija, 121
Kulturna produkcija, 11, 20, 48

L

Lažne vijesti, 95

M

Majčinstvo, 54
Marksistička feministička analiza, 50
Maskulinizacija, 18
Mašinsko učenje, 101
Metapodaci, 95, 100
Metatehnologija, 101

Migranti, 35, 41
pomoć, 55
Militarizacija, 18
Militarizam, 24

N

Najamna ekonomija, 109
Nasilje, 18, 22, 28
ekološko, 69
Nastava,
iskustvo u, 27
izvođenje, 25
Neeksplodirana ubojna sredstva
(mine), 65
Neoliberalizam, 16, 20, 107, 108, 118
Neoliberalna dosada, 93
Neoliberalni kapitalizam, 28
Neoliberalizacija, 34
Nevladine organizacije, položaj i
djelovanje, 39, 41, 43, 47, 49, 51, 53, 55,
57

O

Obrazovanje, 48
Obrazovanje, taktičko vidi Taktičko
obrazovanje
Odrasli u pokretu, 53
Onlife, 119
Organizacija znanja, 96
Otuđenje, 11, 101

P

Pandemija, 41

Participatorni mediji, 105
 Platformski kapitalizam, 107
 Platformsko zadrugarstvo, 114
 Podaci, korisnički – agregacija, 108
 Pokret za slobodni softver, 114
 Polihem (fabrika), 70-88
 Političke zajednice, 20
 Političko zajedništvo, 24
 Politika,
 afekta, 22
 atrociteti, 16, 22
 svjedočenja, 18
 terora, 16
 Politika, emancipativna vidi
 Emancipativna politika
 Post-jugoslavenski prostor, 30
 Pravda, 20
 Prekarijat vidi Prekarni rad
 Prekarni rad, 109
 Prekarni rad, 14, 16, 22-24, 107, 114
 Privatizacija, 63, 70, 74
 Produkcija, kulturna vidi Kulturna
 produkcija
 Proizvodnja znanja, 18, 34, 46, 48, 54
 Prosjačenje, 25
 Protesti, Tuzla (2014), 34, 56

R
 Racijalizacija, 18
 Rad,
 emocionalna i afektivna
 dimenzija, 11
 odnos prema, 48
 opstruiranje, 18
 Radna snaga, 28
 tržište rada, 66
 Radnici, položaj, 38
 Radnička klasa, 50, 63
 Radnički univerzitet, 34-36, 38, 40, 68
 Rasizam, 24, 28
 Ratno,
 iskustvo, 15
 profiterstvo, 21
 Referencijalnost, 101
 Režim(i), 20, 26

S
 Silikonska dolina, 104
 Sindikat(i), 38
 Siromaštvo, 18
 (osiromašenje), 28
 Siva ekonomija, 44
 Solidarne ekonomije, 115
 Solidarnost, 13, 14, 21, 26, 32, 33, 36, 44,
 54
 Stjecanje znanja, 99
 Subverzivno djelovanje, 26
 Suverenitet, 20, 22

T
 Taktički mediji, 122
 Taktičko obrazovanje, 93
 TCP/IP protokol, 106
 Tehnoliberalizam, 102
 Tehnologija, kritički pristup, 99
 Tehnologije upravljanja, 16

Tehnološki,

nihilizam, 94

optimizam, 105

Tehnološki solucionizam, 100, III

Teror, 28, 30, 32

Tranzicijska pravda, 30

Trauma, 16, 22, 28, 38

Turingova mašina, 97

U

Umjetna inteligencija, 102, 118

Umjetnički angažman, 16

Umreženi individualizam, 108

Undercommons, 11

Upravljanje znanjem, 98

V

Veliko društvo, 107

Viktimizacija, 38, 56

Z

Zagađenje (ekologija), 65

Zdravstvo, 40

Zlatna zora, 63

Znanje, kao javno dobro, 48

Znanje, proizvodnja vidi Proizvodnja
znanja

Znanje, vidi i *upravljanje,*
organizacija, stjecanje, društveno

